

ԼԵԶԻԿԱՆԵՍԱԿԱՆ
ԵՎ
ՆԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՆԱՏՈՐ
Դ. ՕՍԿԱՆՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ
1952

ИССЛЕДОВАНИЯ
ПО ЯЗЫКОЗНАНИЮ И АРМЕНОВЕДЕНИЮ
ТОМ ПЕРВЫЙ

Посвященный годовщине опубликования
труда И. В. СТАЛИНА „Марксизм и вопросы языкознания“

Под редакцией Гр. Капанцяна

ԼԵԶՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

Նվիրված Ի. Վ. ՍՏԱԼԻՆԻ «Մարքսիզմը և լեզվաբանության
հարցերը» աշխատության լույս ընծայման տարեդարձին

Խմբագրություն՝ Գր. Ղափանցյանի

ԳՐ. ՀԱՓԱՆՅՈՒՆ

ՍՏԱԼԻՆՅԱՆ ՌԻՍՏՈՒՆՔԸ ԼԵՂՎԻ ՄԱՍԻՆ ԵՎ
ՀԱՅԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԵՆԴԻՐՆԵՐ

Ընկեր Ստալինի «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը» աշխատությունը նոր լույս է արձակում գիտության բոլոր բնագավառներին և հատկապես հոտորակական գիտությունների մի շարք բարձր և կենսառո հարցերի վրա: Այդ կյանքի պոքը, որ կարելի է կոչել «լեզվաբանական մանիֆեստ» մարքսիզմի մեջ, մեզ առկա է ոչ միայն ընդհանուր տեսական պրոպոններ իրենց լուծումով, այլև նշում է կոնկրետ լեզուների պոտմական դար-դացման և օրինաչափությունների ճիշտ ուղիները: Այդ տեսա-կետից հայտարարության, մասնավորապես հայոց լեզվի և նրա պոտմության մի շարք խնդիրների ուսումնասիրության ճիշտ գրվածքի և մոտեցման ուղղությամբ շատ անելիքներ կան:

Հայագիտության մեջ, գիտության պարզացման համընթաց եղի են աշխատյ ուղղություններ կամ մոտեցումներ, որոնք ար-տացոլել են իրենց գործի մասնություններ և ուսումնասիրու-թյան մեթոդներն ու տախնանը: Ձի կարելի ժխտել, վերջին հաշվով, որոշ նվաճումներ և ձեռք բերված փաստեր, բայց այժմ մեր գիտական խոստ պահանջները բավարարել պոքը, իհարկե, չեն կարող, մասնավորապես որ կարիք ունեն վերանայվելու ոչ միայն բազմաթիվ նոր փաստերի առկայության պոտմառով, այլև ուսումնասիրության նոր մեթոդությունով՝ մարքսիստական կուռ աշխատաշաղկի լույսի տակ: Ընկեր Ստալինի լեզվաբանական աշխատությունները ունեն հենց այդպիսի լուսարձակի նշանա-կություն՝ թե տեսականորեն և թե պոքնականորեն:

Հայտնի է, որ ընկեր Ստալինի «Մարքսիզմը և լեզվաբա-նության հարցերը» աշխատությանը հախորդեց մի լայն գիտ-կուռա «Պրավդայի» էջերում, որ ազատորեն հանդես եկան լեզվաբանական հարցերի շուրջը՝ թե այսպես կոչված «լեզվի նոր

ուսմունքի» կողմնակիցները և թե ն. Մառի այդ «ուսմունքի» հակառակորդները, Քննվում էին և վիճարկվում բազմաթիվ հարցեր ու մտայնություններ, որոնք հաճախ հակասական բնույթի էին կրում, Միայն բնկեր Ստալինի հեղինակավոր խոսքը վերջ տվեց լեզվաբանության ասպարեզում գոյություն ունեցած խառնաշփոխ և մերկացրեց ն. Մառի կեղծ-մարքսիստական և վուլգար-մատերիալիստական «ուսմունքը»:

Ընկեր Ստալինի կլասիկ աշխատություններով լուծվեցին մի շարք լեզվաբանական պրոբլեմներ և հարցեր, ինչպես՝ 1) լեզվի ոչ վերնաշենք լինելը՝ հակառակ ն. Մառի պնդման, 2) լեզվի ընդհանուր ցեղային, ժողովրդական և ազգային բնույթը՝ հակառակ ն. Մառի կողմից շեշտվող միայն դասակարգային բնույթի, 3) լեզվի դարգացումը էվոլուցիոն ձևով, իր սրահական հերքին առաջընթացով և ոչ թե թռիչքներով, 4) լեզվի խաչավարությունը տերիտորիալ ընդհանուր տարածություններում, որպես ինտեգրացիայի մի պրոցես՝ որոշ լեզվի գերելիսանությունը (հաղթանակով), և ոչ թե հետևանք «միասնական լեզվաստեղծական պրոցեսի»՝ իր թռիչքներով և կոնկրետ լեզուների պատմության բացակայությամբ, ինչպես շեշտում էր ն. Մառը, 5) լեզվի գենետիկական՝ ազգակցական դրույթը իր պատմահամեմատական մեթոդով, հակառակ ն. Մառի «ստադիալ» տիպոլոգիայի և չորս էլեմենտներից ելած հնէաբանական մեթոդի, 6) մտածողության և լեզվի գիտելիտիկական միասնությունը՝ հակառակ ն. Մառի դրանց անջատելու տեսության՝ կապված նոր տեխնիկայի հետ, լեզվի բնական նորմաներից ազատագրվելու հետ, 7) լեզվաբանների, մանավանդ ուսու լեզվաբանների դրական գերը գիտության մեջ՝ հակառակ ն. Մառի ժխտողական վերաբերմունքի, 8) քերականության և հիմնական բառային ֆոնդի նշանակությունը լեզվի սպիցիֆիկումի դնահատման գործում՝ հակառակ ն. Մառի կողմից դրանց նսեմացման և այլն և այլն: Ակադ. Վ. Վինոգրադովը իր «Труды И. В. Сталина по вопросам языкознания»¹ աշխատության մեջ բերում է մոտ երկու տասնյակ այդպիսի նոր խնդիրներ, որ դրել և լուծել է բնկեր Ստալինը, ոչնչացնող քննադատության ենթարկելով ն. Մառի սխալ և իղեալիստական կոնցեպցիան այդ և նման լեզվաբանական խնդիրների նկատմամբ:

¹ «Известия» АН. СССР, Отделение литературы и языка, 1950 г., том IX, вып. 1. էջեր 36—38:

Կարիք չկա աշատեղ մանրամասնորեն կանգ տանելու այդ բոլորի վրա և մանավանդ այն երկարատև լճացման վրա, որ ստեղծվել էր լեզվաբանությունից բնագումարում՝ շնորհիվ Ն. Մառի և նրա «աշակերանների» զործունեությունը:

Ընկեր Ստալինի պատմական ելույթի ոչ միայն վերջ դրեց այդ վատաստող վիճակին, որ նա կոչում է «արակչիեյան» ուժիմ, այլև ստեղծեց իսկական մարքսիստական լեզվաբանություն՝ հիմունքները, որոնց հետագա զարգացման ու ստեղծագործական կերտման ասպարեզում ամենից առաջ շահագրգռված են կոնկրետ լեզուների հետազոտողները, մանավանդ, երբ հարցը վերաբերում է այդ լեզուներին պատմությունից ուսումնասիրությունից:

Այդ տեսակետից ես կմատնանշեի չեզվի ուսումնասիրությունից մեջ նախ և առաջ այն, ինչ ընկեր Ստալինը կոչում է լեզվի սպեցիֆիկում—քերականությունը և հիմնական բառային ֆոնդը: Մյուս զարգացման խնդրում առաջին հերթին ի նկատի ունենք բառային կազմը, որը հարաձուռն և փոփոխական է, ազդվելով անմիջապես մեր կենցաղային, քաղաքական, իրավական և այլ գործունեությունից. ապա հիմնական բառային ֆոնդը, որը իր հիմքում կրում է բառարմատները և ավելի պահպանողական է ու մնացուն: Ինչ վերաբերում է քերականությանը, ապա նա ավելի զանազան է փոխվում, պահելով իր մեջ լեզվական նորմաների զարավոր ձևավորումը: Այս բոլորը, ինչպես ընկեր Ստալինն է մատնանշել, ցույց է տալիս, որ լեզվի բովանդակությունից սպեցիֆիկումը համաչափ չի փոփոխվում ու զարգանում, այլ մեկ կազմը (լեքսիկականը) ավելի շուտ է արձագանքում մեր նոր մտածողություն և կուլտուրայի պահանջներին, քան մյուսը (քերականականը):

Ինչ խոսք, որ բառերի կրումը և զգացումը ունի իր պատմական բնույթը. այստեղ կարող են լինել մի կողմից մեռնող և սակավ զործանվող բառեր կամ արմատներ, իսկ մյուս կողմից այնպիսի բառեր կամ արմատներ, որոնք հիմք են հանդիսանում բազմաթիվ նորանոր բառերի ստեղծման համար:

Խիստ ուշադրալ պիտի լինեն նորանոր փոփոխությունների զրդապատճառները, որոնք, ինչպես դիտենք, հարստացնում են լեզվի բառապաշարը. արտացոլելով նորանոր զաղափարների յուրացումը, կուլտուրայի և տեխնիկայի բարձրացման աստիճանը, մանավանդ գիտությունից զանազան ճյուղերի և արվեստի բնագավառներում: Բայց բառափոխությունների մեջ կարող է

լինել ոչ միայն ներքին պատճառ, այլ արտաքին, երբ որեւէ լի-
զու պետական — քաղաքական նոր պայմանների հետեւանքով
կորցնում է իր սեփական որոշ բառերը և յուրացնում իշխող
ժողովրդի լեզվի բառերը (օրինակ՝ պարսկական սև, սպիտակ,
ճեմակ, նրդույտ, կարմիր բառերի մուտքը հայերենի մեջ և բնիկ
բառերի անհայտացումը)։ Տեղական նորանոր բառերի ստեղծումը,
ինչպես նաև բառերի այդ փոխառումը կորոշ է ստանալ պատմա-
կան մեծ նշանակութուն, արտացոլելով տարբեր ժամանակաշրջ-
աններ, տարբեր կուլտուրական աստիճաններ և կամ ուղեցու-
թյուններ։ Այդ բառային մակընթացության տեղափոխյունը
սովորական է բոլոր լեզուներում, ինչպես ընկեր Մտալինն է ասում՝
«Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության, առևտրի և տրանս-
պորտի, տեխնիկայի և գիտության անընդհատ աճումը լեզվից
պահանջում է նրա բառարանը համալրել իրենց աշխատանքի
համար անհրաժեշտ նոր բառերով ու արտահայտություններով»¹։

Բացի այս յուրերից, ավյալ լեզվի բառային ֆոնդի պատ-
մահամեմատական ուսումնասիրությունը ինչպես, նաև նրա կու-
լտուցիալ քային և քերականական կողմերի նման քննումը ավյալ
ժողովրդի համար ունի նաև ծագումնաբանական նշանակութուն։
Ժողովրդի էթնոլոգիան ինքրում լեզուն ստանում է պատմալի-
տական խոշոր նշանակութուն։ Ինչպես նշում է բնիկ Մտալինը՝
«Լեզվի ստրուկտուրան, նրա քերականական կառուցվածքը և բա-
ռային հիմնական ֆոնդը մի շարք դարաշրջանների արդյունք է։
Պետք է ենթադրել, որ ժամանակակից լեզվի տարբերը սաղմ-
նավորվել են պետև խոր հնադարում, նախ քան սարկության
դարաշրջանը»²։

Ըստ այսմ ավյալ լեզվի էլեմենտները կրում են պատմա-
կան մեծ փոփոխություններ, որպես ժողովրդի պատմության
արգասիք՝ ոկսած հնադույն էպոխաներից, երբ այդ լեզվի բա-
ռապաշարը աչնքան էլ հարուստ չէր, ժողովրդական էթնիկական
լեզվի առաջացման պայմաններում մինչև վերջերս իշխում էր
ն. Մառի տեսակետը, որի համաձայն լեզուները ևս խաշափու-
րվում են բազմիցս անգամ, լինելով դասակարգային։ Մառի հե-
տևորդները մեզ մոտ պատրաստ էին Հայաստանի մոտ երկու
հարյուր հին տահային և ցեղային «լեզուներից» համախառն
կամ պրոպորցիոնալ միացմամբ առաջ բերել հայերենը, իրենց

¹ Ի. Վ. Մտալին, «Արաբալզմը և լեզվաբանության հարցեր», էջ 21։

² Նույն տեղ, էջ 59։

ուսուցչի պես չընդունելով լեզուների խաչավորման մամանակ մեկ լեզվի գերակշռությունը: Մյուս կողմից նրանք ժխտում էին ժողովուրդների գաղթն ու տեղափոխությունը, այսինքն՝ բնագույնում էին Հայաստանի այդ հնազաւան ցեղերի կատարյալ սեփեւովածությունը իրենց տեղում: Ընկեր Ստալինը, հակառակ Մաոի ու նրա «աշակերանների» այս դրույթի, մասնանշեց ոչ միայն ցեղերի բաժանվելն ու հեռացումը, այսինքն՝ տեղաշարժը, այլև նրանց լեզուների բախման և միացման ժամանակ մեկ լեզվի գոմինանալ լինելը, որը կարող է կամ խալաւ մահացման մասնեւ կրկրորդին, կամ միեւնոյն ժամանակ յուրացնել նրա բառապաշարից որոշ քանակի բառեր: «...Մաչավորման գեպքում, — առում է ընկեր Ստալինը, — լեզուներից մեկը սովորաբար հաղթող է դուրս գալիս, պահպանում է իր քերականական կառուցվածքը, պահպանում է իր բառային հիմնական ֆոնդը և շարունակում է զարգանալ իր զարգացման ներքին օրենքներով, իսկ մյուս լեզուն աստիճանաբար կորցնում է իր օրակը և աստիճանաբար մահանում: ... Եւշու է, այդ գեպքում տեղի է աւնենում հաղթանակած լեզվի բառային կազմի որոշ հարստացում ի հաշիվ պարտված լեզվի, բայց զա ոչ թե թաւացնում, այլ, ընդհակառակը, ուժեղացնում է աչն»¹:

Ուժեղ ներթափանցման ժամանակ իմ կարծիքով կարող է լինել նաև ոակավաթիվ քերականական մասնիկների ընդունում, ինչպես այդ երևան է դալիս հայոց լեզվում, ուր ուժեղ ախանիկ լեզվաձեւերի հետ կան և հնդերոպական որոշ մորֆեմաներ: Քերականական որոշ ստացված ձեւեր կան, օրինակ՝ մեգրելերենում, մեր բարբառներում (համեմատե՛ք՝ շորսինջի, վեցինջի...) և այլն:

Ընկեր Ստալինը, հակառակ Ն. Մաոի, հակված է որոշ դրական գնահատություն տալու աչոպիս կոչված պատմա-համեմատական մեթոդին՝ նա առում է. «Ն. Յա. Մաոը ճղճղան կերպով նշտվակում է պատմա-համեմատական մեթոդը որպես «իդեալիստական»: Այնինչ, պետք է տաել, որ պատմա-համեմատական մեթոդը, չնայած իր լուրջ թերություններին, աչնուամենայնիվ, ազելի լավ է, քան Ն. Յա. Մաոի իրոք իդեալիստական քառատարր վերլուծությունը...»² Ընկեր Ստալինը իրավամբ շեշտում է,

¹ Ի. Վ. Մաալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», էջ 66—67:

² Նույն տեղում, էջ 74—75:

որ այդ պատմա-համեմատական մեթոդը լեզվաբանության մեջ «մղում է դեպի աշխատանք», այնինչ Մառի հնէաբանական վերլուծումը իր հնարած շորս հնչյունա-ձևաբանական էկեմենտներով ոչ մի արդյունքի չի հասցնում:

Հնդեւրոպական լեզուներով զբաղվող գիտնականները, ովքեր սած 19-րդ դարի առաջին քառորդից, մոտքերն ոչ միայն պատմա-համեմատական մեթոդը, որի մասին գովեստով է խոսել նաև Ծ. Էնգելսը՝ այդ մեթոդի «պատմականություն» համար, այլև մեծ գործ կատարեցին լեզուների ազգակցությունը հայտնաբերելու և քաղմաթիով փաստեր ու օրինաչափությունների արձանագրելու ասպարեզում: Բայց լեզվաբանական այդ դպրոցները բնա իրենց տեսական-մեթոդալոգիական մոտեցման գույտ բուրժուական էին, թեպետ նրանց մեջ կային նաև առանձին գիտնականներ, որոնք տարեբայնորեն որոշ չափով մոտենում էին մատերիալիզմին ու դիալեկտիկային (Վ. Հումբոլդտ, Հ. Շուխարդտ և ուրիշներ): Բուրժուական լեզվաբանությունյան մեջ գերակշռում են իդեալիստական ուղղությունները, ինչպիսիք են ֆորմալիստական գաղափարը, որը իբրև դամիանաւ բնդունում է լեզվի ձևը, մասնավորը, պատահականը, անհատը, սերունդների պեներացիան և այլն, սոցիոլոգիական գաղափարը, որը հենվում է Դյուրքհայմի սոցիալ-փիլիսոփայության վրա, հոգեբանական դպրոցը, որը լեզվի բմբունումը և զարգացումը հանում է անհատի կամ հասարակական պատկերացումներից ու ապրումներից և այլն և այլն: Այս բոլոր դպրոցները անտեսում են լեզվի զարգացումը որպես արգասիք այդ լեզուն կրող ժողովրդի կոնկրետ պատմություն՝ նրա նյութական և հոգևոր բոլոր նվաճումներով: Բուրժուական լեզվաբանության այդ ուղղությունները իրենց իդեալոգիական դիրքերով մեզ համար բացասական են, բացի իրենց կուտակած փաստական տվյալներից:

Ն. Մառը, անշուշտ, լավ մղումներից զրդված, սկսեց քննադատել այդ բուրժուական լեզվաբանությունը իր նախալեզվով. պատմա-համեմատական մեթոդի շարաշահումով, միպրայիայի գերազնահատումով և այլն: Սակայն նա ինքն ընկավ ծայրահեղությունների մեջ, հնդեւրոպաբանների ամեն մի (թեկուզ պետքական և զբական) տեսակետին մեխանիկորեն հակադրելով իր դրոյթները, որոնք մեծ մասամբ ավելի բացասական դուրս եկան: Օրինակ՝ եթե նրանք ընդունում էին, որ մի խումբ լեզուներ առաջացել են մի մայր լեզվից՝ «նախալեզվից», որ որոշ

ժամանակ (նախադասակարգային հասարակությունում) հնարավոր էր, բայց քիչ չափերով և սահմանափակ տարածությունների վրա, ապա Ն. Մառը իր գործունեությունը Երկրորդ շրջանում լեզուների աշխարհի բաժանումը («Գրիֆերենցիայի տուն») համարում էր հետադիմական և բուրժուական բմբռնում, թեպետ փաստերը չէին խոսում իր օգտին, Նա ամենուրեք և ամեն ժամանակ առաջ էր քաշում խաչավորման (խառնվելու) սկզբունքը՝ միացմամբ և ներթափանցմամբ («Բնականագրացիա»), թեպետ այդ «սկզբունքը», ինչպես փաստերն են ցույց տալիս, հակասում է պատմական զարգացման ունալ ընթացքին:

Հայտնի է Ն. Մառի մեխանիկական հակադրումը հնդեւրոպաբաններից այդքան սիրված միգրացիայի տեսությունը, որը ինչպես հայտնի է, նրանց կողմից նորմատիվ սխառմի է վերածված՝ սնկախ ժամանակից և հասարակական վիճակից: Այդ քարացած տեսակետը ապակողմնորոշման էր ենթարկել նաև հայ պատմաբաններին ու լեզվաբաններին, մանավանդ մեր ժողովրդի և լեզվի գենեզիսի խնդրում: Այնինչ միգրացիան իր գաղթներով ու տեղաշարժերով, կարելի է ասել՝ սովորական էր ժողովուրդների նախկին վիճակում, երբ նրանք գեո տպրում էին տոհմական—ցեղային ձևերով և ապրուստի համար, ինչպես և ճնշման տակ ստիպված էին տեղափոխվել հեռավոր անդերկոհիշներ հոններին, հին գերմանացիներին (վանդալներին, գոթներին, անգլոսաքսներին,...), սկյութացիներին, կլիմեններին, բուլգարներին և այլն, և այլն: Մարքսը և Էնգելսը այդ միգրացիան ընդունում էին, և հնում ժողովուրդների տեղաշարժերն ընդունելու մեջ ոչ մի հակապատմական կամ բուրժուական կոնցեպցիայի խնդիր չկա: Ճիշտ է, բուրժուական շատ գիտնականներ միգրացիան վեր էին ածում տեական մի ֆակտորի, աշխատում էին շատ կուլտուրական, նյութական և էթնիկական երևույթներ բացատրել միայն գաղթի միջոցով: Բայց դա, ինքնին, այժմ չի ընդունվում առաջադեմ գիտություն լողմից, մարքսիստ պատմաբանների կողմից:

Իսկ ի՞նչ վերաբերմունք էր ցուցաբերում այս հարցի կապակցությամբ Ն. Մառը՝ իր կյանքի վերջին շրջանում: Նա կարծես թե հակված էր ամբողջովին ժխտելու միգրացիայի երկվույթը՝ իբրև փաստ, որովհետև հնդեւրոպաբանները հակառակ ծայրահեղության մեջ էին ընկել: Ն. Մառը օսմանցի թուրքերին բնիկ ժողովուրդ էր համարում, ու մի տեղից չեկած, իբրև

Փոքր Ասիայի հին կալուստերական ցեղերի հեանորդ (տես նրա «О лингвистической поездке в восточное Средиземноморье» 1934, էջեր 55—60), այնինչ ոչ մի հին գրավոր աղբյուր, բեկառդիք, հետազոտ հուշ-հոսմեական, հայկական, արարական և այլն, չի խոսում թուրքերի մասին՝ որպես փոքրասիական հին ժողովրդի։ Ընդհակառակը, այդ աղբյուրները նշում են, որ նրանք Մուսլեյմանի ղեկավարությամբ, մոտ իննսուն և վեց հազար մարդ, զաղխել են Այթալի ստորոտներից (այժմյան Օյրոտախյից) և հաստատվել Փոքր Ասիայի Բիտլիայի շրջանում։ Սելջուկների հետ միասին զրանք հետադաշտում կազմում են Օսմանյան կայսրությունը, որ սխառեմատիկորեն վերջ տվեց թերեկներին (սիրիացիներին, հայերին, հույներին, վրացիներին) և թե նրանց հնազույն կալուստրային։ Իզեպէ հիշել այստեղ ընկեր Մատլինի հետեյալ խոսքերը այդ «կալուստերական» թուրքերի մասին. «Հարյուրավոր տարիներ թուրքական ասսիմիլատորները ջանք էին թափում ազճատելու, խորտակելու և ոչընչացնելու բաղանյան ժողովուրդների լեզուները»¹։

Կարիք չկա խոսելու Ն. Մառի գիտական գործունեության վերջին փուլի (1924—34 թթ.) մյուս «հայտնությունների» մասին. այդ արդեն արված է «Պրավդա» թերթում դիսկուսիայի ժամանակ և մանավանդ ընկեր Մատլինի նշանավոր, զարագըլտի կազմող աշխատության մեջ։ Նշենք միայն, որ Ն. Մառը, այնքան լավ գործեր տալով իր գործունեության տոաջին շրջանում (1890—1912 թթ.), հաշված սակավարեղուն 1912—1924 թվերը, չկորոզացավ անդամ իր հաջեթական լեզուների տեսությունը ազադույել կոնկրետ փաստերի և օրինաչափությունների հիման վրա։ Նա չափեց այդ լեզուների հիմնական նախամիջուկը («նախաբզուն»), չտո քիչ բացառությամբ չտեղծեց համեմատական քերականություն։ Բայց այդ ընթացքում, անկախ այդ «նախաբանությունից», նա տվեց մի շարք փայլուն աշխատություններ («Վարդանի առախների ժողովածու», «Վրիզոր Խանձթելու վարքագիրը», «Բարոյախորը», «Անիի պեղումները» և այլն), որանք պարունակում են արժեքավոր շատ նյութեր ու մտքեր։

Մակոյն երբ Մառի ժողովրդականությունը իր «աշակերտների» կազմից տնչափ մեծարվեց ու խթանվեց, պատճառելով

¹ Ի. Վ. Մատլին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», էջ 58։

իրեն որոշ մեծամտություն, և երբ նրա այդ երկրորդ փուլի շրջագարձին չեղավ լուրջ քննադատություն՝ մտնալով մարքսիստական տեսանկյունից, - Մառը իրեն զգաց անմրցակից և հավակնողը՝ մարքսիստական նոր լեզվաբանության ստեղծման գործում: Բնական է, որ ունենալով մարքսիստական քիչ պատ-
րաստականություն, նա սխալ գլորվեր և գլորվեց արտառոց
ըմբռնումների և մտահայեցողական, ոչ պատմական ուղղու-
թյունների մեջ, որոնք փաստորեն սահմանակից էին իդեալիզ-
մին ու մետաֆիզիկային: Այս բոլորը բացահայտվեց ընկեր
Ստալինի կողմից, որը մեր լեզվաբանության հիմնադրվին
դրությունը և ճանաչումը փրկողից մարտականների կողմից
ստեղծված արակչեկյան ռեժիմին և լեզվաբանության թեորիա-
կան քայերին: Նա ցույց տվեց այդ «լեզվի նոր առումներ»
ամբողջ իդեալիզմը և մարքսիզմի հասարակացումն ու գեղեկա-
ցումը նրա կողմից, թեպետ ինքը Մառը և իր աշակերտները
այդ «առումներ» հավակնում էին համարել մարքսիստական,
իսկ դրա քննադատության նույնիսկ ամենափոքր փորձը համա-
րում էին մարքսիզմի դեմ ուղղված ելույթ:

Ինչպես նշում է ընկեր Ստալինը, «Ն. Յա. Մառը լեզվաբա-
նության մեջ մայրեց մարքսիզմին ոչ հատուկ անհամեմատ,
պարծենկոտ, մեծամյա տոն, որը սահում է դեպի անհիմն ու
թեթևամիտ ժխտումն այն ամենի, ինչ որ լեզվաբանության
մեջ եղել է Ն. Յա. Մառից առաջ»¹: Ն. Մառը հավակնում էր
նաև մեր սովետական հնագիտության հիմնադիրը հանդիսանա-
լու և նրա բոլոր վրտկան նվաճումները իրեն վերադրելու, բայց
նա այդ ուղղությամբ աշխատել է (այն էլ սրբեմն սիրող) միայն
նախառնուրդի մեջ շրջանում, գլխավորապես Անիում:

Գալով հայագիտության կանկրեա խնդիրներին, ես կմա-
նանչեմ, որ հնդեբադարան հայագետները հայոց լեզվի գեներգի-
սի խնդրում անհզենցիտ կերպով շեշտը դնում են նրա հնդեդ-
բադական «շերտի» վրա, իսկ ոչ հնդեբադական տարրերը,
որոնք թվով քսո իս անհամեմատ շատ են, համարում են «փա-
խառնություններ», «աղղեցություններ» և այլն: Ն. Մառը մի ժա-
մանակ առաջ էր քաշում այդ տարրերի հավասարաչափ լինելը,
անելով, որ հայերենը «արիո-հաբեթական» լեզու է, այսինքն
խառնածին՝ թե հնդեբադական տարրերից և թե հարեթական

¹ Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», էջ 71:

(==տեղական, ասիանիկ): Եւ իմ „Хайаса--колыбель армян“, ինչպես և „К происхождению армянского языка“ աշխատություններում, ի նկատի առնելով մեր լեզվի կառուցվածքային, քերականական և բառային ֆոնդի առանձնահատկությունները, որ գալիս են նրա փոքրասիական կամ ինչպես հիմա առում են ասիանիկ բնիկ կամպոսենտից, ընթացել եմ այլ ուղղություն: Հայերի էթնիկական և լեզվական գոյացման ուղիքաբար հաճախել եմ Հայաստ մեծ պետության ժողովուրդը (կամ ցեղախումբը), որ ապրում էր Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում՝ մոտավորապես էրզրումից մինչև Մվազ, և նրա լեզուն: Այդ լեզուն նման է եղել ասիանիկ (հին փոքրասիական) լեզուներին, թեպետ նրա հիմնական կորիզը հետագայում հարստացել է հնդեվրոպական, վրացական, խուռիտական (արմինական) — ուրարտական և այլ լեզուների բառային կազմի հաշվին: Երբ այդ լեզուն տարածվում է Ուրարտուի տերիտորիայի վրա, նա հաղթահարում է տեղական լեզուներն ու նրանց բարբառները: Այս երկարատև պրոցեսների հետևանքով ձևավորվում են ինչպես այդ հայաստական (—հայկական) լեզուն, այնպես էլ նրա բարբառները: Դրավոր կերպով 5-րդ դարում, հենց այդ հայկական (նախկին Հայաստայի) լեզուն է, որ մնացել է հետագա զգրաբար՝ անվան տակ: Քաղաքական հանգամանքների բերումով այդ հին համաժողովրդական պետական լեզուն 7--9-րդ դարերում օկտում է զաղարել խոսակցական և ընդհանուր լինելուց, մանավանդ որ նա, ենթարկվելով միակողմանի զլակումն մշակման, հետզհետե հեռանում էր համաժողովրդական ընդհանուր խոսակցական լեզվից:

Այո պայմաններում, պետականությունից զրկված և մասնատված հայաթյունը ստիպված է լինում իր բարբառային խոսակցական փիճակները աստիճանաբար զարգացնել և տեղ տեղ, նսյած քաղաքական-կույտուրական կացություն, այլ բարբառները հասցնել ընդհանուր և զրական լեզվի աստիճանին: Այդպես պետք է մոտենալ, բայց իս, մեր այժմյան արևելահայ (ավելի ճիշտ՝ հյուսիսային) ղրական լեզվի կազմավորմանը, որը հիմք ունենալով մեր այժմյան Արարատյան բարբառը (բայց ոչ բարբառների որևէ խառնուրդ), մշակվել և զարգացել է՝ օգտագործելով նաև գրաբարյան բուռապաշարը և այլ Արարատյան բարբառի քերականությունը: Մասնավորապես այս վերջին հանգամանքից ելնելով պիտի պնդել, «արեց», «բերեց», «տվեց» և

նման ձևերի վրա և թույլ չտալ ոմանց կողմից իրենց տեղա-
կան «առավ», «երբավ», «ավավ» և այլ ձևերի դործածումը:

Երկրորդ կարևոր հայագիտական խնդիրն է մեր բարբառ-
ների ուսումնասիրությունը, մանավանդ որ, դրանք ներկայումս
մեր միասնական համաժողովրդական և պետական լեզվի առկա-
յություն պայմաններում դատապարտված են անհայտացման:
Ինչպես դրանք դասակարգային լեզու չեն, ինչպես բացատրում
էր Ն. Մառը («արմենական» կամ «բ» լեզուն՝ ի հակադրությամբ
«հայկական» կամ «ք» լեզվի), կամ ինչպես կարելի էր հասկա-
նալ Ա. Ղարիբյանի մատչյան կոնցեպտային, իմիջիայլոց մեր
բարբառների «կը», «ում» և «ել» (—«ալ») խմբերի դասակար-
գումը տվել է դեռ 1869 թվին Ք. Պատկանյանը, որից ընդօրի-
նակել է Հ. Աճառյանը, իսկ սրանից էլ Ա. Ղարիբյանը, ինչպես
իրավամբ մասնանշել է երիտասարդ գիտնական Հ. Մկրտչյանը:

Մեր ղլխավոր խնդիրներից մեկն է նաև մեր լեզվի (այդ
թվում նաև գրաբարի ու բարբառների) բառապաշարի ուսում-
նասիրությունը, մանավանդ զրանց արմատների և ստուգաբա-
նությունների բացահայտումը, մի խնդիր, որ ցույց կտա թե
մեր լեզվի կազմության գենետիկ ակունքները և թե ընդհանրա-
պես այդ կարևոր լեզվական դանձր, որպես «բառային հիմնական
Փոնդ» (բառ բնկեր Ստալինի): Այս դժոժ մինչև այժմ կատար-
ված ամենամեծ աշխատանքը պատկանում է պրոֆ. Հ. Աճառյա-
նին, որը իր 7 հատորանոց «Արմատական բառարանով» կարծես
թե լուծել է այդ պահանջը: Բայց նրա այդ երկարամյա հավա-
քական գործը, որ գրեթե մի մարդու աշխատունակությունից
վեր էր, գործնական և մասսայական եղտագործման տեսակետից
չառ անհարմար է: Ինչպես գիտել է նաև հայտնի լեզվաբան ու
հայագետ Ա. Մեյլին (ընկ. Աճառյանի ուսուցիչը), այդ բառարա-
նից պետք է հանվեր ոչ գիտական մասը, որ բերել է ճշգրիտակ
որպես «ստուգաբանություններ»․ սկսած միջնագրերից մինչև
մեր օրերը: Այդ պատմական հատվածը մեծ մասամբ շատ հեռու է
այժմյան գիտության պահանջից և արտացոլում է իր դարի
օխոլատիկան կամ բառախաղացությունը՝ բառարմատների բա-
ցատրության մեջ: Եթե միացած գիտական մասը իր ստուգա-
բանական ճշտությունով տպվեր (և ոչ թե ապոկիտիպ լիներ,
ինչպես որ կա), այն ժամանակ մենք կունենայինք մի հատու-
րանոց արժեքավոր և գործնական աշխատություն, շատ պիտա-
նի մանավանդ մեր ուսուցչություն և ուսանողություն համար:

Այդպիսի բառարանը պետք է բեռնաթափել նաև այն տեղեկան-
ցից, որը արհեստականորեն տարվում է հոգուտ հնդկերոգարա-
նության ուղղության: Արմատական բառարան պետք է կազմել
նաև մեր բարրատների բառարանչարի համար, և այն ժամանակ
մենք կունենանք մի իսկական գանձ, որ կուտակվել է հայ լե-
զուն իր զարավուր պատմության ընթացքում, սկսած դեռ հա-
յաստից:

Մեզ պիտի հետաքրքրի նաև մեր աշխարհի «բառային կազ-
մը», որն անընդատ կատարելագործվում է ու փոփոխվում, են-
թարկվելով մեր առօրյա պահանջներին: Բարեբախտաբար մեր
օրերում հաջողվեց տպագրել չորս հատարանոց «Հայերենի բա-
ցատրական բառարանը» (պրոֆ. Ստ. Մալխասյանի), ուսու-հայ-
կական և հայ-ուսուական բառարանները (Ակադեմիայի Լեզվի
ինստիտուտ) և մի քանի մասնագիտական բառարաններ: Այժմ
պատրաստվում է ուսու-հայերեն չորս հատարանոց մեծ բառ-
րանը (Լեզվի ինստիտուտ), որը իր հիմքում ունենալու է զբը-
խալորային Ուշակովի ուսու-հայ բացառական բառարանի թարգ-
մանությունը: Կարիք կա, իհարկե, և այլ բառարաններ:

Ըստ իս կարիք կա ընկեր Ստալինի աշխատությունների լույսի
տակ կազմել նաև ընդհանուր լեզվաբանության մի ձեռնարկ:
Մեր Միության կենտրոններում կազմված ձեռնարկները, ինչպես
և մեզ մոտ եղածները (է. Աղայանի գիրքը) մեծ մասամբ ենթարկ-
վել են Ն. Մառի «տեսություն» ազդեցությանը և չեն համապա-
տասխանում սովետական լեզվաբանության արդի մակարդակին:
Պիտի ավելացնել նաև, որ մեր հայագիտության տեսակետից
չենք կարող պատճենափորել ու թարգմանել նաև նոր կազմվե-
լիք ձեռնարկները, քանի որ մեզ ավելի կարող են բավարարել
այն ձեռնարկները, որոնք հագեցված լինեն հայոց, վրաց, իրա-
նական, թեթական, ուրարտական, սեմական և հման լեզուների
նյութերով, չթերազնահատելով, իհարկե, հնդկերոգական լեզու-
ները և մանավանդ ուսուներենը՝ իր հարուստ ու յուրահատուկ
լեզվամատերիալով:

Վերջապես, մենք պետք է քննադատորեն վերանայենք
նաև Ն. Մառի հայագիտական ժառանգությունը: Եթե ուրիշ
տեղերում զբաղվում են նրա տեսական-լեզվաբանական խըն-
դիրներով, ճնոր ուսմունքով, որն ընկեր Ստալինի կողմից հիմ-
նովին մերկացվեց որպես ֆորմալիստական և իդեալիստական,
որպես վալդար մատերիալիստական մի «տեսություն», ապա

հայազեւոնները շահազրգոյթած են նաեւ վեր հանելու Ն. Մատի սխալ տեսակետները թէ մեր լեզվի և թէ մեր պատմութեան, ճարտարապետութեան, հնագիտութեան, ազգագրութեան, հին գրականութեան և այլ քնադատական երուժ:

Ընկեր Ստալինի «Մարքսիզմը և լեզվաբանութեան հարցերը» կրօնիկ աշխատութեանը հիմք է դնում նոր լեզվաբանութեան, նա կողմնացոյց է բերել նրանց համար, սփերը գրադվում են թէ ընդհանուր լեզվաբանութեամբ և թէ կոնկրետ լեզուների ուսումնասիրութեամբ, մանավանդ այդ լեզուների պատմութեամբ: Այդ տեսակետից ընկեր Ստալինի լեզվաբանական աշխատութեանները ուղեցույց են նաեւ հայազեւոններին համար՝ հատկապէս հայոց լեզվի պատմութեանը, բարբառագիտութեանը և հայոց էթնոգենեզը լուսաբանելու համար:

Ընկեր Ստալինը աստիճանաբար է մեկ երեք գլխավոր խնդիրներ՝ լիկվիդացնել տրադիցիան ու ժիմը լեզվաբանութեան մեջ, հրաժարվել Ն. Մատի սխալներից և ներդրել (ընդերհլ) մարքսիզմը լեզվաբանութեան մեջ, համարելով այդ սովետական լեզվաբանութեան տաղանդաւորն ճանապարհը: Պետք է հաւատալ, որ Հայաստանի լեզվական փրոնտի մեր աշխատողները, մանավանդ հայազեւոնները, որոնք մի ժամանակ այնքան մեծ տուրք տվին մատիզմին, այժմ կաշխատեն, իհարկէ ոչ հապճեպ, ալ արժեքավոր մեծագործութեաններ և ուսումնասիրութեաններ՝ արժանի ստալինյան մեր դարին և մեր մեծ առաջնորդի լեզվաբանական կողմնորոշիչ աշխատութեանը, որ իրավամբ մեկ համար հանդիսանում է «լեզվաբանական մանիֆիստ»:

Ընկեր Ստալինի տված լեզվաբանական ուղեցույցների, որպէս լուսարձակ մի փարոսի լույսի տակ մենք պիտի կարողանանք է՛լ ավելի զարգացնել սովետական լեզվաբանութեանը: Այդ տեսակետից պետք է ցույց տանք, որ սխալվում են ոմանք, երբ կարծում են, թէ մենք չպիտք է քննադատենք եվրոպական լեզվաբանութեանը կամ որեւէ բան փոխենք նրա մեջ: Մենք, իհարկէ, նիհիլիստ չենք լինի Ն. Մատի նման, քննադատաբար կյուրացնենք անցյալի լեզվաբանութեան կուտակած հարուստ փաստական նյութերը, բայց և կանենք շատ և շատ նոր մտեցումներ, նոր ձևով կփրւագնահատենք այդ փաստերը, կրերենք ու մարքսիստներն կլուսաբանենք նոր փաստեր: Մեզ, սո-

զմանկան լեղզարանն երկու աշմո տասնվեց քունն էր յեկեղն հարկաւ
վար է աղէլի չաւս ինքնազատանոյ թշտնն մէր տմերի վրտ ուզեւ
ի չաւս իւրաւորում, բայց աղէլի թիչ նտխապաշարման թշտն,
Դիտաւ թշտնը ա մի ժամանակ կանգ չի առել և մենք բուն մի
անգամ թիչ չաւ հէջ մէջ պիտի ապացուցի նաեւ մէր ապեւտաւ
կուն լեղզարանաւ թշտնն թիւ քնդ հաւտը լեղզարանաւ թշտն և թիւ
կանկրէտ լեզուն երբ ուսուցեալ թշտն քնապարտանէրում,
Թնական է, որ է ա չի կու նաեւ մէր հայերէնագիտութիւնը որ
աւելնալով թիւ զատաւկաւոր չաւ հայադեաների մեծաւորում և
բազմաթանակ աշխատութիւնները՝ զատաւկանն նշտ թիւ իրէն
հոգալովան ապացուցով, աշմո աղէլի պիտի մշակվի. յարգվի և
մտանգվի զիտութիւնն նոր պահանջներին, Դրա առհաւորւոյն
են ստալիներն զորի բարգաւաճ աշման ներք և զիտի զիտաւ
մտնն ունեղած մէր խորտի տասնընեւ ու զն—հաստութիւնը.

А. МОВСЕСЯН

ВОПРОСЫ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ В СВЕТЕ ТРУДОВ Н. В. СТАЛИНА О ЯЗЫКЕ

В труде товарища Сталина «Марксизм и вопросы языкознания» затрагивается сложная проблема взаимоотношения языка и мышления человека. Товарищ Сталин, развивая дальше марксистско-ленинское учение о языке и мышлении, дает разработку вопроса о неразрывной связи языка и мышления, исходя при этом из высказывания К. Маркса о языке, как «непосредственной действительности мысли».

Указания товарища Сталина проливают новый свет на вопрос связи языка и мышления, заставляют пересмотреть и раскрыть само понятие мышления, как свойства высокоорганизованной материи, отграничив его от миропознания. Возникает потребность освещения вопроса об историческом развитии человеческого сознания, о тесно связанном первобытном мышлении, о формальной и диалектической логике, о логических и грамматических категориях и т. д. Все эти сложные проблемы требуют разрешения путем совместных усилий лингвистов и философов, путем углубленной проработки всей марксистской литературы по данному вопросу. Руководящим началом в этой работе должны быть указания товарища Сталина о специфике языка в корне различные и противоположные взглядам Н. Я. Марра и его последователей, а также всей идеалистической школы мышления в целом.

Настоящая работа не ставит себе целью детально разработать такую сложную проблему, как взаимоотношение языка и мышления. Она намечает только те общие вопросы, которые могут возникнуть у языковеда в свете новых указаний товарища Сталина и которые, несомненно, могут еще нуждаться в проверке и уточнении в ходе обсуждения.

Указание товарища Сталина о неразрывной связи языка и мышления явилось, как было сказано, дальнейшим развитием марксистско-ленинского учения о языке и мышлении. Взгляды классиков марксизма-ленинизма о связи языка и мышления вытекали непосредственно из их материалистического мировоззрения и оформлялись в борьбе с идеалистической философией.

Вопрос о взаимоотношении языка и мышления интересовал людей уже давно. В науке долгое время шел спор о том, что возникло раньше — мышление или язык. Отжестворяя мышление с языковыми речью и сводя речь к физиологическим процессам, биохимикисты (Уотсон и др.) делали вывод о первичности языка по отношению к мышлению, тем признавали такое состояние, когда люди уже говорили, но еще не думали. Язык, таким образом, превращался в нечто самодеятельное, из «болезни» которого выводилось развитие древнейших форм мировоззрения — мифа, а затем и религии. Идеалистическая философия, исходя из положения о первичности идеи, духа, разума, делала вывод о первичности мышления.

О возможности «чистого мышления», не связанного с языком, твердил Дюринг. Он считал, что мышление можно целиком оторвать от языка, и только тогда оно будет подлинным. «Кто способен мыслить только при посредстве речи, тот еще никогда не испытал, что означает отвлеченное и подлинное мышление», писал Дюринг. Энгельс, цитируя этот отрывок, отвечает Дюрингу: «Если так, то животные оказываются самыми отвлеченными и подлинными мыслителями, так как их мышление никогда не затеняется палийдым впечатлительством речи».¹

Но и в тех случаях, когда констатировалось единство языка и мышления, оно приписывалось божественным даром и не получало никакого объяснения. О неразделимости слова и мысли говорил, например, лингвист Макс Мюллер в своем труде «Наука о языке» (*The Science of Language*) изданном впервые в 1861 году. «Мысль и язык нераздельны, — пишет М. Мюллер — Слово без мысли — мертвый звук; мысли без слов — ничто. Мысль — беззвучная речь, говорить — значит думать».

¹ Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, 1910 г., стр. 77.

вслух. Слово есть воплощенная мысль»¹. Мюллер пытается объяснить это единство языка и мышления следующим образом: «Как может звук выразить мысль? Как корни становятся знаками общих понятий? Постараюсь ответить короче: 400 или 500 корней, составляющих основные части и языка различных семени и междометия и не звукоподражания. Они звуковые типы, произведенные силой, присущей человеческой природе. Они существуют, как выразился Платон, «по природе», но говоря с Платоном «по природе», мы должны прибавить, что под этим мы понимаем «по божескому промыслу»². Это заключение М. Мюллера полностью характеризует его, как лоялиста идеалиста.

Маркс и Энгельс нанесли сокрушительный удар по взглядам идеалистов, отрывавших язык от мышления и утвердивших «первичности мышления перед языком. «Язык так же древен, как и сознание, — писали они в «Немецкой идеологии», — «Язык как язык и есть практическое, существующее и для других людей, и лишь тем самым существующее также и для меня самого. Сознательное сознание, и, подобно сознанию, язык возникает лишь из потребности, из настоятельной нужды в общении с другими людьми»».

Критикуя и высмеивая идеалистов, которые отрывали язык от мышления и говорили о «чистом» сознании, о «чистом духе», данном человеку с самого начала, в готовом виде, раз и навсегда и не связанном с материей, Маркс и Энгельс указывали: «Человек обладает также и «сознанием». Но и он так же обладает не с самого начала в виде «чистого сознания». На «духов» с самого начала тяготеет проклятие «отягощения» его материей, которая выступает здесь в виде движущихся слоев воздуха, звуков — словом, в виде языка»³.

Следовательно, как указывают Маркс и Энгельс, сознание и мышление человека неразрывно связаны с материей, т. е. с языком. Маркс и Энгельс определяли язык как «непосредствен-

¹ М. Мюллер Лекции по языку и языку, русск. перевод, 1865, стр. 294.

² Там же.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, стр. 20.

⁴ Там же, стр. 20.

ную действительность мысли». Иден, говорил Маркс, не могут существовать в отрыве от языка. «Для философов,—писал Маркс и Энгельс,—одна из наиболее трудных задач—спуститься из мира мысли в действительный мир. Непосредственной действительностью мысли—это язык».¹

Маркс и Энгельс отмечали, что язык и мышление человека тесно связаны друг с другом уже с самого своего возникновения. Как только человек отделился от животных, и начал осмысливать себя и свою ближайшую чувственную среду, у него появилась потребность в передаче своих мыслей другим, потребность в языке. Но мышление человека, как и его язык, не были даны человеку с самого начала в готовом, неизменчивом виде. Язык, мышление людей, как и их язык, не представляют собой известных форм. Формы и способы человеческого мышления складываются исторически и видоизменяются в процессе общественного развития. Проследив путь развития человеческого сознания, Маркс и Энгельс указывают, что в начале своей истории люди выступают как животные, их сознание является чисто стадным сознанием и носит животный характер, как и сама общественная жизнь на этой ступени. Человек отличается здесь от животного тем, что сознание тамекает, ему инстинкт или же что его инстинкт осознает. Вместе с дальнейшим развитием органов чувств и процессе производственно-трудовой деятельности человека, развивается и сознание человека. Энгельс отмечает, что главными стимулами превращения мозга обезьяны в человеческий мозг были труд и рядом с ним членораздельная речь.²

Устанавливая материальные основы мышления и критикуя идеализм, которые отрывали мышление от природы и всей действительной жизни человека, Маркс и Энгельс указывали, что мышление, каким бы сверхчувственным оно не казалось, является продуктом телесного органа—мозга. Энгельс писал: «Если, поставив вопрос, что же такое мышление и сознание, откуда они берутся, то мы увидим, что они—продукты челове-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, с. 434.

² Ф. Энгельс, Дилектива природы, 1956, стр. 125-126.

ческого мозга и что сам человек—продукт природы, развившийся в известной природной обстановке и вместе с ней».¹

Развивая далее мысли Энгельса о мышлении, как продукте человеческого мозга, и утверждая материалистический принцип первичности материи и вторичности сознания, Ленин писал: «Материя есть первичное. Ощущение, мысль, сознание есть высший продукт особым образом организованной материи». В свете этого указания Ленина получает особое значение учение И. П. Павлова о второй сигнальной системе, которая вскрывает материальную физиологическую основу таких высших форм человеческого сознания, как психика, мышление и речь. Вторая сигнальная система является специфической основой для человеческого сознания. «В развивающемся животном мире на фазе человека произошла чрезвычайная прибавка к механизмам нервной деятельности,—пишет И. П. Павлов—Для животного действительность сигназируется почти исключительно только раздражениями и следами их в больших полушариях, непосредственно приходящими в специальные клетки зрительных, слуховых и других рецепторов организма. Это то, что мы имеем в себе как впечатления, ощущения и представления от окружающей внешней среды, как общеприродной, так и от нашей социальной, исключая слово, слышимое и видимое».

Это—первая сигнальная система действительности, общая у нас с животными. Но слово составило вторую, специально нашу, сигнальную систему действительности, будучи сигналом первых сигналов. Многочисленные раздражения словом с одной стороны, удаляя нас от действительности. С другой стороны, именно слово сделало нас людьми, о чем, конечно, здесь подробнее говорить не приходится. Однако не подлежит сомнению, что основные законы, установленные в работе первой сигнальной системы, должны также управлять и второй. Именно что эта работа все той же нервной ткани».²

Павлов, установив наличие второй сигнальной системы, подчеркивал в ней качественно новую функцию деятельности

¹ Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, 1930, стр. 74.

² В. И. Ленин, Сочинения, т. 14, стр. 43.

³ И. П. Павлов, Полн. собрание трудов, т. III, стр. 563—569.

больших полушарий. Именно речь и мышление являются специфическими отличительными чертами, отделяющими человека от животного. Вторая сигнальная система, как инстинктивная словесного мышления и речевой деятельности, осуществляет, как говорил Павлов, «межлидскую сигнализацию». Следовательно, она тесно связана с социальной жизнью людей, и не только с биологическими процессами высшей нервной деятельности человека. Мышление и речь человека нельзя объяснить одними физиологическими закономерностями. Марксизм указывает, что будучи продуктом высоко организованной материи — мозга, мышление человека отражает объективную реальность, общественное бытие человека. Именно поэтому содержание и значение мышления и психического мира человека определяются общественными закономерностями, но не биологическими, так как они влияют и преобразуют самую материю — мозг человека и его продукт — мышление. Труд и общественная деятельность изменяют и естественную природу человека. Следовательно, рассматривая язык и мышление с точки зрения второй сигнальной системы учения И. П. Павлова, как проявления высшей нервной деятельности человека, осуществляемые большими полушариями головного мозга, мы этим несколько не снижаем общественного содержания мышления и языка, как отражения и выражения внешнего объективного мира природы и общественной жизни через субъективное сознание отдельного человека.

Являясь продуктом человеческого мозга, мышление с первых же этапов своего развития отражает свойства и отношения объективной действительности, является средством для познания человеком природы и развивается в процессе взаимодействия человека на природу и изменения им природы. Оно является отражением и обобщением действительности в форме абстракций (понятий, суждений, умозаключений).

Ленин, развивая марксистскую материалистическую теорию познания, подробно останавливается на моментах познания человеком объективной действительности, на законах человеческого мышления, которые и являются формой отражения природы в познании человека. «Жизнь рождает мозг. В мозгу человека отражается природа. По опыту и привычке в практи-

к своим и в технике прикладности этих отражений, человек приходит к объективной истине», писал Ленин¹.

Рассматривая мышление в тесной связи с языком, Ленин указывал на их взаимосвязь, как связь формы и содержания. Язык есть форма, посредством которой выражается содержание, т. е. результаты работы мышления, познающего объективный мир. Но форму нельзя отождествлять с содержанием. Одно и то же мыслимое содержание в различных языках может выражаться в различных формах. Форма может отставать от содержания. Товарищ Сталин указывает, что «существующая форма никогда полностью не соответствует существующему содержанию: первая отстает от второго, новое содержание в известной мере всегда облечено в старую форму, вследствие чего между старой формой и новым содержанием всегда существует конфликт»². Мы иногда испытываем острую нужду в новых словах, в словесном оформлении нашей мысли: нам, как говорится, нехватает слов, чтобы выразить мысль, мы чувствуем, что употребляемые нами слова плохо выражают соответствующие понятия или вовсе не выражают. Появляется потребность в создании новых слов, в нахождении новой формы, соответствующей новому содержанию.

Как осуществляется связь между языком и мышлением? В слове дано отражение действительности, воспринятой нашим мышлением. Но слово, как понятие о предмете, не может быть отождествлено с самим предметом. Слово указывает, Ленин, есть обобщение. Оно является известным итогом работы нашего сознания. Давая понятие предмета через слово, мы отбрасываем ряд признаков, как случайные и даем не все содержание представлений, но лишь наиболее общее. «Всякое слово (речь) уже обобщает», — пишет Ленин в «Конспекте лекции Гегеля по истории философии». Чувства показывают реальность, мысль и слово — общее»³.

Слово, как обобщение, создает условия для дальнейшего развития нашего познания. Знание общего, указывая, Ленин,

¹ В. И. Ленин. Философские тетради, 1947, стр. 174.

² И. В. Сталин. Собр. соч., т. I, 1946, стр. 329.

³ В. И. Ленин. Философские тетради, 1947, стр. 256.

есть ступень к познанию конкретности. «Бесконечная сумма общих понятий, таковая же дает конкретное и что полнотей»¹. Таким образом, язык, как форма для выражения наших мыслей, если они правильны—дает нам возможность иметь представление о вне нас существующем объективном мире. Именно в этом смысле товарищ Сталин указывает «Будучи непосредственно связан с мышлением, язык ретрансмирует и закрепляет в словах и в соединении слов и предложениях результаты работы мышления, успехи познавательной работы человека и таким образом, делает возможным обмен мыслями и человеческим обществом»².

Развивая далее марксистско-ленинское учение о языке и мышлении, товарищ Сталин снова подчеркивает неразрывную связь мышления человека с его языком и указывает, что нельзя представить себе «чистого» мышления, свободного от «природной материи», т. е. от языка. «Говорит, что мысли возникают в голове человека до того, как они будут высказаны в речи», — указывает товарищ Сталин, — «возникнут без языкового материала, без языковой «базочки, так сказать, в оголенном виде. Но это совершенно неверно. Какие бы мысли ни возникли в голове человека, и когда бы они ни возникли, они могут возникнуть и существовать лишь на базе языкового материала, на базе языковых терминов и фраз. Оголенные мысли, свободных от языкового материала, свободных от языковой «природной материи» не существует. «Язык есть непосредственная действительность мысли» (Маркс). Реальность мысли проявляется в языке. Только идеалисты могут говорить о мышлении, не связанном с «природной материей» языка, о мышлении без языка»³.

Следовательно каковы бы ни были формы мышления, как познания мира, возникшие в нашей голове, они неизбежно связаны с языком, с грамматикой, которая и есть «результат длительной абстрагирующей работы человеческого мышления, по-

¹ В. И. Ленин, Философские тетради, 1947, стр. 261.

² И. В. Сталин, «Марксизм и вопросы языкознания» изд. Правда, 1950, стр. 18-19.

³ И. В. Сталин «Марксизм и вопросы языкознания», стр. 22.

казатель громадных успехов мышления» «Взаимодополнительность», — указывает товарищ Сталин, — язык получает возможность облечь человеческие мысли в материальную языковую оболочку».¹

Эти принципиальные указания товарища Сталина проливают новый свет на взаимоотношения языка и мышления. Марксистское положение о том, что язык не является надстройкой, дает нам возможность глубже понять и само мышление, раскрыть его содержание и наметить четкие границы между мышлением и мировоззрением.

Являясь спойсством особым образом организованной материи — мозга, мышление человека по своей сущности является общим для всех людей, хотя и проявляется посредством мышления отдельного человека: «Что такое человеческое мышление?» — спрашивает Энгельс — Есть ли это мышление отдельного единичного человека? Нет. Но оно существует только как индивидуальное мышление многих миллиардов прошедших, настоящих и будущих людей».²

Законы человеческого мышления выработаны в течение многовековой человеческой практики. Мышление человека, как и язык, не является надстройкой. Законы мышления, как и законы человеческого ума познавать закономерности объективного мира, не меняются с изменением общественных формаций. Они являются общими для всех людей независимо от их национальности, от их социального происхождения. Нет классовых законов мышления, как нет классовых языков и классовых грамматик.

Вместе с изменением и развитием общественной жизни изменяется и развивается и человеческое мышление. В нем не только появляются новые понятия, но и совершенствуется логический строй. Но в логике мышления, как и в языке не происходит внезапных переворотов. Мышление развивается, как и язык, постепенно, путем все большего проникновения в закономерности объективного мира, все более всестороннего и полного ознакомления с ним. «Мысль человека бесконечно разоб-

¹ И. В. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания, стр. 20.

² Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, 1950 стр. 31.

ляется от явления к сущности, от сущности первого, так сказать, порядка, к сущности второго порядка и т. д. без конца», указывает Ленин.¹

Смысл, общественных формаций, изменение экономических базисов не дают скачков в развитии мышления, как не дают скачков в развитии языка. Мышление развивается постепенно и непрерывно — переходя от «живого созерцания», ощущения, восприятия к абстракции, к общему, от абстракции к практике — перебая на практике правильность познания явлений внешнего мира. «Практическая деятельность человека — мышление — должна была приводить сознание человека к познанию разных логических фигур дабы эти фигуры могли получить значение аксиом», указывает Ленин. Мышление человека, как познание, есть бесконечно развивающийся процесс отражения и восприятия человеком сущности явлений и предметов, процесс перехода с низших ступеней познания к высшим, процесс перехода от познания простейших свойств предметов и явлений к познанию всех связей и опосредствований всех сторон явлений. «Так как процесс мышления сам вырастает из известных условий, сам является естественным процессом, то действительно познающее мышление может быть лишь одним и тем же, отличаясь по степени, в зависимости от степени развития, и в частности, развития органа мышления», указывает Маркс.²

В научной литературе широко распространено мнение о так называемом первобытном мышлении, как о мышлении, качественно отличном от нашего, оперирующем категориями, отличными от категорий мышления цивилизованного человека («такие сопряжения и коллективные представления» по Л. Леви-Брюлю). Мышление первобытного человека, — утверждает Леви-Брюль, — является дологическим, т. е. оно не подчиняется логической схеме. Однако мы никак не можем отнять у мышления первобытных людей способности к суждению и умозаключению.

¹ В. У. Ленин, Философские тетради, стр. 227.

² Там же, стр. 164.

³ К. Маркс, Письмо Л. Кугельману от 11/IV 1848 г., К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XXV, стр. 325.

нию, т. е. способности к логическому мышлению. Мышление первобытных людей может быть еще мало развито, оно еще может находиться во власти конкретного живого содержания больше, чем во власти абстракции. Но оно, несомненно, уже проявляет все зачатки единой логики мышления, той естественной логики мысли, которая дает человеку первые знания об окружающем его мире и способствует развитию его производственной деятельности. О типе первобытного мышления можно говорить как о мышлении, еще слабо отражающем закономерности объективного мира, не умеющем правильно осмыслить явления природы, но, несомненно, уже владеющем основными категориями логического мышления — понятиями и суждениями. Если в бесчисленных предложениях мы встретимся с формами «(он) дождит», «я решил не ходить и т. д.», то это свидетельствует лишь о мировоззрении человечества, но не имеет правильного представления о закономерностях объективного мира, но не об «ином типе» мышления.

Исследователи первобытного мышления обычно отождествляют мировоззрение человека с его мышлением, что является грубой ошибкой.

Свойство мыслить посредством языка присуще всем нормальным людям. Без общих законов мышления общение людей, взаимное понимание было бы невозможным. Но другое дело — насколько правильно воспринимает человек та или иная реальность мира, из каких посылов исходит он при объяснении тех или иных явлений действительности. И здесь мы вплотную подходим к мировоззрению. Верно, что с новыми социально-экономическими и политическими условиями у людей складывается новое мировоззрение, но законы мышления все-таки остаются неизменными. Естественная логика мысли не меняется от того, что одна общественная формация приносит с собой одни взгляды и идеи, а другая — другие. Мышление человека и в том и в другом случае претендует на одних и тех же логических законах понятий, суждений, умозаключений. Следовательно, нельзя сменять человеческое мышление в его развитии с историей классовых идеологий. У всех людей логика мышления общая, но мировоззрение у различных людей, у различных классов различное. Законы мышления действуют

«одинаково при любом мировоззрении. Они обязательны для всякого мыслящего человека независимо от содержания его мыслей. Правильность мышления проверяется практикой. Если наши предпосылки верны, если мы правильно применяем к ним законы мышления, то результат должен соответствовать действительности», указывает Энгельс.¹ Во всех случаях мышление, независимо от содержания непременно осуществляется на базе слов и тесно связано с языком. Мышление, как и язык, может отражать то или иное мировоззрение, классовую точку зрения мыслящего, но само оно, как и язык, присуще всем людям в широком смысле этого слова.

Н. Я. Марр, в заслугу которому обычно ставилось признание связи единства языка и мышления, на самом деле допустил грубую ошибку, отождествив мышление человека с его мировоззрением. Исходя из положения о надстроечном характере языка в связывая язык с мышлением, Марр, естественно, относит к надстроечным явлениям и мышление человека, тем самым отождествляя его с идеологией, с мировоззрением общества. Он неоднократно упоминает о «сущности или функции мышления, как «собой надстройке»,² о «мышлении, как надстройке производства и производственных отношений»,³ о «языке—мышлении, как надстройке базиса».⁴ Признание Марром «классовости» языка вело за собой и признание «классовости» мышления, а отсюда и положение о его изменчивости. Создавая свою теорию о стадийном развитии языка—мышления, Марр утверждал, что мышление как и язык, переживает коренные качественные сдвиги «Мышление, как и язык, есть явление становления, и его сущность и техника, а с ними его роль, изменяются в корне по сдвигам», писал Марр.⁵ Человечество по словам Марра, «пересоздает язык с наступлением действительно новых социальных форм жизни и быта, соответственно

¹ Ф. Энгельс, Анти-Дührинг, 1950, стр. 317.

² Н. Я. Марр. Язык и мышление, Избранные работы, т. IV, стр. 113.

³ Там же, стр. 119.

⁴ Н. Я. Марр, Предисловие к работе М. П. Чхидзо, ИР, т. V, стр. 335.

⁵ Н. Я. Марр, Язык и мышление ИР, т. III, стр. 96.

полюму в этих условиях мышления! Между тем, товарищ Сталин учит нас, что язык устойчиво сохраняется в течение неких и одинаково обедуживает все общество, все классы общества, как старый строй, так и новый. Общество не «перестраивает» язык и развивает и обогащает его соответственно своим нуждам. Верно, что с новыми социальными условиями у людей складывается новое мировоззрение, следовательно правильно говорить о сменах мировоззрения, но мышление человека, законы этого мышления, как и язык не «перестраиваются». Они, как отражение объективной закономерности, развиваются вместе с развитием познания человека, вместе с углублением познания в свойства и отношения внешнего мира.

Марр устанавливает следующие стадии развития мышления — древнейшую тотемическую с космоическим и микрокосмическим мышлением и более позднюю, технологическую с формально логическим мышлением. Марр утверждает, что на первоначальной стадии развития (тотемической) люди, собственно, еще не мыслили, и воспринимали реальный мир посредством нерасчлененных образов, «мифологиче-ски», что тогда у человека еще не было понятий и представлений, не было сознания своего индивидуального бытия, не было и звукового языка. Характеризуя тотемическую стадию развития мышления, Марр писал: «Мы оказались в обществе с мышлением без логики, в обществе — без индивидуального мышления, в мировоззрении — без бога и религиозного культа, в литературе без языка, в языке — без фонем»¹.

Выдвинутая Марром тотемическая стадия развития мышления подверглась справедливой критике акад. И. И. Мещанинов и Б. А. Серебренникова. И. И. Мещанинов относил такое деление к верным и ошибочным положениям теории Марра. Он указывал, что Марр отошел здесь от социальной почвы, отрывая язык и мышление от производительного трудового акта². Б. А. Серебренников писал, что Марр, «поправляя» Ленина, который говорил только о возможности отлета фанта-

¹ Н. Я. Марр. Общий курс учения о языке, т. II, стр. 25.

² Н. Я. Марр. Буква и язык, ИР, т. II, стр. 387.

³ «Прямят», 16, V, 1950 г., № 136 (11608), стр. 4.

ин от жазды в процессе познания, создал драбуку тотемическому этапию мышления, представляющую абсолютный отлет фантазии от действительности¹.

Действительно, тотемическая стадия мышления Марра и своей сущности ничем не отличается от «мифического», «дологического» мышления Л. Леги-Брюля, великом отривающего мышление первобытных людей от естественной логики мысли, от конкретно постижения реальных жизненных процессов. Такой полный сорыв мышления человека от зачатков логики противоречит истории развития человеческого общества. Как могли осуществляться и развиваться производственная жизнь человека, если он в течение многих десятков тысяч лет неправильно отображал и своим сознанием окружающий его мир и не осознавал его закономерностей, если у него не было представления о понятии, а было лишь мифологическое образное восприятие действительности? Первобытный человек не мог бы бороться за существование и заниматься трудом, если бы его мышление не отражало объективной связи предметов и явлений внешнего мира. Зигельс упикивает, что «начинавшееся вместе с развитием руки, вместе с трудом господство, над природой расширяло с каждым новым шагом вперед кругозор человека. В предметах природы он постоянно открывал новые, до того неизвестные свойства»².

Следовательно, мышление человека, как процесс познания закономерностей природы, несомненно, предполагает зачатки логики уже на древнейшем этапе развития человечества. Но Марр считает, что логическое мышление появилось у человека пазного позднее. Он пишет «Общественность вырабатывает весьма поздно логическое мышление и своеобразную систему языковтвочества с формально теянологическим восприятием мира: когда язык—звучание берет верх над мышлением, как уже сложившиеся господствующие классы берут верх над трудящимися, предпосылка стадий, когда формальная логика, достояние классового мышления, вместе с ней создавшим классом, сменяется диалектико-материалистическим мышлением

¹ „Правда“ 23 мая 1950 г. № 113 (11615) стр. 4.

² Ф. Зигельс, Диалектика природы, 1956, стр. 134.

пролетариата идеологически-технологическим восприятием мира, где мышление берет верх над языком.¹

Такое понимание Марром стадий развития мышления, предполагающее, как мы видим, бесперерывную борьбу между языком и мышлением, где берет верх то язык, то мышление — не имеет, конечно, ничего общего с марксистским пониманием связи языка и мышления. Марр считает, что формально-логическое мышление, как мышление классовое, буржуазное будет сметено диалектико-материалистическим мышлением пролетариата. Мироззрение пролетариата — материалистическое, оно основывается на диалектическом методе познания объективного мира, но это, конечно не означает, что пролетариат должен отбросить общелогические законы правильного мышления, законы логики, понятия, суждения, умозаключения как «классовые», «классово чуждые» и не нужные ему.

Борьба, которая якобы идет между языком и мышлением на протяжении всего их развития, наконец, та же самая, по Марру, полным отрывом языка от мышления на стадии «коммунистического, бесклассового общества». «Язык звуковой, — пишет Марр, — стал ныне уже сдавать свои функции новейшим изобретениям, побеждающим богословоречное пошлячество, а мышление идет в ногу от неиспользованных его возможностей в прошлом и новых стяжаний и имеет сместить и сменить полностью язык. Будущий язык — мышление, растущее в свободной от природной материи технике. Перед ним не устоять никакому языку, даже звуковому, все таки связанному с нормами природы». Следовательно, признавая связь языка и мышления для прошлых и современных эпох, Марр отрицает роль языка, как средства выражения мысли в истории будущего человечества.

Товарищ Сталин, разоблачая тех лингвистов, которые пренебрегают языком, как «непосредственной действительностью мысли», приводит в пример теорию Марра о будущем языке, указывая: «а) Н. Я. Марр отрывает мышление от языка, б) Н. Я. Марр считает, что общение людей можно осуществить

¹ Н. С. Марр, Язык и мышление, том III, стр. 118.

² Н. Я. Марр, Язык и мышление, ИР, т. III, стр. 121.

и был явным, при помощи самого мышления, свободным от «природной материи», языка, свободным от «шора природы». И «отрывая мышление от языка и «освобождая его от языковой «природной материи», Н. Я. Марр попадает в болото идеализма»¹.

Таким образом, Марр, считая мышление, как и язык, элементарной классовой категорией, смешивает мышление с мировоззрением и, в конце концов, отрывая его от звукового языка как «природной материи», тем самым скатывается на позиции идеализма, которые также говорит о чистом сознании, о чистом мышлении, свободном от языка.

Исходя из руководящих указаний товарища Сталина о тесной связи мышления с языком, нельзя не только отрывать мышление от языка, но и отождествлять язык и мышление и ставить между ними знак равенства. Отождествление языка и мышления является грубой ошибкой, приводящей к идеализму.

Языковеды-идеалисты, придавая святы языка и сознания механический, упрощенный характер, отождествляли мышление с грамматическими формами языка, ставили их в прямую зависимость друг от друга. Ссылаясь на несоответствие языковых категорий у различных народов, они отрицали существование единого мышления. Они утверждали, что если бы Аристотель говорил не на греческом языке, а на другом, с другой конструкцией, то он написал бы другую логику, выдвинул бы другие категории. Так была построена теория об особом «языковом мышлении», т. е. о том, что каждая грамматическая структура является выражением особого типа мышления, как неизменного «духа» каждого народа. Эта точка зрения шла еще от Гумбольдта и была продолжена К. Фосслером, утверждавшим, что языки отличаются друг от друга как особые «стили», которые соответствуют особому мировоззрению народов в их целом.² Еще Чернышевский, подходя к вопросам языка с позиций революционного демократа, критикуя эту точку зрения, отмечал: «Не в том главное дело, каковы формы языка, а в том, каково умственное достоинство народа, говоря-

¹ И. Н. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания, стр. 33.

² Die Nationalprachen als Stil: Jahrbuch für Philologie, т. 1, 1925.

шести ишим. Кто не умеет наблюдать или понимать силу и характер языка, должен обратиться к судам о достоинствах и недостатках высказываемых суждений и, следовательно, что глубже, больше и при всех самых несовершенствах представлять язык каждого народа, уметь сама мысль достигнуть до высшего развития! ¹

Мы знаем, что и сейчас некоторые западноевропейские лингвисты, припешившие англи-американизму выдуманное, неподходящее теорию «превосходства» индоевропейской структуры английской языка, как одно из доказательств «этнической» мышления англо-саксонской расы.

Другая попытка отождествления мышления и языка делается в старой философской (рационалистич.) грамматике идущей от Аристотеля, которая рассматривала категории языка как точное отражение логических категорий и отношений. Привалившие синтаксические явления она выводила из законов логики, из тех теоретических построений, которыми оперирует наука для получения определенных логических выводов. Но логические категории никак нельзя отождествлять с категориями грамматики. В А. Богородицкий, критиковавший представителей логического направления, отмечает различие между наукой логики и грамматикой языка: «В сфере формальных построениях «наука логики», — пишет он, — не затрагивает живой речи во всем ее разнообразии, но ограничивается искусственным составлением схематических предложений упрощенного типа и комбинацией их для получения определенных логических выводов. А так как грамматика имеет в виду изучение фактов живой речи во их конкретности и не абстрактные логические формы, то являясь существенно различна в целях обеих наук становится очевидною необходимость строгого отделения научно-грамматического изучения языка от науки логики» ².

Следовательно, категории языка относящиеся к грамматике и отражающие наше восприятие действительности, связей и отношений между явлениями и предметами во времени и про-

¹ Полн. собр. соч. СПб., 1866, т. X, к. 2, стр. 116.

² Н. А. Богородицкий. Общий курс русской грамматики, МЛ 1935, стр. 205.

странище, — не могут быть отождествлены с категориями науки логики, как категориями мышления.

Исходя из указания товарища Сталина о том, что у людей, владеющих языком, не существует «оголенных» мыслей, не связанных с языковым материалом, — следует признать идеалистическими также «оторванные от языка и оголенные» «понятийные категории» акад. И. И. Мещанинова, положенные им в основу грамматики. Согласно Мещанинову, во всех языках мира существуют одни и те же «понятийные категории», независимо от данного языка. Акад. Мещанинов пишет: «При сходстве норм сознания на определенном этапе развития общественной среды и в языке создаются под их воздействием выдержанные системы «понятийных категорий», обобщающих группировки слов по их формальным и семантическим признакам. Эти категории выступающих в языковом материале понятий, получая грамматическую форму, становятся грамматическими понятиями. Формальное их выражение по языкам может быть совершенно различным, являя многообразие внешних форм для передачи объединяющего их единства»¹. Таким образом, «понятийные категории» вытекают у Мещанинова не из основы языкового материала, а привносятся извне, как продукты внеязыкового мышления, мышления без языковой базы. «Понятийные категории» противостоят марксистскому пониманию связи языка и мышления, противоречат учению товарища Сталина о грамматическом строе языка, согласно которому грамматика абстрагируется от частного и конкретного в словах и предложениях, берет то общее, что лежит в основе изменений слов и сочетаний слов в предложении и строит из него грамматические правила и законы. Следовательно, грамматическая абстракция исходит из конкретного и частного, т. е. из тех же слов и предложений, а не привносит извне какие-то «понятийные категории», существующие независимо от языка.

Указания товарища Сталина о языке и мышлении дают нам возможность и оружие для борьбы не только с вульгарно-материалистическими, но и с буржуазно-идеалистическими реакционными взглядами на язык, ставящими на первом

¹ И. И. Мещанинов, Новые учения о языке из современного западного разума, «Русский язык и мысль», 1948, № 4, стр. 3.

современных западно-европейских и американских лингвистов. Острые атаки от мышления являются особенно характерными для современной англо-американской философии. Представители современного идеализма требуют «критики языка». Язык мысленно создан для практических целей и поэтому бессмысленно пытаться постигнуть природу явлений. Причина заблуждений философов, согласно представителям англо-американской философии А. Уайтхеду, заключается в том, что философия вынуждена подчиняться обычным человеческим языкам, вводящим в обман и не имеющим никакого значения для познавательной деятельности людей. По Уайтхеду, в подлинную природу вещей проникает только чистое мышление человека, а не его обычный язык. Поэтому Уайтхед требует создания нового языка, языка математической логики, которым должно оперировать философское мышление.

Уайтхеду вторит глава английского субъективного идеализма Бертрам Рассел, изгоняющий наш обычный язык из логики, считая его помехой для правильного мышления. «Логика, хоть и в малейшей степени доминирующая языку, ведет к фальшивой метафизике», пишет он в своей книге «Логический атомизм»¹.

Чарльз Моррис в книге «Основы теории знаков» окончательно отрывает язык от мышления, объявляя, что слова — это «чистые знаки, не дающие представления о действительных явлениях, и мышление только комбинирует эти знания. Язык лишь язык. Он указывает на объект, но не может выразить его сущности».

Витгенштейн, ученик Расселя, призывает философов отказаться от языка, молчать и пользоваться лишь символами. «Правильный метод философии был бы таким: не говорить ничего, да исключенным того, что может быть сказано, т. е. предложений естественной науки, не имеющих ничего общего с философией. И тогда, если ктонибудь захочет сказать нечто метафизическое, следует показать ему, что он не высказал смысла определенных знаков в его предложениях. Этот метод

¹ См. М. Г. Ярошевский, «Проблема языка в познании предложением в англо-американском неопозитивизме», Вопросы философии, 1977 № 2, стр. 269.

мог бы считаться неудовлетворительным для других — они не поняли бы, что мы учим их философию — но это была бы единственный «хороший правильный метод» (Wittgenstein: *Tractatus Logico-Philosophicus*)¹

Для чего понадобилось новейшим идеалистическим школам философии отрывать язык от мышления и высказывать такое недоверие к языку? Только для того, чтобы обвинить реальный мир неисчисливаемым, подорвать основы материалистического мировоззрения, принизить роль мышления в познании законов объективного мира. Категории и понятия языка, конечно, не дают нам адекватно точного отображения действительности, это и невозможно, так как в языке мы имеем классификацию и обобщение явлений реального мира. Чувство показывает реальность, мысль и слова — общее, указывает Ленин. Но, обобщая, язык дает представление о реальных фактах действительности отображенных в мышлении «Реальность мысли проявляется в языке»,² учит товарищ Сталин. Правильность понятий, выраженных словами, проверяется практикой. Таким образом, марксистская философия утверждает познаваемость объективного мира и возможность выразить это познание средствами человеческого языка.

В знаменитый труд товарища Сталина «Марксизм и вопросы языкознания», подводя к вопросам языка со строго-научной точки зрения, не оставляет места ни для вульгарно-материалистических, ни для идеалистических взглядов. Он ставит ясность в сложнейший вопрос связи языка и мышления и дает советским лингвистам твердую базу для разработки и конкретизации вопросов языка, как средства, орудия, «при помощи которого люди общаются друг с другом, обмениваются мыслями и добиваются взаимного понимания» (Сталин).

¹ См. М. Корифори, *Наша против идеализма* М. 1948 г., стр. 189.

² И. Сталин, *Марксизм и вопросы языкознания*, стр. 31.

ԱՆՔԱՆՈՒՄ ԳԵՂԵՍՆԵ

ՀԱՅ-ՎԵՐՈՅԵԱՆԸ ԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻ ԶԵՆԻ ԶՄԵՆՈՒՆԵՐԻ ՆՈՒՐՑԷ

Հայ և վրաց մողոփուրդները եղել են ու մեռած են դարձաք հայտնաներ ու բարեկամներ։ Նրանք անցրելով հայաստանի մողոփուրդների մեջ գիր ու գրականություն ունեցող և բազմաթիվ պարերի ընթացյալում իրենց դպրությունը պահպանում ամենահին մողոփուրդներ են՝ իրենց աշարքում կենդանի, յուրաքանչյուր լեզուներով։

Մենք տարածություն միտ, որ հետագայում նշանակում գրողներն ունենալ են։ Հայ և վրաց մողոփուրդները, ապրել են նաև ազգի չին գիր ունեցող արվեստից և մողոփուրդներ, որոնք պատմական որոշ իրադարձությունների հետևանքով կորցնելով իրենց այն մասնաճյուղի տաղանդավոր գիրքը անհետազել են ևրդի երևույթ՝ խաղնելով, ալետառնանքի, որոշ մասնագետներն իրենց կույտությունից ու մասնավոր իրենց լեզվի բառերն կորցնելով։ Մյուս մողոփուրդների լեզուները, ընկանաբար, որոշ փոքր հայտնություն են նաև հայոց և վրաց լեզուներ (ներանց բառային կազմը), որոնք հաղթող են դուրս եկել մեղրկովածի տերիտորիայում սկսած չին մողոփուրդներ ու նրանց լեզուների պայքարում։

Ամբողջությունների հետագու պարզացումը պրոմ է ընկեր իտալիներ, պատահաբաններ իրենան պայր, դրություններն պայր, պետությունն ծապումը, որը կույտությունն համար կարիք ունենալի։ ինչպես կանոնավորված գրողությունն, առևտրի գաղափար, որը էլ ազգի կարիք ունեն կանոնավորված գրողությունն, առաջադասական գաղափարներ իրենան պայր, գրականություն գաղափարում, այն բարձր մեծ փոփոխություններ մոցրեն լեզվի գաղափարում մեծ։ Մյուս մասնաճյուղում զեզերը և մողոփուրդները մասնաճյուղում էին ու բաժանվում, խառնվում էին և խառնվում։ ինչ հետագայում երևան եկան ազգային

լեզուներ և պետութայններ, տեղի ունեցան սեպուցիան հեղաշրջումներ, հին հասարակական կարգերը փոխարինվեցին նորերով: Այս բոլորը է՛լ ավելի մեծ փոփոխութայններ մաղթին լեզվի և նրա պարզացման մեջ»¹.

Անշուշտ, նման պարզացում են տեսել նաև հայոց և վրաց լեզուները: Այդ լեզուները կրող հայ և վրաց ժողովուրդները դարձր շարունակ ամենատեղա կապերի ու փոխհարաբերությունների մեջ լինելով իրար հետ, ինչպես նաև մյուս հարևան ժողովուրդների հետ, բաղմաթիվ զուգադիպումներ ունեն իրենց լեզվի, ֆոնոլոգիայի կամ գրականության մեջ, կենցաղում, ժողովրդական ավանդություններում և այլն: Այս հանգամանքն առաջ է բերում եզրադրական երկու ժողովուրդների պատմությունը և նրանց կուլտուրան համասեղ ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը. որով բացահայտվել է և ավելի կրացահայտվել գաղերի խորքից եկող հայկական ու վրացական բանասիրությանն ոչ միայն մերժամորտությունը, այլև միասնությունը:

Հայ և վրաց ժողովուրդների գիր ու գրականությունը, որ հանդես է եկել միաժամանակ սոցիալ-տնտեսական միեկնույն պայմաններում և պատմա-հասարակական միեկնույն շարժառիթներով ու պահանջներով, դարերի պատմություն ունի: Այդ երկուստե կամայականաբար շրջանում, գրական սերտ շփումների հետևանքով, կատարվել են բաղմաթիվ թարգմանություններ, որոնք մեղ հետաքրքրող երկու լեզուների ինչպես վաղ, այնպես էլ ավելի ուշ շրջանների գրական հուշարձաններն են՝ թարգմանված հայերենից վրացերեն կամ վրացերենից հայերեն: Հետաքրքրական է, որ գրական հին շփումը, որպես միավորող փակար, զուգադիպեց հայոց և վրաց մատենագրության սկզբնավորմանը: Այս իսկ տեսակետից հայ և վրաց ժողովուրդների գրական հուշարձանների համատեղ խորք ուսումնասիրությունը, նրանց տեքստերի բաղմակողմանի ու համեմատական վերլուծությունը և հետազոտությունը, նրանց կուլտուրա-պատմական նշանակությունը պարզում ու բացահայտումը նոր լույս կսփռեն նաև հայոց ու վրաց լեզուների անցյալ պատմությունը վերահանելու և նրանց ներկա միճակը բացահայտելու տեսանկյունից,

¹ Ի. Ստալին, Մարքսիզմ և լեզվաբանության հարցերը, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 59-60:

ամբողջ փաստական մատերիալը յաւրացնելու և ճիշտ կերպով օդատարածելու տեսակետից:

Հայ-վրացական բանասիրութեան խնդիրները միասնութեան և համատեղ ուսումնասիրման հիմնական հիմունքներից մեկն էլ հայոց և վրաց լեզուների վաղազույն հարակցութեաններն են, կապերն ու առնչութեանները. — հաճախ այնպիսի կապեր, որոնց սկզբնաղբյուրը դժվար է, նույնիսկ անկարելի է գտնել: Դժվար է գտնել այն պատճառով, որ, օրինակ, միևնույն ցեղը և ժողովուրդը բաժանվելով և խաչափոխվելով հայ և վրաց ժողովուրդներին՝ իր լեզվի բառային կազմից որոշ ներդրում է կատարել հայոց և վրաց լեզուներում. լեզվական այդ ստորերը, առնչւտ, բնղհանուր կլինեն վերջիններիս համար, իսկ այդ պարտիւմ լեզուն աստիճանաբար կօրցրել է իր սրակը և մահացել, ուստի և այսօր դժվար է, կամ այլևս հնարավոր չէ այդ սկզբնաղբյուրը գտնել:

Հայոց և վրաց լեզուները իրենց ներքին դարգացումն են ապրել նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Անդրկովկասի տերիտորիայի վրա, որպես մի զնդանի վրտ, կոփվում էր անդրկովկասյան ժողովուրդների, մանավանդ հայ և վրաց ժողովուրդների, ընդհանուր բախտը: Բազմաթիվ նվաճողներն ու ասիմիլատորները զարերի ընթացքում չկորաղացան ոչնչացնել հայոց ու վրաց լեզուները, լեզվի մեջ զլխափորը հանդիսացող՝ նրանց քերականական կառուցվածքը և բառային հիմնական ֆոնդը (թեև նրանց բառային կազմը, որպես սովորաբար ստավել զգայունը փոփոխութեանների վերաբերմամբ, համարյա անընդհատ փոփոխութեուն է կրել): Նրանց բառային հիմնական ֆոնդը հիմնականում պահպանվել է ամբողջապես և օգտագործվում է որպես նրանց բառային կազմի հիմքը, իսկ դարաշրջանների ընթացքում մշակված և լեզվի մեջ միւ ու աբյուն դարձած հայոց և վրաց լեզուների քերականական կառուցվածքը փոփոխվել է էլ ավելի դանդաղ, քան նրանց հիմնական բառային ֆոնդը: Հայոց և վրաց լեզուները դիմացել են բոլոր փորձութեաններին, չնայած որ դեռևս խոր հնազարում սաղմնավորված նրանց լեզվատարերի մեջ (անշուտ, բառային աղբատիկ ֆոնդով ու պրիմիտիվ քերականական կառուցվածքով) մեծ փոփոխութեաններ են կատարվել՝ շնորհիվ արտագրութեան հետագա դարգացման, դասակարգերի երեսն գալու, գրութեան ստեղծման, պետութեան

ծաղման, առևտրի զարգացման, ապագրական դազդահի Երևան գաղու և զբաղանություն զարգացման:

Այս բախտին են տրժանացել ոչ բոլոր լեզուները: Վաղագույն ժամանակներում գոյություն են ունեցել մի շարք լեզուներ, որոնք միադույ արդեն մեռած են՝ թողած լինելով իրենց սեպագիր թն բեռնագիր արձանագրությունները: զբանք են, օրինակ, Փոքր-Ասիայի հին լեզուները՝ ուրարտերենը, խեթերենը, խոսրտերենը և այլն: Չենք խոսում արդեն զիր ու զբաղանություն չունեցող այն բաղմաթիվ լեզուների մասին, որոնք կորել են անհետ ու անհիշատակ:

Քաղաքական և կուլտուր-տնտեսական կապերը լեզվական կոչկաթիվների միջև միշտ էլ անշուտափելի են: Այդ կապերը, նախ և առաջ, զբոևորվել են լեզվական կոչկաթիվների միջև բուերի անցումներով ու յուրացումներով: Այդ է պատճառը, որ այս կամ այն բուր միաժամանակ գտնվում է մի քանի լեզվում: Այսպես, օրինակ, մի շարք բուեր գտնվում են հայերենում, վրացերենում և հնազույն մեռած մի շարք լեզուներում (օր.՝ խեթերենում, խոսրտերենում և այլն):

Բերենք մի-երկու օրինակ:

Հնազույն բուերից են, օր.՝ հյ. աղանձել, որ նշանակում է «բովել, խարկել, մրկիլ», և վրց. ალანდ-ვა (աղանձ-վա || լանձ-վա) «վուր, խանձել»: Մրանք էլ իրենց հերթին նույնն են խեթ. aland (կամ land) նույնիմաստ բուերի հետ¹:

Հյ. գորտ բուի սկզբնական արմատը պետք է լինի գոր՝ վերջից ա հնչյունի զարգացումով (հմմտ. արմատ—արմատ, սանդուղ—սանդուղտ, կրան—կրանտ «ծորակ» և այլն): Այս գոր բուարմատի հնչյունական ուղիերաթյունը՝ *զվար պետք է լինի, իսկ սա (զվար կամ դ՛վար ձևով) արդեն պահպանված է հին վրացերենում (որից և՛ նոր վրացերենում)՝ նույն «գորտ» նշանակությամբ:

Հյ. ա(ն)տառ բուի հնչյունական այլ տարբերակն է վրց. აწვრ-ც (էճեր-ի || է(ն)ձեր-ի «պարակ, թփուտ»): Մրանք նույնն են միաժամանակ խեթ. atal «անտառ» (հմմտ. հյ. առաղձ «անտառանյութ») ձևի հետ: Այսպիս նաև հյ. բմուր (որից և՛ բմելի):

¹ Այս և մյուս օրինակները խեթերենից և հին մեռած լեզուներից բերում եմ պրոֆ. Ղափանցյանի աշխատություններից՝ 1) Xetlo- Armeniaca, 1931-33, Երևան. 2) Хетские бога у армян. 1940, Երևան:

բառը ճիշտ կերպով համեմատություն է գրված վրջ. օցցոն ի օցցո-ռծո (բվեր || րվր-ոմա) «հարբել» և խեթ. tavai նույնիմաստ բառարմատի հետ: Նույնն են, անշուշտ, հյ. ջախ-ել (որից և՛ արմատի կրկնություն՝ ջախ-ջախ-ել «ամուր զարնել, խորտակել, փշրել»), վրաց. ჯახ-ემა (ջախ-երա «ամուր զարնել. հարվածել») կամ ჯახ-ემა (ջախ-ուն-ի = հյ. ջախ-յուն՝ րնդհանուր - ուն = -յուն մասնիկով) և խեթ. zahha «կսիվ, մարա» և այլն:

Այս և նման րնդհանուր լեզվատարբերը, որ կարելի է մի քանի տասնյակի հասցնել, ցույց են տալիս այն վաղագույն շփումները, որ նախապես ունեցել են հայոց և վրաց նախահայրերը խեթերի հետ, ինչպես նաև խուսիսներին և մյուս մեծած հին լեզուները կրող ցեղերի ու ժողովուրդներին հետ:

Հայ-վրացական հնագույն բոլոր լեզվաընդհանրությունները, սակայն, հնարավոր չէ վավերացնել խեթական կամ խուսիսական արձանագրություններիով, քանի որ այդ արձանագրությունների միայն փշրանքներն են մեզ հասել. մյուս կողմից՝ պարզ է, որ ամեն ինչ չէր կարող ժամանակին գրեթե փորվել այդ արձանագրություններում: Սակայն այդ լեզվաընդհանրությունները հաստատելու համար կան նաև ուրիշ աղբյուրներ:

Հայանի է, որ մարդկային վաղագույն գրադրույթներից էր որսորդությունը, իսկ այնուհետև՝ կենդանիների ընտելացումն ու հողագործությունը, կենդանիների անունները, քնականաբար, մեծ մասամբ պետք է կոտված լինեն մարդկային այդ վաղագույն գրադրույթի հետ:

Կովկասյան լեզուներում պահպանված մի շարք կենդանիների անուններ, որ մեծ մասամբ վաղագույն ժամանակներից են զալիս, ևս գտնում եմ նաև հայերենի մեջ (եբրեյն միաժամանակ նաև հնդեվրոպական որոշ լեզուների մեջ). սա ևս ցույց է տալիս, որ հայերենը շփումների ու ներթափանցումների պրոցես է ապրել ընդհանրապես կովկասյան և մասնավորապես քարթվեղական լեզուների հետ դեռևս խոր հնադարում, երբ սագմնավորվել են ժամանակակից հայոց և վրաց լեզուների տարբերը՝ բառային ազդատիկ ֆոնդով ու քերականական պրիմիտիվ կառուցվածքով:

Վերցնենք, օր., տիկ բառը: Սա, անշուշտ, հնագույն բառերից է, որ պահպանված է ինչպես հայոց, այնպես էլ վրաց և կովկասյան մյուս լեզուներում (թերևս նաև որոշ հնդեվրոպական

լեզուներում): Բայց թե ո՞ր լեզվից որին է տեղի, դժվար է ասել:

Հարավային կովկասյան կամ քարթվիսկան լեզուներում տիկ (որից և՛ րիկ կամ ցիկ) կամ սղված տկ ընդհանուր բառարմատից տարբեր մասնիկներով կազմված են, օր.՝ ճան, տիկ-անի = վրց. րիկ-ան-ի կամ ցիկ-ան-ի «այծիկ, ուլ» նշանակությամբ (ինչպես նաև՝ բուր-ցիկ-ի «այծյամ», վա-ցիկ-ի կամ վա-ցի «որձ ած»): նմանապես բա-տկ-ան-ի «գառ» կամ բա-տիկ-ի «մատղաշ ած, ուլ», կամ նաև մեղր. բա-տիկ-ի կամ բա-տիկ-ա (բա-տիկ-ան-ի ձևից), որից և՛ բա-տի-ա մի տարեկան էգ ած» և այլն: Այնուհետև այս նույն տիկ բառարմատը տեկ կամ տիգ ձևով տարածված է նաև հյուսիսային կովկասյան լեզուներում, օր.՝ չերքեզերենում, չաչներենում, քիստերենում, ծավերենում և այլն:

Այս բոլոր բառածեղերը թե հարավային և թե հյուսիսային կովկասյան լեզուներում արտահայտում են ընդհանրապես կենդանու՝ ածի, աչի, ոչխարի, գառան և այլ շորքոտանիների դադափարը:

Հյ. տիկ կամ սղված տկ (օր.՝ տկ-նոր ձևի մեջ) բառարմատն ևս, ինչպես կովկասյան լեզուների համարժեքներից է երեվում, սկզբում, բնականաբար, պետք է արտահայտեր նաև բնդ-հանրապես կենդանու գադափարը և ապա կենդանուց հանած աչքն ունեցող կենդանու մորթու գադափարը (որի համար նմատ. ռուս. КОЖА «այծ» և КОЖА «մորթի»): Որ տիկ բառը հայերենում ընդհանրապես կենդանու մորթու գադափար է ստացել, դա պարզ երևում է, իմ կարծիքով, դեռ այսօր էլ պահպանված հայոց սրուշ գարձվածքներից՝ «Տկերով կարապ ու պանիր», «Եղն ու մեղրը շահ տկի մեջ» և այլն: Պարզ է, որ տիկ բառն այստեղ միայն ածի մորթուց շինած ամանը չի հասկացվում, այլ ընդհանրապես կենդանու մորթու:

Ինչպես տիկ բառը հայերենում ընդհանրապես կենդանու մորթի է նշանակում, այնպես էլ նրա համարժեքը կովկասյան լեզուներում հենց սղղակի կենդանի է նշանակում՝ ընդհանրապես: Սկզբնականն, անշուշտ, մի բառածեղից ուլայից ալված իմաստի լայն կամ բնդհանուր առումն է՝ տարբեր նշանակություններով (օր.՝ տիկ բառարմատը ոչ միայն նշանակել է «այծ», այլ ընդհանրապես կենդանի՝ ած, ուլ, ոչխար, գառ և այլն): Իմաստի այս բազմազանությունն հետ միասին կովկասյան լեզուները տիկ կամ ցիկ բառարմատի հետ միացած պահել են նաև բա-

(օր.՝ բա-տիկ-ի ձեռն Ժեզ) և վա-(օր.՝ վա-ցիկ-ի ձեռն Ժեզ) նա-
խամասնիկները, որոնք երբեմնի քերականական սեռի կամ գոյսի
ցուցանիշներն են¹

Այս բոլորից հետո նույնիսկ զմիար է մտածել, թե չյ.
տիկ բառը հնգեվորական է (եվթրոպայից բերած կամ ներմու-
ծած), ինչպես այդ նշված է պրոֆ. Հր. Սևառյանի «Արմա-
տական բառարանում»:

Սա մի օրինակ է, որ բերեցի այստեղ, որպես նմուշ: Հայոց
և վրաց լեզուներում հարյուրավոր նման օրինակներ կարելի է
գտնել²

Այսպես նաև թույլները բնոչանություն անունները, օր.՝ չյ.
արծիվ = վրաց. օრֆօց-օ (արծիվ-ի «միենույն թույներ»): չյ. բու =
վրաց. Զյ (բու) երկուսն էլ, բոս երևույթին, բնածայն, որ երկու
լեզվում էլ ինչ-որ «բու» ձայնի հետ է կապված, որով կոչվել է,
անշուշտ, միենույն թույներ. չյ. դոխ (|| դոկ-դոկ) = վրաց. մեղր.
დოყ-օ (դոկ-իւ) «1. հափիկ, փռոկ, 2. աղամբի, աղամբու
Ըրց-օ (դոկ-իւ) «1. հափիկ, փռոկ, 2. աղամբի, աղամբու
փակ-աղակ) = վրաց. յօյ-յօյ-օ (կան-կան-ի «հաղաղակ»՝ արմատի
կրկնությամբ): չյ. կկու (<*կու-կու կրկնականը) = վրաց. ԶԽԶԽ-օ
(գուգու-ի «կկու»), անշուշտ, բնածայն՝ կու || գու արմատի կրկն-
ությամբ. չյ. նուպոլ (|| յուպոլ) = վրաց. ոջոջ-օ (փոփ-ի «նո-
պոլ»)՝ արմատի կրկնությամբ. չյ. նալ = վրաց. յօն-օ (նար-ի
ճճալ): չյ. ննուդ (|| ննդ-ուկ) = վրաց. յօն-յօն-օ (նիւ-նալ-ի «ճնն-
դուկ»): չյ. նուո-նուո «հնդկահավ» = վրաց. յօն-յօն-օ (նալ-նալ-
ի || նիվ-հավ-ի || նիվ-նիվ-ի «թույն», որից է՝ վրաց. հավնալման
ազգանունը)՝ երկուսն էլ բնածայն և կազմված (նուո || նալ || նիվ
պարզ արմատի կրկնությունից (նուո արմատի հետ է կապված

1 ինչպես ցույց է տալիս ակադ. Իվ. Ջավախիշվիլին իր «Բարեփոխ-
կան և կոմկառյան լեզուների ամենակարճական բնույթն ու ազգայնա-
թյունը» օավաբանական աշխատության մեջ (Վրաց. լեզվագիտ. 1937 թ.):

2 Այս հարցերը մանրամասնորեն ուսումնասիրված են իմ «Հայերենի
բառերը և նրանց առնչությունները վրաց և կոմկառյան մյուս լեզուների
հետ» աշխատության մեջ, որից մի-երկու նոգված տպագրված է համառոտակի
(«Հայ-վրացական բառային դրոշագրիկոնները», Պետ. համալսարանի Մասի
կարճիկի աշխատություններ, № 2, 1947, «Մի խոմք կենդանիների և
թույլների հայ-վրացական բնոչանություն անունները», Հայկ. ՍՍՍՀ
«Տեղեկագիր», № 3, 1949):

նաև չ. Թուրքի «անպոչ հոփ, կոտուգ»): չ. ուրուր=վրդ. օլլուր-ի (օլուլ-ի «ուրուր») արմատի կրկնաթյամբ. չ. սարսա-
րակ--վրդ. ևօրնօրօյ-ի «միատեսակ թռչուն»՝ անշուշտ արժատի
կրկնաթյամբ (թերևս սար- արժատից լինի նաև չ. սար-յակ
թռչունի անունը) և ալյն, և ալյն:

Այսպիսի բառեր բաժական շատ կան հայոց և վրաց լե-
զուներում, և հաճախ դժվար է, կամ անկարելի է գտնել, թե
որք որից է աղբիւր. Դժվար է, կամ անկարելի է մանավանդ
խորհրդարից եկող ընդհանուր բառերի սկզբնաղբյուրը գտնել
հենց այն պատճառով, որ, ինչպես վերևում ասվեց, այն լեզու-
ները, որոնք մեծ մասամբ սկզբնաղբյուր են հանդիսացել, խա-
շափումն պրոցեսում պարզվող դուրս գալով և աստիճանաբար
կորցնելով իրենց սրտի՛ք՝ մանացել ու դուրս են եկել պատմու-
թյան ասպարեզից անհետ ու անհիշատակ (գիր ու գրականու-
թյուն չունենալու պատճառով):

Այս կարգի ընդհանրությունները, որոնց սկզբնաղբյուրը
կորած է անհետ, մեկ կամ մյուս լեզվին գերազերելը կամ
«Հնդեվրոպայից» բերելը, կամ էլ մեկ կամ մյուս լեզվի «սեփա-
կանությունը» դարձնելը, բնականաբար, խաբուսիկ կլինի: Այս է
պատճառը, որ նույնիսկ միևնույն մեթոդներով աշխատող որոշ
գիտնականներ հաճախ իրար հակամերժ կարծիք են արտահայ-
տում հայոց և վրաց լեզուների մի շարք այնպիսի ընդհանուր
բառերի ծագման մասին¹, որոնց սկզբնաղբյուրը անհետ կորած է:

Հայոց և վրաց լեզուներում կան նաև ուրիշ կարգի ընդ-
հանուր բառեր, բառեր, որոնց սկզբնաղբյուրը մեծ մասամբ
հայտնի է: Քաղաքական և կուլտուր-անսեփական (անմիջա-
կան թե միջնորդված) շփումների շնորհիվ մեկ հեռաքրքրող երկու
լեզուները յուրացրել և հարստացրել են իրենց բառապաշարը իրա-
նական, սեփական, չլիքնական և այլ լեզուների հաշվին: Հայոց և
վրաց լեզուների նման ընդհանրությունները, որ առաջ են եկել

¹ Այսպես օր.՝ պրոֆ. Անտոյանի կարծիքով (որնք, խոս-խոսել, կայ, Ենի-ճենիկ և այլն հայերենից են փոխառյալ վրացերենում, մինչպես Նորմե-
զացի արեւելագիտ լեզվաբան Ն. Նոգել-ը, ընդհակառակը, այդ նույն բառե-
րը համարում է վրացերենից փոխառյալ հայերենի մեջ): Թե ինչպես է ողջա-
պրծված վրացերենը պրոֆ. Անտոյանի մոտ կարելի է տեսնել իմ գրախո-
սական²՝ «Ինչպես է օգտագործված վրացերենը Ն. Անտոյանի «Արմատական
բառարան»-ում» (Երևանի Պետ. համալսարանի Մատի անվան կարկնիսի
«Աշխատություններ», № 2, 1947, էջ 225—242):

սարքեր ժամանակներում և տարրեր լեզուներից, համեմատաբար ավելի նոր են և մեծ մասամբ, ինչպես արդեն ասվեց, հայանի՝ իրենց ծագման տեսակետից:

Բառերի յուրացումը միշտ էլ հնարավոր է՝ ինչպես հին, այնպես էլ, մանավանդ, նոր ժամանակներում:

Նոր յուրացրած բառերից է, օր.¹ կապիտալ=վրց. կապիտալ-ի՝ երկուսն էլ «գրաժապուխ» նշանակություն ունենալով: Դժվար է հասկանալ, որտեղից էլ երկուսն էլ գործածվում են: Բայց, ասկայն ծագումով, ինչպես ընդունված է, սալատ, capital «գլուխ» բառն է:

Կապիտալ բառի հետ յուրացված է մեզ մոտ նաև կապիտալ-խառ=վրց. կապիտալ-խառ-ի՝ երկուսն էլ գործածվում են որտեղից միջոցով: Այսպես նաև՝ կոմունա և կոմուն-խառ=վրց. կոմուն-խառ-ի. տանկ և տանկ-խառ=վրց. տանկ-խառ-ի և այլն՝ բոլորն էլ գործածվում են որտեղից:

Այստեղ՝ կապիտալ-խառ, կոմուն-խառ, տանկ-խառ և այլն՝ կապիտալ, կոմունա, տանկ բառերի հետ միասին նաև սնրաժանելիորեն-խառ մասնիկն է յուրացված ուշ ժամանակներում: Այդ է պատճառը, որ -խառ մասնիկը միզոնում բառառեղծական մասնիկ է. մենք դրանով նոր բառեր չենք կազմում:

Սր.¹ տանկ բառը յուրացնելով (որի հետ և՛ տանկիստ ածանցաբար ձևը) մենք դրանից մեր մասնիկներով կարող ենք կազմել գանազան ձևեր. ինչպես՝ տանկ-այլիմ, տանկ-ավոր, անտանկ, տանկ-ավար, կամ թե չէ՝ ածանցաբար ձևերից, ենթադրենք, տանկիստ-այլիմ, տանկիստ-ակա... և այլն:

Սովորաբար երբ սրեկ լեզվից յուրացվում է միաժամանակ ածանցաբար բառը և նրա անաժանց ձևը (օր.¹ տանկ և տանկ-խառ), գրանց դուրսագրման հետևանքով երկուր ժամանակվա բնթացքում այս կամ այն ածանցը կարող է այնպես գիտակցվել, որ որոշ բառառեղծական նշանակություն ձևեր բերի նաև յուրացնող լեզվում:

Մասնիկների կամ ածանցների յուրացումը, սակայն, նախատեսում է մեծ մասամբ լեզուների ուժեղ շփումներ և երկուրտեղ ժամանակաշրջան. Այս տեսակետից էլ հայտնի և վրաց լեզուները, որպես խաչաձուլումների դեպքում հաղթանակած լե-

¹ Թեև նեղ շրջաններում գործածվում են քառ բառից՝ քառ-խառ, էլավանդա բառից՝ էլավանդ-խառ... և վրց. շճ-ո (կուն-ի աստվորաց) բառից՝ շճ-ոն-ո (կուն-խառ-ի ան, որ միայն իր ստանդարտով՝ ուտելով է գրադրված)... և այլն:

գուներ, բազմաթիվ բնականուր բուսերի կողքին ունեն հաև մի քանի տասնյակի չափ ընդհանուր մասնիկներ (սրանք երբեմն կապվելով հաև ուրիշ, ինչ լեզուների հետ), — ինչպես բառաստեղծական կամ բառակազմական, այնպես էլ հոգնակերտական (հաև հոլովական) մասնիկներ:

Այդ մասնիկներից են՝

1. Հյ. -եր || -ար (|| -հար) || -որ || -ր = սփան. -ծն (-ար || -ան || -ան) հոգնակի մասնիկները (որոնց համար եղել է հաև էտրուսկերենում և փոքր-ասիական լեզուներում),¹ սրանք հանդես են գալիս թե՛ անուններում և թե՛ բայաձևերում:

2. Հյ. -ան-ի || -ն-ի || -ն-ան (|| -են) = վրց. -ն || -ն || -ցն (-ն || -ան || -են) հոգնակի մասնիկները (Հյ. -ն հոգնակի մասնիկը հնդեվրոպականները ուզում են հանել հնդ. nt ից):

3. Հյ. -ք = արբազ. -փ (-քը) հոգնակի մասնիկները, օր.¹ արբ. ամալ «ծառ» բառի հոգնակին է՝ ամլա-քը «ծառք, ծառեր», աչք «ձի» — աչք-քը «ձիք, ձիեր», սկտու «հավ» — սկտու-քը «հավք, հավեր»... և այլն:

4. Հյ. -ց = վրց. -տ (-ր) և արբ. -ցը հոգնակի մասնիկները, օր.¹ վրց. Մարիամա-ան-ք «Մարիամ-ան-ց», վրց. օրարա-ան-ք «Օրար-ան-ց», վրց. մա-ք «հրանց», վրց. վ-ծեր-ք «գրում ենք», ս-ծեր-ք «գրում եք»... արբ. ամալի «աշակերտ» բառից՝ ամալի-ցը «աշակերտներ», անդար «աղջիկ» բառից՝ անդար-ցը «աղջիկներ», ազլա «հարկան» բառից՝ ազլա-ցը «հարկավաններ»... և այլն:

5. Հյ. -եան (|| -եայ) = վրց. -ոսն (-իան) բառակազմական մասնիկները, օր.¹ Հյ. գուն-եան և գուն-եայ = վրց. փեր-իան-ի «գունավոր, դույնը տեղը, աղվոր գույնով»:

6. Հյ. -ան = վրց. -ոն (-ան), օր.¹ Հյ. Մարիամ-ան-ց = վրց. Մարիամա-ան-ք... և այլն:

7. Հյ. -ալ = վրց. -ոյ (-ավ) երբեմնի գործիական հոլովանիչները, պահպանված հոսե տեղանունների մեջ՝ վրց. Թել-ավ-ի «թեղավ, թեղուտ», Մուխ-ավ-ի «կաղնուտ», Մուլ-ավ-ի «դալա-

¹ Այս և մյուս մասնիկների մասին մանրամասն խոսված է իմ «Հայերենի մասնիկները և նրանց առնչությունները վրաց և հոլովադասյան մյուս լեզուների հետ» աշխատության մեջ (տես Հայկ. ՍՍՖ ԳԱ Լեզվի ինստիտուտի 1949 թ. «Աշխատությունների ժողովածուի» հատոր 4-րդ):

բուռ»... և հ. Որդն-աւ, Կն-աւ (զյուզ), Սուկ-աւ (խոնկեր)...

և ալլն:

8. Հ. -իւ = վրց. -ոց (-եվ) երբեմնի զործիական հոլովանիչները, վրացերենում պատշաճեցած աղանդականների մեջ, օր.՝ Մախլ-եվ-ի «տանձուտ», Վաշլ եվ-ի «խնձորուտ», Բուլ-եվ-ի «գոմերի տեղ»... և ալլն:

9. Հ. -իւ = վրց. -ոց (-իւ) երբեմնի զործիական հոլովանիչները, օր.՝ վրց. ձալ-ի «սմա քառից՝ նլ-իվ ճհաղիվ», մխար-ի «կողմ» քառից՝ մխար-իվ «կողմում», կուրխե «անկյուն» քառից՝ կուրխ-իվ «անկյունում»... և ալլն (վրացերենը վերապրուկային ձևեր են):

10. Հ. -ով վրց. -ոց (-ով) երբեմնի զործիական հոլովանիչները, վրացերենը հանդես է գալիս -ան մասնիկին բաղադրված՝ -ոց-ով (-ով + ան: ձևով, օր.՝ րել-ով + ան-ի «թեղուտ», վաշլ-ով + ան-ի «խնձորուտ», մախլ-ով + ան-ի «տանձուտ», Լկլ-ով + ան-ի «փշուտ»... և ալլն (հմմտ. հ. պնդ-ով-ին և պնդ-ով-նի ձևերը):

11. Հ. -եղ վրց. -ել (-եղ) բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հ. տաշ-եղ, ուղ-եղ (հմմտ. աղն ու ծոծ), տալ-եղ «ապակ տոխտակ կամ տեղ՝ աղոց խաղալու» (ըստ «Առձևոնի»), գոռ-եղ և գոռ-եղ «իշտեղուտ»... և վրց. մար-ել-ի «յույս, բուրավոր» (մար- սրմատից) և նար-ել-ա «էլտ սիկ» անձնանունը (-ել + ա < -ել + ալ ձևից՝ բաղադրված նվագա-փողաքահան -ա < -ակ ընդհանուր մասնիկը), Գիօրգ-ել + ա «ծաղկի անունն է», խնչպես նաև՝ ար-ել-ի «հաստ», գրն-ել-ի «երկար», բրտղ-ել-ի «առփակ, տաղեղ»... և ալլն:

12. Հ. -ախ = վրց. -ած (-ախ) երբեմնի բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հ. ուր-ախ < քուր-ախ (հմմտ. ա-խուր, խր-ախ-ունք), յ-ան-ախ, շաղ-ախ, խաղ-ախ «հափակ» («Առձևոնից»)... և վրց. բալ-ախ-ի «խոտ» (բալ + սրմատի համար հմմտ. բալ-բա < բալ-բալ-ովա «բաղրակ, ստեղծի բույս, խոտ»՝ արմատի կրկնությունը), տալ-ախ-ի «տաղախ, շագախ, ցեխ» (տալ-

Սկս աղանդականներից բերել է պրոֆ. Ղաֆանջյանն իր «Историко-этимологическое значение топонимики древней Армении» աշխատության մեջ (Երևանի պետ. համալսարանի «Ֆիլոսոֆիական աշխատություններ», հատ. XI, 1940, էջ 317-427):

-ելիս մասնիկի համար հմմտ. վրց. գո-ցեղ-վա և դա-ցեղ-վա «տորեկ, ծուխ» (տես՝ Ս. Մհերիշվիլի «Հին լեզու» լեզվագիտական աշխատություն):

արմատի համար հմմտ. տիլ || տիղմ բառերի հետ), նույն արմատից նաև՝ տլ-ալ-ո (<*տալ-ալ-ո ձևից) «ջրալի ցեխ», փար-ախ (|| փար-եխ՝ «սոչխար պահելու տեղ»՝ փարա սոչխարի հոտ» բառից)... և այլն:

13. Հյ. -ապ (|| -ափ) = վրց. -օծ (-ապ) երրեմնի բառակազմական մասնիկների, օբ.՝ հյ. շա-ապ (հմմտ. շատ բառի հետ), խուն-ապ, պար-ապ, ապցն-ապ, ինչպես նաև՝ -ափ մասնիկով՝ խուս-ափ-ել «խույս տալ» (հմմտ. խոյս || խոյս բառի հետ), բրբ. քն-ափ (քուն բառից)¹... վրց. տլ-ապ-ո (<*տալ-ապ-ո) «ջրալի ցեխ»՝ տուլ- (հմմտ. տալ-ախ) արմատից, ղլ-ապ-ա «կուլ տալ, կոկորդել» (ղլ-ի «կոկորդ» բառից)... և այլն:

14. Հյ. -ոխ || -ոխ = վրց. (-շո || -ոծ) (-ուխ || -ոխ) երրեմնի բառակազմական մասնիկների, օբ.՝ հյ. կանգ-ոխ || կանն-ոխ «զավազան, ձող», գլ-ուխ || բրբ. գլ-ոխ, գոռ-ոխ (|| գոռ-եխ «խշամեղու»), հարբ-ուխ, սող-ոխ || սղ-ոխ...² և վրց. գողր-ոխ-ի || գողր-ոխ-ա (|| գողր-ուխ-ա || գողր-ուլ-ա) «փոքրիկ կթոց» (գողր-ի «կթոց» բառից)... և այլն:

15. Հյ. -ալ = վրց. -օջ || -օ (-ալ || -ա) նվազա-փաղաքական մասնիկների, օբ.՝ հյ. բլր-ալ = վրց. գոր-ալ-ի, հյ. առվ-ալ = վրց. բու-ա (*բու-ալ-ի ձևից), հյ. գեղ-ալ = վրց. գունդ-ա (*գունդ-ալ-ի ձևից)... և այլն (նման մասնիկը կա նաև պարսկերենում, օբ.՝ asp «ձր» — asp-ak «ձիակ»):

16. Հյ. -իկ = վրց. -օջ || -օջ + ա (-իկ || -իկ + ա, վերջինս բաղադրյալ) նվազա-փաղաքական մասնիկների, օբ.՝ հյ. հայր-իկ = վրց. մամ-իկ + ա, հյ. մայր-իկ = վրց. դեղ-իկ + ա, հյ. բույր-իկ = վրց. դա-իկ + ա ... այլն:

17. Հյ. -ուկ = վրց. -շո || -շո + օ || -շո + օծ + օ՝ (-ուկ || -ուկ + ա || -ուկ + ա ն + ա՝ վերջիններս բաղադրյալ) նվազա-փաղաքական մասնիկների, օբ.՝ հյ. բշտ-ուկ (|| բշտ-իկ) = վրց. բուշտ-ուկ-ի, հյ. հորթ-ուկ = վրց. խրո-ուկ + ա , հյ. ձի-ուկ (|| ձի-ակ) = վրց. ցխեն-ուկ + ա, ինչպես նաև՝ վրց. վահր-ուկ + ա ն + ա «վաճառականիկ», ծարլ-ուկ + ա ն + ա «շագանակիկ» և այլն:

18. Հյ. -ո = վրց. -ա (-ո) մասնիկների, օբ.՝ հանդես են գալիս կրճատ անունների և որոշ բառերի վերջից (որոշ բառակազմա-

¹ -ափ մասնիկով բառեր առաջին անգամ բերել է պրոֆ. Ղափանցյանը իր «К происхождению армянского языка» աշխատության մեջ:

կան իմաստով), օր.՝ Մար(իաժ)ո—հյ. Մար-ո=վրց. Մար-ո, այսպես նաև՝ հյ. յար-ո, եզ-ո, ծո || տո... և վրց. (քիճո «այտղա», ծղ'ար-ո «աղբյուր» (ծղ'ալ-ի «ջուր» բառից), դ'վար-ո «սիրած, յարո» (դ'վար-երա «սիրել» բայից), բեղ-ո «խուրձ պահելու սենյակ» (հմմտ. բեղ-ել-ի «շտեմարան, ամբար» բառի հետ), էրդ-ո «հրդիկ»... և այլն:

19. Հյ. -իւն || -յուն = վրց. -յոն (-ուն) բառակազմական մասնիկները (թեև հյ.-իւն մասնիկը համարում են հնդեվրոպական), օր.՝ հյ. ջախ-իւն = վրց. ջախ-ուն-ի «նույն նշ.», հյ. բախ-իւն = վրց. բախ-ուն ի, հյ. շխ-իւն = վրց. շախ-ուն-ի... և այսպես գրեթե բոլոր բնածայն բառերից.

20. Հյ. -իլ || -իղ = վրց. -օլ (-իլ) երբեմնի բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հյ. խտ-իղ (հմմտ. արմատի կրկնությամբ՝ խտ-իտ || խտ-ուտ) = վրց. խուտ-իլ-ի «խուտուտ», Այսպես նաև՝ հյ. կար-իլ (կար-ել բայից), տես-իլ (տես-ն-ել բայից)... և այլն: Այս -իլ մասնիկով բազմապիսի բառաձևեր կան վրացերենում, ինչպես օր.՝ ձախ-իլ-ի «կոնչ» (ի-ձախ-ի-ս «կոնչում է» բայից), դիմ-իլ-ի «ժպիտ» (ի-դիմ-ի-ս «ժպտում է» բայից), տփ-իլ-ի «տապ, տաք», ծեր-իլ-ի «գրածը, նամակ» (ծեր-ս «պարտ է» բայից)... և այլն:

21. Հյ. -ար էն || -եր էն (բաղադրյալ) = մեզը. -վրց. -օհ || -ցը (-ար || -ել) բառաստեղծական մասնիկները, օր.՝ հյ. հուն-արէն, հայ-երէն (ածանցի բաղադրամասերից է՝ -ար || -եր)... և մեզը. սոմխիթ-ար-ի «հայաստանցի, հայ», օդիշ-արի «օգիշեցի», օպիզ-ար-ի «օպիզեցի» (սրա ձևա-իմաստային համարժեքն է վրց. -ել, օր.՝ քալար-ել-ի «քաղաքացի», գոր-ել-ի «գորեցի»)... և այլն (պրոֆ. Ղափանցյանը համեմատում է նաև փաշա-ական լեզուներից՝ խեթ. ili մասնիկի հետ, օր.՝ hattili = նախա-խեթ. hatteri «խեթերեն», hurlili «խուրիտերեն», luili «լուսի-տերեն» և այլն):

22. Հյ. -ին = վրց. -օյ (-ին) երբեմնի բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հյ. կավ-ին, լու-ին, խառն-ին «մանր մաքախ», կորկուտ-ին «մանրունք»... և վրց. գոր-գոմ-ին-ելա «ընկույթի ամբողջական միջուկը», խոն-ին-ի «ծծկեր երեխա պառկեցնելու համար անիմիտի վրա ամբարացած տախտակ»... և այլն (վրացերենում քիչ է հանդիպում):

23. Հյ. -ուն = վրց. -յոն (-ուն) երբեմնի բառակազմական մասնիկները, օր.՝ հյ. պարկ-ուն, բրդ-ուն, կն-ուն, բր-ուն

«բրածո, փոս», բաղկ-ուն թթաղկած մաղերը... և վրց. զլեխ-ուն-ա
 «(ծաղրաբար) գյուղացիկ» (զլեխ-ի «գյուղացի» բառից), զոգր-
 -ուն-ա «զգուսիկ, փոքրիկ զգուս» (զոգրա «զգուս» բառից), կակի-
 -ուն-ա «ընկուզիկ, պնդուկ, տխրի» (կակալ-ի «ընկուզ» բառից)...
 և այլ¹

24. Հյ. -ուր = վրց. -ըլ (-ուլ) մասնիկները, օր.¹ հյ. քափ-
 ուր (քափ-եմ բառից), լես-ուր-ք (լես-ում բայից), որ պրոֆ. Հա-
 փանցյանը համեմատում է ուրարտերենն ու մասնիկի հետ (օր.¹
 ušt-ur-i «եկած»), այդ մասնիկը, իմ կարծիքով, կա նաև վրա-
 ցերենում, որ բայարմատներից կամ բայաձևներից նմանապես
 ածական անուններ է կազմում՝ ափելի լայն առումով, օր.¹ նախ-
 -վա «տեսնել» բայից՝ նախ-ուլ-ի «տեսած», դախուր-վա «ծածկել»→
 դախուր-ուլ-ի «ծածկված», աղեր-ա «վերցնել»→աղեր-ուլ-ի «վերց-
 րած»... և այլն:

25. Հյ. -ից = վրց. -ոտ (-իթ) հայտնի հոլովանիշները, օր.¹
 հյ. քաղաք-ից = վրց. քալաք-իթ «նույն նշ.», և այլն, և այլն:

Այստեղ շնչը բերում արդեն այն մասնիկները (խնչպես հո-
 վաքական կամ հոգնակի, այնպես էլ բառակազմական գաղտնի
 արտահայտող), որոնք իմաստային տարբեր երանգավորումներով
 և ձևական որոշ փոփոխություններով անուններից անցել են
 բայերին՝ վերջիններին ձևավորման պրոցեսում:

Անուններից անցնող, հատկապես, հոգնակի մասնիկները
 բայաձևերի մեջ էլ, նախ և առաջ, կապվում են անմիջականորեն
 օբեկտի և սուբեկտի (խնդրի ու ենթակայի), որպես առարկա-
 ների կամ անունների, հոգնակիության կամ բազմակիության
 հետ, այնուհետև բայի ցույց տված գործողության կրկնության
 կամ բազմապատկիչության հետ (որ ցույց է տրված մեծ մասամբ
 մի օբեկտի կամ միանման օբեկտների շատ մասերում), ապա՝
 գործողության տեսականության կամ ինստանսիվության հետ
 և այլն:

Հոգնակի մասնիկները դրոևորվել են նաև մեզ հետաքրքրող
 երկու լեզվի տեղանունների մեջ, որոնք սովորաբար ցույց են
 տալիս, նախ, այս կամ այն բանի հոգնակին և ապա՝ այս կամ

¹ Վրացերենում կան նաև -ան մասնիկով կազմված բառաձևեր, օր.¹
 կան-ան-ի (ի կան-աի-ի շուր շաբա), որից է՝ կան-աի-ուն-ի «շամբուռ».
 բառարմատն է՝ կան-, որից՝ արմատի կրկնությունը՝ կան-կան-ա լորիս -լորու
 տեսակն է): գոր-գոլ-ան-ի «անիվիկ», փլ-ան-ի «հյուսնի գործիք», նուլ-ան-ի
 «խլուտ թրջված», հաբած... և այլն:

այն բանով առատ վայրը, Տեղանունները կազմվել են մեծ մասամբ տարբեր բույսերի անուններից, կենդանիների անուններից, թռչունների անուններից, տարբեր ազգանուններից, ցեղանուններից և այլն:

Հայոց և վրաց լեզուների ընդհանուր մասնիկները, որ մի քանի տասնյակի են հասնում, իրենց հերթին կապվում են երբեմն նաև մյուս լեզուների հետ—փոքր-ասիական հին մուսած լեզուների, հնդեվրոպական և այլ լեզուների հետ: Դրանք, անշուշտ, վաղադույն շփումների ու ներթափանցումների արդյունք են:

Հայոց և վրաց լեզուների բոլոր ընդհանրությունները, այն է՝ ընդհանուր բառերն ու բառարմատները, մասնիկները, ածանցները և այլն՝ հասնում են շուրջ երեք հազարի: Չնայած դրան, այնուամենայնիվ, դժվար է հայոց և վրաց լեզուների ծագումաբանական (ազգակցական) կապը տեսնել, բայց կարսաք, օրինակ, ընդունում է, իր խոսքերով սասած, «Հայերեն լեզվին կապկասյան դրացի լեզվաբունին ճուղերուն հետ ունեցած ազգակցությունը»:¹ Նրա ասելով՝ «այս հարաբերությունը երևան կելի»² 1. իրավամբ կապկասյան ըսված ձայնական հատուկ դրություն մեջ, որ երկու լեզվաբուններուն ալ հասարակաց հիմք կկազմե, 2. հասարակոց ճոխ բառամթերքին մեջ, 3. ձևագիտական կոդմուն»՝ ի մասնավորի հոգնակիի կազմության մեջ»:³

Հնդեվրոպաբանության մյուս հայտնի ներկայացուցիչ Մեյլեն նմանապես թեև ազգակցական (ծագումաբանական) կապ չի տեսնում կովկասյան լեզուների հետ, բայց հաստատաբար ընդունում է, որ, նախ, «...հայերենի հնչյունական սխտեմը հիմնականում զարմանալի նմանություն ունի կովկասյան լեզուների հնչյունական սխտեմներին» և ապա՝ գծաբխություն է համարում, որ «...մինչև այժմ չի հաջողվել որոշել հայերեն լեզվի մեջ եղած բառերի այն սովոր մասը, որոնց ծագումը անճանաչելի է»: «Դրանք,—շարունակում է նա,—առաջացած կլինեն տեղական լեզուներից» (Ներածություն, § 2):³ Իսկ հիշյալ

¹ Տես՝ զր. Յ. Յ. Կարսո, Հայերենի -եր, -նի, -ուի, -աի հոգնակները, «Հանդես Ամսթրյան», 1903 թ. հունվար, էջ. 10—14:

² Նույն տեղում:

³ A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1903 (1936 թ. II հրատարակ.):

աշխատութեան վերջում, եղբակացութեան մեջ, ուղղակի ասում է՝ «...հայրենի հնչյունական և ձևաբանական սխառեմը խորապես տարբեր է հնդեվրոպականից» (Մեյե, ն. տ.) «Ուրեմն, հավանական է, — ասում է Մեյեն, — որ երկրի նախկին բնակիչների լեզվական հակումները արտահայտվել են մեծ չափով հայերենի գրության մեջ».¹

Հայերենը, ինչպես իր հնչյունաբանական, այնպես էլ ձևավորանական և բառազիտական տեսակետից «խորապես տարբեր է հնդեվրոպականից» և, որպես ինքնավորումների ժամանակ հազիսի գուրս եկած լեզու, ունենալով իր քերականական կառուցվածքը և բառային հիմնական ֆոնդը (որի մեջ մտնում են նաև բոլոր արմատական բառերը), զարգացել է ու շարունակում է զարգանալ իր զարգացման ներքին օրենքներով։ Ուստի նրա բառային կազմի «ծագումով անճանաչելի» այն ստվար մասը, որը մեծ մասամբ մտել է հայոց լեզվի բառային հիմնական ֆոնդի մեջ, և միաժամանակ հնդեվրոպականից խորապես տարբեր «ձևագրական» կամ «ձևաբանական» սխառեմը, որ մտնում է արդեն հայոց լեզվի քերականական կառուցվածքի մեջ, չի կարելի Մեյեի և ուրիշների նման բացատրել «երկրի նախկին բնակիչների լեզվական հակումների խոշոր գրսեւորումներով հայերենի զրութեան մեջ» և ոչ էլ «առաջացած համարել տեղական լեզուներից», այլ պետք է բացատրել հիմնականում, ինչպես արդեն ասվեց, հայոց լեզվի զարգացման ներքին օրենքներով։

Մեյեն (նույն աշխատ., ներած. § 1) հայերենը համարում է այն ժողովրդի լեզուն, չորին, — նրա խոսքերով ասած, — հանդիպում ենք 6-րդ դարում ք. ծ. առաջ Այրարատի լեռնային զավառներում, Վանա լճի շրջակայքում, Եփրատ և Տիգրիս գետերի ափունքներում...։ Չնայած «մեր էրայի 5-րդ դարից առաջ գոյություն չունի մի օգտակար փաստաթուղթ հայերենի անցյալի վերաբերյալ», բայց «հայերենը, անկասկած, երևացել է մի երկրում, ուր նախ քան մեր էրան 10—6-րդ դարերի միջև եղել են խոսվածքներ» (Մեյե, ն. աշխատ. ներած. § 2)։ Այս տեղից նա եզրակացնում է. «ուրեմն պետք է հաշվի առնել երկրի նախկին բնակիչների ազդեցությունը» (ն. տ.), բայց այնպիսի «ազդեցություն», որի հետևանքով հայերենը իր հնչյուն-

¹ A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1903 (1936 թ. II հրատ., § 2)։

նարանական, ձևարանական և բառագիտական տեսակետից «խորապես» տարբերվեց հնդեվրոպականից» և «ներքին, ազգակցական հարաբերության» մեջ մտավ տեղական, կովկասյան լեզուների հետ: Այս «ազգեցութեան» խնդիրը առաջ է քաշվում այն պատճառով, որպեսզի «հիմնավորվի», թե՛ «հայերենը ուրիշ երկրի մը բերված է Հայաստան, ն. Ք. տասներորդեն մինչև վեցերորդ դարուն մեջտեղ»¹ և «հաստատվի», թե՛ հայերենը «հնդեվրոպական լեզու է» կամ «հնդեվրոպական ընտանիքի մի ճյուղ» (Մեյե, ն. տ. ներած. § 1)²

Հնդեվրոպական որոշ լեզուների հետ հայերենի չորս հարյուրի չափ արմատն ու մի քանի ձևարանական տարրերը (որոնք, հենց նույն Մեյեի խոսքերով ասած, «նույնիսկ այնտեղ, որտեղ, [նրանց] րացատրությունը երևում է հավաստի, ոչ մի երաշխիք չկա, որ այդ էլ [սարսուխի չէ]»)³ համեմատելով այսպիսի մեծ եզրակացության հանդեվը, ճիշտ օր, «խարսուխի» է և հանդիսանում է հայոց լեզվի զարգացման ներքին օրենքների անտեսումը:

Հայոց լեզվի զարգացման ներքին օրենքների անտեսումն է պատճառը, որ հնդեվրոպարաններից ոմանք (Կարսա, Մեյե) բնդուհում են, թե հայերենը լրիվ կազմավորված և լիակատար վիճակում, իբր բաժանվելով «նախալեզվից», դրսից (եվրոպայից) եկավ, որպես «արիական հաղթողներու բարձր ու արքունի լեզուն», «նվաճյալ տեղացիոց լեզվին հետ շփվելով և խառնվելով, — դրում է Կարսաթ, — ... ձայնական տեսակետն՝ նախնաբար մաքուր հնդիկ-դերմ. լեզուն՝ ամբողջապես կավկասյան դրոշմ առավ, բառագիտական տեսակետն՝ կավկասյան նախալեզվին բառամթերքին

¹ Հ. Աճ ա ո յ ա ն, *Մասնատրոսական, Esquisse d'une grammaire comparée de l'Arménien classique*, par A. Meillet, Vienne, 1903, էջք XX+116, «Հանդես Ամսօրյա», 1903 թ. ապրիլ, էջ 103-110:

² Թեև իր մի ալ աշխատության մեջ («Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков», 1938 թ., էջ 72) Մեյեն հնդեվրոպական լեզուների առաջնայնը մի լեզվից՝ «նախալեզվից» պարտադիր չի համարում և բոլորովին անտես չի անում տարրեր լեզվաբանության պատկանող լեզուների մեջ եղած նմանությունները: Նա միաժամանակ խոստովանում է, որ «հնդեվրոպական նախալեզուն վերականգնել չի կարելի», շնայած որ հրեղեվրոպարաններից ոմանք, նույնիսկ Բոթմեր կատարելի վերականգնելու «նախալեզուն», որին լեռվին հավատում է նաև պրոֆ. Աճ ա ո յ ա նը (տ. նրա «Հայոց լեզվի պատմություն», հ. I, Երևան, 1940 թ., էջ 9):

³ Մեյե, նույն աշխատ. առաջադրուհի:

հետ խառնվեցա՞մ ե... ձևադիտակա՞ն տեսակետն ու՞ տրիտական հայկական լեզուն չկրցա՞մ ինքը գինքը տեղական լեզվին բոլորովին մոտո՞ւր պահել...»¹ և «խորապես տարրերովեց հնդեվրոպականից» (Մեյի), թեև, ինչպես կարծում են բոլոր «լեզվաց պատմաբանները» նկատառման, «...նվազ քաղաքակիրթ ազգերը՝ մտափորապես բարձրագույն ազգի մը լեզուն ամբողջապես կամ բոլոր մասնն կ'առնուն, սակայն երբեք հակառակը չի հանդիպեր»։²

Նրանց մոտ ոչ միայն անտեսվում են հայոց լեզվի զարգացման ներքին օրենքները, այլև հաշվի չեն առնվում նրա ձևավորման ու զարգացման ժամանակն ու տեղը, նրա նախնական վիճակը, որ սկզբնապես երբեք լրիվ ու կատարյալ (քարածր ու արքունի լեզու) չէր կարող լինել, քանի որ հայերենը, որի տարրերը սաղմնավորվել են դեռևս խոր հնագրքում, եղել է, ինչպես ասել ենք, ոչ-բարդ լեզու՝ բառային շատ արգասիք ֆոնդով և քերականական սլրիմիտիվ կառուցվածքով։ Նրա քերականական կառուցվածքը փոխվելով ավելի պահպալող, քան նրա բառային հիմնական ֆոնդը, մեծ փոփոխություն ենթարկվեց երկար ժամանակների (դարաշրջանների) ընթացքում, նա կատարելապես փոխվեց ու ճշգրտեց իր կանոնները, հարստացրեց նոր կանոններով, Չնայած այս բոլորին՝ նա իր քերականական կառուցվածքի հիմքերը և ավելի նվազ չափով իր բառային հիմնական ֆոնդը, որոնք կազմում են լեզվի հիմքը, նրա սպեցիֆիկայի էությունը, պահպանեց մի շարք դարաշրջանների ընթացքում, մինչդեռ, Մեյի ասելով, «հայերենի մեջ եղած բառերի ստվար մասը... ծագումը անճանաչելի է», այն է՝ հնդեվրոպական չէ (բոլոր նրա՝ «գրանք առաջացած կլինեն տեղական լեզուներից») և, իբր թե, «հին հաստատվել են հոգր» միայն «...հայերենի (հնչյունական և) ձևաբանական սխառմը խորապես տարրերվել է հնդեվրոպականից»։

Այսպիսով, ուրեմն, «կազմավորված» ու «լիակատար» դիճակում, որպես քարածր ու արքունի լեզու, այսպես ասած, եվրոպայից «եկած», հայերենի «ձևաբանական սխառմի խորապես տարրերվելը հնդեվրոպականից», քառադիտական տեսակետ կամկասյան նախադեղվին բառամթերքին հետ խառնվելը» և «ամբողջական կամկասյան գրոշմ առնելը», կարծում ենք, բոլոր

¹ Կարստ, ն. տ.

² Կարստ, ն. տ.

ըովին էլ հայոց լեզվի զարգացման ներքին օրենքներից չեն քիսում: Պարզ է, որ հայոց լեզվի հետ, նրա զարգացման ընթացքում, անշուշտ, խաչավորվել են մի շարք լեզուներ, և նման դեպքերում հաղթող դուրս գալով՝ հայերենը համալրել է իր բառային կազմը ի հաշիվ պարսկած լեզուների բառային կազմի: Դրանով հայոց լեզուն ոչ թե թուլացել է, «աղավաղվել» կամ «աղճատվել», ինչպես ոմանք են կարծում, այլ, ընդհակառակը, հարստացել է և ուժեղացել. պահպանելով իր քերականական կառուցվածքը և բառային հիմնական ֆոնդը՝ նա շարունակել է առաջ ընթանալ ու կատարելագործվել իր զարգացման ներքին օրենքներով:

Ինչպես հայտնի է, Ն. Մառն էլ ընկնում էր մյուս ծայրահեղության մեջ և հանգում էր սխալ, ոչ-մարքսիստական եզրակացույթյունների, երբ զարգացնում էր այն միտքը, թե լեզուների խաչավորման փաստերը իբր ապացուցում են, որ խաչավորման ժամանակ զոյանում է նոր լեզու՝ պայթյունի միջոցով, խաչավորվող լեզուների ոչնչացման և նոր լեզվի գոյացման միջոցով:

Ընկեր Ստալինը ոչնչացնող քննադատության ենթարկեց Մառի նաև այս սխալ դրույթը: «Միանգամայն սխալ կլիներ կարծել, — գրում է ընկեր Ստալինը, — որ, ասենք, երկու լեզուների խաչավորման հետևանքով ստացվում է մի նոր՝ երրորդ լեզու, որը նման չէ խաչավորվող լեզուներից և ոչ մեկին և որսկապես տարբերվում է նրանցից յուրաքանչյուրից»¹:

Նույն բանը կատարվել է նաև վրաց լեզվում, որը պահպանելով իր քերականական կառուցվածքը և հիմնական բառային ֆոնդը՝ շարունակել է առաջ ընթանալ ու կատարելագործվել իր զարգացման ներքին օրենքներով: Բայց հայ և վրաց եղբայրական ժողովուրդները, որ երկար դարերի ընթացքում ամենամոտ շփույթների ու փոխադարձությունների մեջ են եղել ինչպես իրար, այնպես էլ մյուս հարևանների հետ, իրենց լեզուներում վաղապես ժամանակներից պահպանած ունեն բազմաթիվ ընդհանրություններ, որոնք ֆառցել են մինչև այսօր: Այդ ընդհանրությունները, ինչպես ասացինք, զրոստորված են երկու լեզուների ընդհանուր մասնիկներով, բառերով ու բառաբանությամբ: Այս հանգամանքը մեզանից պահանջում է կո-

1 Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», էջ 66:

տարել հայոց և վրաց լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունը, բացահայտել նրանց բազմաթիվ բնդհանրությունները, որոնցով կապվում են նրանք իրար և մյուս հարևան լեզուների հետ, միաժամանակ և՛ նրանց յուրահատկությունները, որոնցով տարբերվում են իրարից՝ շնորհիվ զարգացման իրենց ներքին օրենքների. սա շատ կարևոր է նաև գուցե հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության տեսակետից էլ:

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռեփուբլիկան Սովետական Միության մեջ արդեն ոչ միայն գիր ու զրականություն ունեցող ազգություններին, ինչպիսիք հայոց և վրաց ժողովուրդներն էին, այլև սնչացման ճանապարհին կանգնած բազմաթիվ մանր ազգություններին փերադարձրեց իրենց ապրելու իրավունքը, ստեղծեց նրանց համար պրական լեզուներ, որով ոչ միայն ազատեց նրանց սնչացումից, այլև ստեղծեց նրանց համար զարգացման ու բարգավաճման լայն հեռանկարներ՝ ձևով ազգային ու բովանդակությամբ սոցիալիստական իրենց կոյտությաները զարգացնելու և ծավալելու տեսակետից:

Պարզ է, որ հայ և վրաց ժողովուրդները, որպես հնագույն ժամանակներից իրար հարևան ու բարեկամ ժողովուրդներ, դարավոր գիր ու զրականություն և հարամման պատմություն ունեցող ժողովուրդներ, իրենց լեզուներով յուրահատուկ են անդրկովկասյան ժողովուրդների մեջ: Նրանց լեզուների բնդհանրությունների ուսումնասիրումն ու բացահայտումը՝ կապված հարևան մյուս լեզուների հետ՝ կարևոր է ամեն տեսակետից էլ և մեծ նյութ է տալիս նրանց դարավոր կապերի, քաղաքական և կուլտուր-անտեսական շփումների ու առնչությունների բազմաթիվ հարցերի մասին:

Վ. Ա. Բ. Ա. Ք. Ե. Լ. Յ. Ա. Ն.

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ ՀԵՉՅՈՒՆԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՆԱԶԱՓՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նա (քերականությունը Վ. Ա.), իհարկե, ժամանակի ընթացքում փոփոխություններ կրում է, կատարելագործվում է, բարելավում և ճշգրտում իր կանոնները, հարստանում է նոր կանոններով, սակայն քերականական կառուցվածքի նիմքերը պունդանվում են շատ երկար ժամանակի ընթացքում, սրովհետև պրանք, ինչպես պույր է տալիս պատմությունը, կարող են հասարակությանը հաջողությամբ սպասարկել մի շարք դարաշրջաններին ընթացքում:

«Լեզվի ստրուկտուրան, նրա քերականական կառուցվածքը և բառային հիմնական ֆոնդը մի շարք դարաշրջանների արդյունք է»:

(Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանությունը հարցերը», էջեր 57, 59):

Ընկեր Ստալինը քերականության վերաբերյալ իր նոր գրություններով ամենից առաջ քերականությունը հասկացրեց իր պատշաճ տեղը մյուս գիտությունների մեջ, ավելի նրա սպասիչ սահմանումն ու լեզվի գիտության մեջ նրա ընդգրկած սահմանները. նա միաժամանակ ավելի քերականության դարգույժան պատմության ընթացքի օրինաչափությունները, սրտնցով սովորական լեզվաբանները կարող են մշակել լեզուների պատմական քերականությունը՝ նրա դարգույժան, բարելավման ու կատարելագործման ամբողջ ընթացքում:

Քերականության բարելավումն ու կատարելագործումը տեղի է ունենում զանազ, աստիճանական դարգույժան շնորհիվ, ու հենց այդ պատճառով մի քանի տասնամյակներ են պետք, որպեսզի նկատվեն քերականական կառուցվածքի բարեփոխում ու կատարելագործում: Այս երևույթը լեզվի համար բնականորեն օրինաչափական է և բխում է ավյալ լեզվի ներքին յարա-

հասուկ օրենքներից: Այդ օրենքները կորելի է բաժանել երկու կարգի. ընդհանուր և մասնավոր. օրենքները ընդհանուր են, երբ հասուկ են բոլոր լեզուներին: Այսպես՝ բոլոր լեզուներն էլ մահաժանդ կթե նրանք զբաղան լեզուներ են, անընդհատ կատարելագործվում են՝ ստեղծելով դարձվածքների, ոճերի, շարանյութական հատուկ կառուցվածքների մշակված հարստություն. սրա հետևանքով այդ լեզուները դեղարվեստական խոսքը հասնում է բարձր կատարելության, որին նպաստում են նաև փերականություն բարելավումն ու կատարելագործումը. այս ամենը ընդհանուր է բոլոր լեզուներին: Բայց ընդհանուր օրենքները կատարելագործվում ու բարելավվում են տվյալ լեզվի ներքին օրինաչափությունների համապատասխան, այսինքն՝ յուրաքանչյուր առանձին լեզու այդ ընդհանրությունները մշակում է որոշ ուղղությամբ և դարձնում իրեն ներհատուկ օրենքներ, որոնք հենց տարբերվում են մյուս լեզուների նույնանման օրենքներից: Սրանք էլ առանձին լեզուների մասնավոր օրենքներն են:

Մեր աշխարհաբարը այս մի հարյուրամյակի ընթացքում, սկսած այն օրից, երբ այն դարձավ զբաղան լեզու, իր փերականության բարելավումն ու կատարելագործումը, իր կանոնների ճշգրտումը ձեռք բերեց փերականություն բոլոր բնագավառներում, այսինքն՝ հնչյունաբանության, ձևաբանության, սրբմեջ մտնում են հայտնումը, խոնարհումը, բառակազմությունը, և շարանյութական, որի մեջ մտնում են շարադասությունը, հախադասությունների և բառերի կապակցությունները, դարձվածքների ու ոճերի մշակումն ու կատարումը և վերջապես ընդհանուր ոճի բարելավումը: Այստեղ մենք քննելու ենք մեր լեզվի հնչյունափոխությունները, երևույթները, որ ցարդ չի կատարված:

Մեր լեզվի հնչյունական օրենքների դարգացումը դեռ լիակատար կերպով չի բարելավվել. մեր լեզվին ազդել են մի կողմից հին գրական լեզվի հնչյունաբանական օրենքները, իսկ մյուս կողմից բանավոր լեզվի, որ երկար ժամանակի ընթացքում իր համար նոր օրենքներ, նոր կանոններ էր մշակել՝ տարբեր գրաբարի կանոններից, որոնք քարացել էին վաղուց: Այսպես՝ հին զբաղան լեզուն 5-րդ դարում ուներ հնչյունաբանական հատուկ սխառն, ըստ որի ու, ի, է, ձայնավորները և եա, եայ, ոյ երկբարբառները շնչատկորույս լինելով՝ հնչյունափոխվում են կամ սղվում հաղավաղյալ բացատություններով, իսկ բանավոր լեզուն և բարբառները իրենց զարգացման ընթացքում ձեռք

քերեւով հնչյունաբանական օրինաչափություններ, հաճախ սղում են նաեւ ա, և ձայնավորները, փոխում ալ, իւ երկբարբառները և գրարարի հնչյունափոխութեան սիստեմն էլ ավելի են խորացնում: Այս պատճառով աշխարհաբարը դրական լեզու դառնալու իր հարյուրամյա շրջանում ենթարկվել է այդ երկու՝ իրարից արդեն տարբեր հնչյունաբանական օրենքների ազդեցությանը և բնթացել է առանձին ուղղութեամբ՝ մտնելով այդ օրենքների մեջ խոշոր րարեւալում և յուրահաղություն: Այսպէս՝ «Հյուսիսափայլ» շրջանում նկատելի են զարարչան հինհնչյունափոխութեան ծանր և զգալի րարուր մի քանի երևույթներ, որոնք շարունակվել են մինչև Շիրվանշահին և էլ ավելի այս կողմը, որոնք, սակայն, արդեն վերացել են ու հիմա խորթ են մեր լեզվին: Օրինակ՝ -ուրիւն վերջավարձող գրարարչան բառերի եզակի արականը լինում է -ուրեան, իսկ բացասականը -ուրեանէ, այսպէս՝ պետութիւն, տրական՝ պետութեան, բացառ. ի պետութենէ, որ գրարարի հաճար անխախտ օրենք է: Խ. Նալբանդյանը հնչյունափոխական այս օրենքը պահում է աշխարհաբարում, մանավանդ աշխարհաբարի հոգնակիւմ, որ այսօր և նկայ Խ. Նալբանդյանի ժամանակ հնչվել է չոր, գրքային ու արհեստական՝ «Թե ինչ վերանորոգութեանքի է ենթարկում»: «Այս տեսակ բաժանման հիմքը աժիոփում է դուքն իսկ կրօնների բնավորութեանքի մեջ»: Հնչյունափոխական այս երևույթը կանա Շիրվանշահինի մոտ.—«Խի անգամ էլ քո անդուշարենով ինձ խախարալի մեջ կգլես,—պատասխանեց Գրիգորը իր դուրենից զգոն. դողութեամբ, խարերայութեամբ»: Իր գրական գործունեութեան հետագա շրջանում Շիրվանշահին այլևս այդ ձևը չի գործածում:

Հնչյունափոխական այս երևույթները մինչև այժմ էլ մեր լեզվում սրտակի օրենքներով սահմանված չեն, և հաճախ մեր գրողները հնչյունափոխական խորթ ձևեր են գործածում: Այսպէս՝ Խ. Նալբանդյանը ունի այսպիսի ձևեր՝ լուսի, մակերևութի, հանգիստ, քրիստոնէի, սուրբ, ձուկներ, պտուտով:

Այս երևույթները նկատելի են Բաքիում և այլ գրողների մոտ, ինչպէս՝ տունից դուրս կպալի, քավիշա, վաշխաովի, մխար,

1 Խ. Նալբանդյան, «Երկերի ժողովածու» հ. 2, էջ 200, 201, 358, Երևան, 1918 թ.:

2 Շիրվանշահին, «Երկերի լիակատար ժողովածու», հ. 1, Երևան, 1950 թ., էջեր 47, 56, 60:

խումբեր, գատիկվա, կոիվին, կուրծքից, լուսով, բունից, ցորենան, բրդի, բայց և նույն էջում՝ քուրդի:¹

Շիրվանզադեհն գրում է «կշռի թեք լցնելով քուրով»։ պակսի, շինքիս, նարայիկուրյունը, ժպտով, լգելով, փութանոց և այլն:²

Ժամանակի բնթացքում հնչյունափոխական այս անորոշությանները, որ առաջ են եկել մի կողմից գրաբարի, և մյուս կողմից մոդովրդական բանավոր խոսքի հնչյունափոխական օրենքների խախտմամբ, այժմ մեծ մասամբ բարելավվել, միօրինակություն են ստացել, չնայած հիմա էլ որոշ խորթ ձևեր պատահում են։ Նախի Զորյանի «Հացափան» վեպում կան այսպիսի ձևեր՝ զլխներ, խոստումնալից, զոմշի, կարկտի, սառուցե, մեղրածորցի և այլն:³

Եթե տառնիշնորդ դարի վերջին մեր գրական լեզուն այս առթիվ չուներ որոշակի կանոններ, ապա այսօր այն մեծ մասամբ ճշգրտել է իր կանոնները, որոնք կարելի է որոշ ձևակերպություն ենթարկել:

Պետք է տեսլ, որ մեր գրական լեզվի համար հնչյունափոխություններ այնպիսի հրամայական ներհատուկ պահանջ չէ այժմ, ինչպես գրաբարի և մի շարք բարբառների համար։ Այս երևույթի դուրս կարելի է բացատրել մեր լեզվի թույլ շեշտադրությունը, օրինակ համեմատելով մեր գրական լեզվի շեշտադրությունը Ղարաբաղի բարբառի շեշտադրության հետ, նկատում ենք, որ այստեղ շեշտը բոլոր նախափոխի վանկերի վրա ուժեղ է, իսկ գրական լեզվի մեջ նախորդ վանկերի վրա դրված շեշտը հաճախ չենք տարբերում վերջին վանկի շեշտից (համեմատիր մանավանդ, նամանավանդ, երկրորդ, երրորդ, հինգերորդ, այսքան, այնքան, ինչպես, և այլն):

Ի՞նչ հնչյունափոխությունների անկանոնությունները բխում են նրանից, որ մեր լեզուն թե՛ գրաբարից և թե՛ աշխարհաբարից բոլոր է վերցրել երկու ձևով՝ հնչյունափոխված և ոչ հնչյունափոխված ու պահել նույն ձևով՝ առանց իր սեփական հնչյունափոխական ներքին օրինաչափությանը ենթարկելու։ Այսպես՝ գրաբարից վերցրել է բաժանել, ճակատի, փեսայի, ա-

¹ Տես «Կաթեր», Երևան, 1947 թ. էջեր, 9, 83, 11, 12, 18, 31, 40, 53, 84, 121 և այլն:

² Շիրվանզադեհ, անդ, էջեր 28, 32, 44, 57, 60, 89....

³ Տես ն. Զորյան, «Հացափան», Պետհրատ, 1947 թ. էջեր, 72, 121, 148, 316, 132, 189, 81, 31, 53....

վելի, պատանի, քրիստոնեի, սենեկի, վաշխառուի և այլն, իսկ բանավոր լեզվից՝ բաժնել՝ ճակտի, վաշխառվի, սենյակի, փեսի, ալիկի, պատուել, քրիստոնյայի և այլն, ու ըստ գործածության չափի էլ տարածվել կամ ընդհանրացել է այս կամ այն ձևը և դարձել է մեր գրական լեզվին հարազատ ձև, Բերված օրինակներից պետք է մերժել՝ բաժնել, կոճակել, ճակտի, պատառած (եթե սրանց և մյուսների միջև չկա իմաստային նրբեքանգ), փեսի, վաշխառվի, ալիկել, քրիստոնեի, սենեկի և այլն, որոնք հնացած են արդեն:

Ընդհանրացումն ու գործածումը պետք է չափանիշ լինեն մեր լեզվի հնչյունափոխության կանոնների համար առհասարակ: Սովորաբար ընդունված է ասել, որ հնչյունափոխական երևույթները կապված են շեշտի հետ, բայց այս օրենքը ճիշտ է այնքանով, որքանով հնչյունափոխված ձևերը անցել են մեր լեզվին գրաբարից և բարբառներից, այսինքն՝ հիշյալ օրենքը ներհատուկ է եղել նրանց. իսկ գրական լեզվին այդ օրենքը հատուկ չէ. եթե գրական լեզվում հնչյունափոխված են որոշ բառեր, որ գրաբարում կամ բարբառներում հնչյունափոխված չեն, ապա այդ կատարվել է ոչ թե շեշտի օրենքով, այլ անաչտողիայով:

Այժմ փորձենք մեր գրական լեզվի հնչյունափոխական երևույթները ձևակերպել որոշ օրենքներով: Առաջին ներթիւն մենք վերցնում ենք ու և ի-ով միավանդի բառերը և արմատները փակ և բաց վանկերում: Դրանք իրենց քանակով սահմանափակ են և մոտավորապես նույնացնեն են՝

բուռ, բուր, բութ, բուխ, բուն, բուս, բուրդ, բիզ, բիժ, բիբ, բիր, բիրտ, բինտ, բիծ, բուրդ.

գութ, գուղծ, գուռ (գուռն) գիծ, գիծ, գինդ, գին, գինձ, գիրդ, գիր, գիրի, գուբ, գունդ.

գուր, գիրք, գիրտ, գուրտ, գութ, գուռ (գուռն), գիստ, գուդս, գուրկ, գուսպ, գուբ, գուտ.

թուղթ, թիզ, թութ, թուխ, թուփ, թուք, թիզ, թիռ, թումբ, թուխպ, թունդ, թուրծ, թուրմ, թիվ, թուրջ, ժիբ, ժուկ, լից, լուրջ, լուծ, լուռ, լուր, լի, լիծ, լիս, լիբ, լիցք, լիք, լիար, լիրբ, լինդ.

խութ, խուլ, խուդ, խուփ, խինդ, խուժ, խիծ, խուց, խիստ, խիտ, խունկ, խիճ.

ծուռ, ծուխ, ծուծ, ծիլ, ծին, ծիտ, ծիր, ծուփ, ծիրտ.

կիթ, կիրթ, կիրն, կից, կուժ, կուլ, կուշտ, կուտ, կիծ, կին, կուզ, կուժ, կուրժք, կուռք, կիրք.

հում, հուն. հուր, հին, հինգ, հուսկ, հուպ, հունձ, հունչ.

ձիգ, ձիրք, ձուկ(ն).

ճիլ, ճիկ, ճիվ, ճիգ, ճիմ, ճիշ, ճիտք, ճութ.

մուգ, մուղ, մութ, մուժ, մուխ, մուղ, մուռ, մինչ, միշտ, միրգ, (մուլք), մունջ, մուշկ, մուրձ, մուտք, մուր, միս, միտք.

նուշ, նիշ, նիգ, նինջ, նիստ, նիրն, նուրբ, շուք, շիր, շիշ, շիւ, շիվ, շուն, շուտ, շուրջ, շուրթ, շիլ, շիշ, շունչ, շիթ, շիք, շիղջ, շիր, շութ.

պիղծ, պիպ, պիշ, պուշ, պինդ, պինչ, պիրի.

ջիլ, ջուր, ջիղ, ջինջ.

ռումք.

սուտ, սուտ, սուր, սին, սուգ, սուղ, սինձ, սիրտ, սուրբ, սուրձ, սունկ.

վիշտ, վիթ, վին, վիգ, վուշ.

տիպ, տունկ տուն, տուփ, տիկ, տիղմ.

ցին, ցիտ, ցիր, ցինկ, ցից, ցուքտ, ցուլ, ցուպ.

փութ, փիղ, փուլ, փուճ, փուշ, փունջ, փուռ(ն), քուրմ.

քիվ, քիթ, քիմք, քիստ, քուղ.

Այս բառերի նշանակություններից մի քանիսն են պետք է խնդիր ունենալ, թե՛ ա) բառը այս կամ այն բարբառից էրբ է անցել զբաղանիս, բ) զբառաբանից էրբ է անցել, գ) օտար բառ է, դ) հոգնակի կազմում է, ե) բարդվում է, զ) բայ կազմում է, է) մակբայ է կամ օտակ արմատ: Այստեղ նկատելի է մի այլ երևույթ՝ ես. նշանակություններից մի քանիսն են մի քանի բառից՝ նայած բառը հոգնակի է կազմում, բարդվում է, թե՛ հոլովվում:

Մենք սկսում ենք հոգնակի կազմությունից:

Վերը բերված բառերը միավանկ են և բնականորեն սրանց հոգնակի վերջավորությունն է -եր. բացառիկ դեպքերում խոտակցական յեղվում գտնում ենք -ներ-ով կազմված (խնչպես՝ խիղճ (խիղճները կորցրել են), ճիտ (ճիտներդ կկտրեմ), ծուծ (ծուծները հան), ճիշ (ճիշները հաղիվ զսպեցին), շուք (շուքներդ չեքեք) և այլն, որ բարբառային լինելու հետ նաև ունեն իմաստի աարբերություն (շատերի ճիտները, կամ կուզելը), ուստի սրանց հոգնակին սովորական կանոնով պետք է անպայման -եր-ով կազմել:

Պետք է նշել, որ հոգնակի կազմելիս, մեր գրական լեզվում առհասարակ հնչյունափոխություն տեղի չի ունենում. Միավանկները հնչյունափոխվում են այն դեպքում, երբ նրանք խոսակցական լեզվում գործածական են եղել և փոփոխված ձևերով էլ անցել են գրականին: Այսպիսով թուր-թրեր, բուն-բներ, բուրգ-բրդեր (բուրգեր էլ են գրում), բուռ-բոներ, քիշ-քներ, բիր-բեր, բիր-բեր (ցից բարբոսային է), բինա-բնտեր, գիր-գրեր, գիրկ-գրկեր, գունդ-գնդեր, գուր-գրեր, գիրք-գրքեր (նաև գիրքեր), դուռ-դոներ (դուռն ձևից), թուղ-թղեր, թութ-թթեր, թուփ-թփեր, թիզ-թզեր, թումբ-թմբեր, թուղթ-թղթեր, թիվ-թվեր, լուծ-լծեր, լիճ-լճեր, լինդ-լնդեր (կա նաև՝ լինդեր), լիրբ-լրբեր, միր-մրեր (և միրեր), խուփ-խփեր (նաև խուփեր), խուժ-խրժեր, խուց-խցեր, ծուխ-ծխեր (ծուխեր-ասն, բնտանիք), ծուռ-ծռեր՝ նաև, ծուռեր), ծխ-ծտեր, ծունկ-ծնկներ (ծունկն ձևից), կուժ-կժեր, կուռ-կաեր, կուրծք-կրծքեր (նաև՝ կուրծքեր), հուր-հրեր, հին-հներ, ձուկ-ձկներ (ձուկն ձևից), ճիվ-ճվեր (նաև ճիվեր), ճիմ-ճմեր (ճիմեր), մութ-մթեր, միրդ-մրդեր, մուր-մրեր, միւ-մուեր, միաք-մաքեր, նուշ-նշեր, շիշ-շշեր, շիվ-շվեր (շիվեր), չիր-չրեր (չիւրեր), չունչ-չնչեր, չուն-չներ, չիթ-չթեր (չիթեր), չիվ-չվեր, պինչ-պնչեր (պինչեր), ջուր-ջրեր, ջիդ-ջդեր, սուռ-սրեր, սիրտ-սրտեր, սուրբ-սրբեր, վիշտ-վշտեր, վիզ-վզեր, աուն-տներ, ցից-ցցեր, ցուրտ-ցրտեր, փիզ-փղեր, փունջ-փնջեր¹, քիթ-քթեր, քուրդ-քրդեր, քում-քմեր, բայց և քումեր:

Մնացած բոլոր բառերը կամ հոգնակի չունեն կամ առանձին քիշ են գործածվում. օրինակ՝ մի շարք ածականներ կամ մակրայններ, մասամբ և գոյականներ, ինչպես՝ բիրա, բուս, գութ, գիրգ, դուր (իսկ գործիքի իմաստով՝ դրեր), գուր, թիռ, թումբ, թուրմ, թուրջ (թրջոց), լիս, լիբ, ժուկ (ժամանակ), խիստ, ծուփ, կիրթ, կից, կուր, կիծ, հուսկ, հուպ, մուդ, մուդ, մուռ (բարբառներում կա մուռերը հանել), միշտ, նիրհ, պիշ, պիրկ, քինջ, սին, ցիր, փութ (արհեստական են փթեր կամ փութեր ձևերը):

Վերևում բերված բառերից երկու ձևով հոգնակի ունեցող-ներից նախընտրելի է անհնչյունափոխ ձևը, իսկ անհոգնակի-

¹ Բարբառային ծռեր՝ մարդկանց մասին է, իսկ ծուռեր—ծուռ բաներ:

² Բաժ քիշ գործ է ածուս՝ փուռջն. երկերի ժողովածու, III, էջ 482 I, էջ 544. այդպես էլ խուժներ (I, էջ 544, III, էջեր 40, 69), բուփեր (III, էջ 70), քուրգերի (I, էջեր 613—624):

ները հոգնակի կազմելիս պետք է վերցնել, անհնչյունափոխ ձևով: Մնացած բառերը տրդեն դործածվում են անհնչյունափոխ ձևով: Այդ բառերը նորափոխ ռուսերենից, գրաբարից, բարբառներից և օտար լեզուներից գրականության միջոցով վերցված բառերն են: Ինչպես օրինակ՝ բուրգ, բուստ, բուշտ, գիպս, դուղձ, գիրթ, գիրտ, դուբս, գիտտ, դուգո, թիմ, լուր, լիցք, լիտր, խուզ, խինզ, կուռք, ձիրք, հում, միֆ, մոնջ, մուռք, նիստ, նիր, շիթ, սումբ, տաք, տիգ, ցին, ցիս, ֆիմբ, ֆիսս և այլն: Սրանից հանում ենք հետևյալ եզրակացությունը:

Ի և ու ձայնավորները հոգնակի կազմելիս փակ միավանկում չեն հնչյունափոխվում, եթե բանավոր խոսքի մեջ չեն դործածվել հնում, այլ գրականության միջոցով են անցել մեր գրական լեզվին: Այստեղ պետք է հաշվի առնել մի քանի հանգամանք ևս. ա) դրանք պետք է լինեն նոր փոխառություններ, բ) հոգնակին պետք է կազմված լինի գրականության մեջ, անսլոգիայի չպետք է ենթարկված լինի:

Պետք է նկատել նաև, որ դրոբարյան հոգնակի հայցական ձևերը բարբառներում էլ չեն հնչյունափոխվում, եթե ս-ին նախորդում է մի եանալեզվային քաղաձայն. ինչպես՝ դուգս-գուգսեր, փուգս-փոքսեր (զուգս բառի հնչյունափոխվելը չի կապվում զոյգ-ից ստաժանալու հետ, որովհետև բարբառներում գանում ենք նույն բառի հնչյունափոխված ձևը բառակազմության մեջ՝ զսկեղեն և զքսեղեն ձևերով):

Երբ միավանկ բառը սկսվում է ի-ով կամ ու-ով՝ հոգնակի կազմելիս երբեք չի հնչյունափոխվում. ինչպես՝ ուլ-ուլեր, ուխտ-ուխտեր, ուզտ-ուզտեր, ումպ-ումպեր, ունկ-ունկեր, ունչ-ունչեր, ուշ, ուռ, ուս... իծ-իծեր, իղձ, ինծ (չպետք է գրել ինծ), ինչ, իր և այլն: Երկվանկները՝ վերջին սուղ վանկով նույնպես չեն փոխվում. ուստր՝ ուստրեր, ինն-իններ, ինքն-ինքներ, գուստր-գուստրեր:

Ի-ով վերջացող միավանկ բառերը չեն հնչյունափոխվում, (ինչպես՝ ձի-ձիեր, թի-թիեր և այլն), իսկ ու-ով վերջացող միավանկները հնչյունափոխվում են (բու-բվեր, ձու-ձվեր, կու-կվեր, լու-լվեր):

Երկվանկ և բազմավանկ բառերը, որոնց շեշտը ու-ի կամ ի-ի վրա է, հոգնակի կազմելիս երբեք չեն հնչյունափոխվում, կալիճ-կալիճներ, պարիսպ-պարիսպներ, ծծումբ-ծծումբներ, բրուտ-բրուտներ և այլն: Միայն արտասանությամբ տարածվում

են երկրներ, մոզովրդներ, գլխներ, որ պիտի արտասանել երկիրներ¹, ժողովուրդներ, գլխներ:

Մյուսեղ խոսքը չի վերաբերում այն բաներին, որոնք կազմվում են միավանկի օրենքներով, ինչպես՝ ծրագրեր-ծրագրեր, գլխադիր-գլխադիր, խմբարդուն-խմբարդուն և այլն: Իսկ եթե քարդ բառը իր վերջին բաղադրիչը իմաստավորում է, չի հնչյունափոխվում (մեծատուններ, մեծաքիթներ, թանկագիններ և այլն):

Այժմ, գտնք հալովման ժամանակ կատարված հնչյունափոխություններին:

Այս դեպքում էլ մեր գրական լեզուն գրեթե նույն ձևով է յուրացնում բառերը, ինչ ձևով վերևում տեսանք. այսինքն՝ եթե բառը բանավոր լեզվի մեջ չի հնչյունափոխված՝ այդպես էլ վերցվում է:

Վերահիշյալ բառերը բաժանում ենք չորս խմբի. ա) այն բառերը, որոնք թե՛ վերաբերում և թե՛ բանավոր լեզվում շատ գործածական են եղել, իսկ գրականը դրանք վերցրել է հնչյունափոխության բաժնի հանդերձ. բ) այն բառերը, որ գրաբարից են վերցվել, սակայն քիչ են գործածվել, և նրանց հալովումն էլ ձևավորվել է գրական լեզվում. գ) հնչյունավոր բառերը կամ արժանանքը և դ) օտար բառերը:

Առաջին խմբի բառերը հալովվելիս հնչյունափոխվում են, ինչպես՝ թուր-թրի, բուն-բնի (ծառի բուն), բուռ-բռի, բիզ-բզի, բուրդ-բրդի, բիծ-բծի, բիր-բրի, բինա-բնաի, բիծ-բծի, գուռ (գունն)-գուի, գոան, գիծ-գծի, գիծ-գծի, գինդ-գնդի, գին-գնի, գինձ-գնձի, գիրի, գուր, գունդ, գուռ (գունն), դուռն, թուզ, թութ, թուփ, թուր, թիզ, թումբ, թուղթ, թիվ, լուծ-լծի, լիւ, լիճ, լինգ, լիար, լիրբ, խուփ, խումբ, խիծ, խիզ, խուց, խանի (նաև խուն-կի), ծուխ, ծուռ, ծին, ծիս, կիթ, կուփ, կուս, կուրծք, կիրք, հուր, հին, ձուկ (ձուկն)-ձկի և ձկան, մութ, մութն, միրգ, մուր, միս, միտք, նիշ, ղիշ, չիք, չութ, շունչ, շուն, չիթ, պիպ, պինչ,

¹ Համեմատիր նաև՝ երկրներից, երկրներով, երկրներում. Բաֆֆի, Երկեր, Լ, էջ 325. Շիրվանզադեի, Երկեր, Լ, էջ 146, ԼԼ, էջ 394. Բաղեակցներ, զինակցներ, Բաֆֆի, ԼԼ, էջեր 69, 171: Երկրների. Նարդոս, Երկեր, VԼ, էջ 207:

² Մուրի, կուրծքի. Բաֆֆի, Երկերի մոզովածու. Լ, էջեր 552, 570. ԼԼ, էջ 23, գունդի. ԼԼ, էջ 17. հողաթումբի. ԼԼ, էջ 482: Կիրքով. Շիրվանզադեի, Երկերի մոզովածու, 1930 թ. հատոր, ԼԼ, էջ 462:

ջիւ, ջուր, ջիղ, սուտ, սիրտ, սուր, սինձ, վիշտ, վիզ, տուն, տիկ, ցից, ցուրտ, փիղ, փուշ, փունջ, փուռ (փուռն), քիթ, քարմ:

Եթե հսկուման ժամանակ առաջադած հնչյունափոխությունը համեմատելու լինենք հոգնակիի կապմության հնչյունափոխական երևույթների հետ, կնկատենք, որ սրանք դրեթե համընկնում են. այսինքն հսկովելիս հնչյունափոխում են այն բառերը, որոնք հնչյունափոխվում են նաև հոգնակի կազմելու ժամանակ. Միայն պետք է ինկատի ունենալ նետեյալը. մի քանի բառեր, որոնց հոգնակին սկզբնապես չի դորձածվել, եթե այսօր հոգնակի ենք կազմում, վերցնում ենք անհնչյունափոխ ձևը, իսկ եղակիում հսկովելիս՝ բանավոր լեզվի մեջ հնչյունափոխվել է, ուստի և դորձածվում է այսպես. օրինակ՝ սուգ-սգի, բայց և սուգի՛, սուգեր, սուգերի, հունձ-հնձի, բայց հունձեր-հունձերի, պինձ-դնձի, բայց դինձեր-դինձերի, պիղծ-պղծի-պիղծեր-պիղծերի, ծիւծիւ, ծիւեր-ծիւերի, թախտ-թխտի-թախտեր-թախտերի Սյսպիսի գեպքում հսկովելիս էլ նախադասություն պետք է տալ անհնչյունափոխ ձևին, մանավանդ եթե իմաստի նրբություն կա (շրթի, շուրթի): Կան նաև մի քանիսը, որոնք հավասար դորձածվում են երկու ձևով. այդ գեպքում էլ պետք է պահել անհնչյունափոխը. ինչպես օրինակ՝ դուքս-գքսի, բայց և դուքսի, դիստ-գստի, բայց և դիստի, գութ՝ անպայման գութի, թունգ-թնդի, բայց ճիշտը՝ թունգի, լուր-լըրի, ճիշտ՝ լուրի, սարձ-սրձի, բայց և սուրձի, իսկ հոգնակին արդեն լուրեր-լուրերի, ծիրա-ծրաի, բայց և՛ ծիրտի, ծիրտեր, ծիրտերի, ճիշտն է՝ ճիւի, ճիւերի, մութ-մթի, ճիշտը կլինի մութի, մութեր-մութերի:

Մնացած բառերը չեն հնչյունափոխվում. ինչպես՝ բուրգ, գուգձ, գիրք (գրքի բարբառային է), դիրտ, գուգս, փութ, գուրի, գուսպ, թուխ, թունդ, թուրծ, լիցք, լուրջ, լուռ, լիք, խութ, խուլ, խուզ, խինդ, խիտ, ծուծ, ծիր, ծուփ, ծիրա, կիթի, կիրճ, կից, կուշտ, կուզ, կում, կուռք, հում (հմի՝ բարբառային է), հուն, հիմք, հունշ, ձիրք, ճիղ, ճիմ, մունջ, մուշկ, մուրճ, մուռք, նիշ, նիզ, նինջ, նիստ, նիրհ, նուրբ, շուք, շիթ, շիւ, շուրջ, պիղծ, ջինջ, սումբ, սուրճ, վիթ, վիհ, վուշ, տիպ, տունկ, տուփ, տիղմ, ցուլ, ցուպ, փուլ, քիփ, քիմք, քիստ, քուզ:

Բազմապանկ բառերը, ինչպես տեսանք, հոգնակին կազ-

¹ Սուգով, Բաթթի, Երկերի ժողովածու, I, էջ 540:

ժուժ են առանց հնչյունափոխութեան, որպէս ձեռք էլ հաղով-
 ժուժ են հոգնակիւում (զդուժներ-զդուժներ, զդուժներում և այլն)։
 Որպէս կանոն այս բառերը եղանակում հաղովելիս նույնպէս չեն
 հնչյունափոխում։ Ինչպէս՝ թաղիք-թաղիքի, խանութ-խանութի,
 անութ-անութի, սմբուլ-սմբուլի, թախտիլ-թախտիլի, պարսիկ-
 պարսիկի¹, հոլովում են նաեւ պարսկի. անանուխ-անանուխի,
 կնգրուկ-կնգրուկի, աղբուկ-աղբուկի, ծղրիկ-ծղրիկի, կաթիլ-կա-
 թիլի, կնճիթ-կնճիթի, գալիլի-գալիլի², շապիկ-շապիկի, կալիճ-
 կալիճի (կալիճ բարբառային հնչում է), մաղիլ-մաղիլի, շղջիկ-
 շղջիկի, ապրիլ-ապրիլի, զրդիւ-զրդիւի, առիթ-առիթի, մազնիս-
 մազնիսի, սանիկ-սանիկի, շափիկ-շափիկի և այլն։ Բացառու-
 թյուն են կազմում -իլ-ով վերջացող մի քանի բառեր, ինչպէս՝
 ինդիլ, մոխիլ, կարմիլ, ոճիլ, պանիլ, թոնիլ, գպիլ, երկիլ,
 նախիլ. -իլ-ով վերջավորվող մի քանի բառեր, հաշիվ, հովիվ,
 կռիվ, պատիվ, արծիվ, անիվ

Շ, ս-ով կամ որանցով ու մի բաղաձայնով վերջացող մի
 քանի բառեր. խարխիլ, ամիս, պտրիսպ, հանգլատ, ամբարիշտ,
 նաժիշտ, բժիշկ, քմբիշ, թափիշ, սկիզբ։

Իկ-ով վերջացող մի քանի բառեր՝ մըրիկ, գառիկ (ճիշտը գա-
 տիկի), կապիկ (ճիշտը կապիկի), կոշիկ, ծագիկ, աղջիկ, մարդիկ,
 (սեւ. մարդկանց), պտոնիկ, ոսճիկ, փոխորիկ, գեղեցիկ, ռաճիկ,
 (այժմ՝ ոսճիկի²)։

Ին-ով վերջացող բառեր՝ աղախին, երկինք, կացին, անկու-
 ղին, լուսին, ամուսին, բաժին, կարկին-կարկինի, գետին, քըր-
 տինք, սրինգ (նաեւ քրտինքի, սրինգի). սրանց հետ նաեւ՝ շիբիժ,
 հաժաաարիժ, մոտերիժ, բրինձ, սոսինձ, պղինձ, նարինջ, (նարնջի
 ավելի տծական է), նաեւ՝ հովիտ, մարգարիտ։

Իշ-ով վերջացող մի շարք բառեր՝ ստուցիշ, դրիշ, փրկիշ,
 չամիշ, թաբգմանիշ, երգիշ, թովիշ, Մկրտիշ, նկարիշ, լուսավո-
 րիշ, (բայց մեր լուսավորիչի՝ Աբովյանի...)։

Ին-ով վերջացող մի քանի բառեր. կարիճ, մահիճ, դահիճ,
 դահլիճ², ճահիճ, բջիջ (այժմ հնչում են բջիջի), արճիճ. սրանց
 հետ նաեւ՝ պատիժ, անիժ, կակիժ, թախիժ։

¹ Շապիկ (Շիրվանդադե, III, էջ 25, Նար-Գոս, V II, էջ 314), պարսկի հնա-
 ցած է (Բաֆֆի, I, էջ 573, Շիրվանդադե, III, էջ 530). գալիլիք (Բաֆֆի, I,
 էջեր 533, 589), Գալիլի, (Շիրվանդադե, I, էջ 174), շափիլիք (Բաֆֆի, III,
 էջ 9), շափղով (Շիրվանդադե, III, էջ 16)։

² Դահլիճն (Բաֆֆի, I, էջ 599), իսկ Շիրվանդադեի գրում է դաւիլիճի,
 III, էջ 122, բայց վճռով, III, էջ 318. Գոցիլի, Նար-Գոս, V II, էջ 303. Բաճիկ,
 Բաֆֆի, I, էջ 539։

Իւ-ով վերջացող բառեր. վճիռ, կշիռ, դրփիւ:

Սրանցից շատերը նույնպէս են նաեւ չհնչյունափոխված ձևով. ինչպէս՝ ոճիր-ոճիրի, խարխուլ-խարխուլի, կռիկ-կռիկի (կռիկի վերծարան), պոռնիկ-պոռնիկի, քրտինք-քրտինքի, փոքորիկից, (Բաֆֆի, III 18.). (սրբազրչի. Նար-Դոս, VII, 315, հնարած է): քրտինք-քրտինքի, քմբիշ-քմբիշի, պանիր-պանիրի, թախիծ-թախիծի և այլն: Մեզ թվում է ճիշտ կլինի այս տիպի բառերը հոլովել չհնչյունափոխված ձևով, մասնավորապէս սր արանց հոգնակին բոլոր վեպերում անհնչյունափոխ է. խարխուլների, ոճիրների, պանիրների... նաեւ մյուսներին՝ պատիժների, բրինձների և այլն:

Շեշտավոր ու-ն փակ վանկում բազմապանկ բառերի մեջ չի հնչյունափոխվում: Բացառութիւն են կազմում՝ դուռ, ծծումբ, (նաեւ՝ ծծումբի), ծնունդ (նաեւ՝ ծնունդի), պտուղ (նաեւ՝ պտուղի), սնունդ, սերունդ (նաեւ՝ սերունդի), բլուր (նաեւ՝ բլուրի), թռչուն-թռչունի, տեսուչ-տեսչի, բայց և տեսուչի. բազուկ (նաեւ՝ բազուկի), խորհուրդ, ժողովուրդ, ճնճողի (այժմ ճնճողի), պտակ (այժմ պտուկի), ձմերուկ (այժմ ձմերուկի), սարուկ (այժմ սարուկի), մածուն (այժմ մածունի): Անուն, աշուն և գարուն փոխվում են միայն գրաբարած հոլովվելիս. անվան, բայց անունի:

Ում վերջափորձող բայանունները՝ ի-ով հոլովվելիս, չեն հնչյունափոխվում. շարժում-շարժումի, ուսում-ուսումի, անցում-անցումի, խորտակում-խորտակումի: Իսկ գրաբարյան ձևովով հոլովվելիս՝ հնչյունափոխվում են. շարժման, ուսման, անցման, խորտակման... Սա էլ մի ապացոյց է, որ մեր գրական լեզվի համար այսօր հնչյունափոխութիւնը ներքին օրինաչափութիւն չէ արդեն:

Պետք է ինկառի ունենալ, որ երբ բարդ բառի մեջ վերջին բաղադրիչը ի-ով կամ ու-ով փակ միավանկ բառ է, ապա հնչյունափոխութիւնը կատարվում է միավանկի կանոններով. նախադիծ-նախագծի, արծվաքիթ-արծվաքթի, հաստաբուն-հաստաբնի, գորագունդ-գորագնդի:

Ի-ով վերջացող բազմապանկ բառերը երկու ձևով են հոլովվում. ի-ով կամ ու-ով. եթե ի-ով են հոլովվում, ի-ն մնում

1 Թոշեի (Շիրվանզադե, III, էջ 430) հնարած է. անդի, անդ էջ 12, բայց Բաֆֆի, I, էջեր 514, 638 սերունդի, փախուստի. (Նար-Դոս, VII, էջ 218) կամբլի. հնարած է տնչի (Շիրվանզադե, III, էջ 18):

է, իսկ եթե ուսով են հստակում՝ ինչ ուղիով է մատանի-մատանի, բայց՝ մատանու, ալի-ալի, բայց ալի, Բաֆֆի-Բաֆֆի, բայց Բաֆֆու. միայն կաշի լինում է կաշի:¹

Ուսով վերջապես բազմազանները չեն հնչյունափոխվում. բացառություն են կազմում հետևյալները. կատու-կատվի, լեզու-լեզվի, Բաքու-Բաքվի, կծու-կծվի, կկու-կկվի, մեղու-մեղվի թիւ-թիվի, առու-առվի, հերու-հերվա:²

Այլ բառերի փոփոխությունները բարբառային են և մերժելի, չհայտնաբերված, Գ. Սեախի (սեա Գ. Սեախ, «Հայոց լեզվի տեսություն») մաս, էջ 104) պնդման և զեղարկոտության պահանջության մեջ զործածված ձևերի:³

Երկրանկ զրորարյան հարաշնչա բառերը, ինչպես՝ բուս(ն), գուս(ն), նուս(ն), մուկ(ն), ձուկ(ն), գուս(ն), ծուկ(ն) հորվվելիս հնչյունափոխվում են. ինչպես՝ բութ, գուս, նաւս(նութ), մկան, ձկան, գութ, գութ, կոմ գուս, ծնկան, ծուկի, ծնկի: Հոգնակին էլ կազմվում է այս հնչյունափոխված ձևերից (ծնկներ, մկներ, ձկներ, նսներ, բոսներ, գոսներ). այդ տիպի հարաշնչա եռազանկները չեն հնչյունափոխվում, սրովհետեւ հորվվում են աշխարհարարի սիտանով. ինչպես՝ կրունկ(ն) կրունկի-կրունկներ (կրնկի բարբառային է և անհարմար), հղունգ(ն)-հղունգի, արմուկն-արմունկ(ն) արմունկի-արմունկներ և այլն:

Որպես կանոն բառակազմության ժամանակ թե միավանկները և թե բազմավանկները հնչյունափոխվում են: Բառակազմությունը առկա՝ պետք է հասկանալ թե բազմազանությունը և թե բարբառային ու տեղանքային. Միավանկների մասին խոսելիս պետք չկա այլևս հիշել նրանք, որոնք հորվվելիս և հոգնակի կազմելիս հնչյունափոխվում են. բնական է, որ նրանք հնչյունափոխվում են նաև բառակազմության ժամանակ: Իսկ նրանք, որոնք հորվվելիս և հոգնակի կազմելիս չեն հնչյունա-

¹ Հերվա հորվված է մասնակառույցի բառերի ընդհանուր օրենքով: Մեր կարծիքով այս վր հորվումը առաջացել է տարի բառի հորվման անալոգիայով. տարի բառի զրորարյան սեռականն է տարւոյ, որ աշխարհարար կլինի տարու Բայց երբ է (զ) մնում է բառի մեջ, սեռականը չի լինում տարվու (տարու) ւ-(զ) և ու-ի իրար մոտիկ լինելու պատճառով (հնում ւ-ն հնչվել է ու-ին մոտիկ մի հնչյունով), այլ լինում է տարվա, օրի նման էլ՝ հերվա, շաբաթվա, ամսվա և այլն, ինչպես և ոչ թե կարվա, այլ կաւվա:

² Հոգեբանական, հոսքային, իրավապի, վաշխապի. (Շիրազյան, 111, էջեր 13, 96, 114, 131 և այլն) պետք է լրիվ հոտցած համարել Բաֆֆին ունի եղբերվալ, 111, էջ 3). սեա նաև շաբաթ, էջ 12:

փոխվում, բառակազմութեան դեպքում դերագանցապես փոխվում են: Օրինակ՝ բուրգ-բրգածե, բրգանման. գուրկ-գրկել, գրկանք, գրկվել. լուրջ-լրջութեան, լրջանալ. լուռ-լռել, լուռութեան. խուր-խախալ, խալութեան. խինդ-խնդալ, խնդակից. ծիր-ծրալ, ծրագիր. ծուփ-ծփանք, ծփալ. ծուծ-ծծել, ծծան. ծիրտ-ծրակ. խիտ-խտանալ, հունչ-հնչել, հնչել, հնչաբառերական. ճիշ-ճգնել, ճղնաժամ, ճղնութեան. ճիտ(ք)-ճտանար, ճաքանի (սեռ. լինում է նաև ճաքի). մունջ-մնջանալ, մնջաձայն. մուշկ-մշկածաղիկ, մշկահոտ. մշկախնձոր. մուրճ-մրճահար, մրճավոր. նիշ-նշել (Մալխասյանը ունի-նիշել, որ արհեստական է). նշան, նշում. նինջ-ննջել, ննջաբան. նիստ-նստել. նստակյաց. նուրբ-նրբանալ, նրբանկատ. շուրջ-շրջան, շրջել, շրջադատ (շուրջանակի քարապած ձև է գրաբարից). պիղծ-պղծել, պղծութեան. ուժը-ոժրապատարան, ուրաձիգ. տիպ-տպել, տպագրութեան. տունկ-տնկել, տնկարան. ցուլ-ցլամարա. փուր-փլչել. քուղ-քղ-անցք. հինգ-հնգամյակ (բայց հինգերորդ, հնգապատիկ), սեռականը լինում է հնգի. ուստ-ուստական. թուրք-թուրքական (թրքական հնացած է), (նաև՝ թյուրք-թյուրքական):

Մենք բերինք բառակազմութեան մեջ նաև այնպիսի արմատներ, որոնք չեն հոլովվում. բայց եթե աշխպես ստացվի, որ այդպիսի արմատները որպես ածական կամ պոստիստ հոլովվեն, ապա նրանք կհոլովվեն ոչ հնչյունափոխված ձևով:

Բառակազմութեան ժամանակ էլ նկատելի է մի ուժեղ միտում. այն, ինչ որ զրարարից է գալիս, արդեն հնչյունափոխված է. մի շարք բառեր չնայած նոր են կազմված, բայց կազմված են վրարարի բառակազմութեան անալոգիայով, այսինքն՝ բառակազմութեան ժամանակ վերցվում է գրաբարյան հնչյունափոխված ադամաւոր, իսկ եթե բառը կազմվում է նոր տշխարհաբարյան հիմունքով, ապա հնչյունափոխութեան տեղի չի ունենում: Օրինակ՝ հայանի է, որ կուտք բառից կազմված է կոապաշտ բառը, բայց աշխարհարարում կրկին կազմված է կոտրապաշտ բառը անհնչյունափոխ ձևով: Լիցարմատից մենք կազմել ենք լցնել, լցարան (Մալխասյան), լցնովի, լցվել, բայց այժմ լիցք բառից կազմում ենք լիցքավորվել. ձիրք բառի ձիր արմատից գրարարում կա ձրի մակրոյը, որը մենք նույնութեամբ վերցրել ենք և զրանով կազմում ենք նոր բառեր՝ ձրիակեր, ինչպիսի գրաբարում կա ձրիառար, իսկ եթե հարկ լինի այսօր ձիրք բառից նոր բառ կազմել, մենք կվերցնենք չփոփոխված՝

ձիրքավոր, ձիրքատեր և այլն, ինչպես որ այսօր ավելի հարա-
զատ են մարձավոր, մուրճահար, քան մրճավոր, մրճահար ձե-
վերը: Ցույլ բառից ունենք ցուպիկ, ցուպավոր և ոչ թե ցպիկ-
ցպավոր. քիստավոր և ոչ քստավոր, կիրճախին և ոչ կրճախին,
կուպիկ-կուզիկ:

Այսպիսով՝ բառակազմութեան ժամանակ բառերը ընդհան-
րապես հնչյունափոխվում են: Ձեն հնչյունափոխվում. ա) այն
դեպքում, երբ կազմվում է կցական բարդություն, ինչպես օրի-
նակ՝ գլուխ-կոնձի, ցիրուցան, գիրկապ (կա նաև գրկապ), կուժ-
կոտորուկ, դուռբաղլիք, սիրտմաշուկ, սիրախոտնուկ, կուտրոնուկ,
ծունդըրություն, վաթսուհինգամյա (նար-Պոս, Երկեր, VII,
221) թուխաչիլի, խոթուփս, թուխգեղ և այլն. բ) երբ արմատը
անփոփոխ կրկնվում է. կուզեկուզ, զլախզլախ (երկրորդ մասում
հնչյունափոխվել է զլոխ՝ սեռ. գլխի ընդհանուր օրենքով),
գ) զրաբարյան անեղական բառերով նոր բառ կազմելիս, ինչ-
պես՝ դիրքախին-դիրքավորվել, լիցք-լիցքավորվել, լիցքահան,
սրունքակապ (Բաֆֆի, III, 38) բայց ունենք զրքատեր, մտքա-
փոխ: Այստեղ հնարավոր է՝ կայուն օրենք գործադրել, սրովհետև
այժմս բառեր ենք կազմում թե՛ զրաբարի բառակազմության
անալոգիայով և թե՛ բարբառների: Բայց մի ընդհանուր օրենք
պետք է հաշվի առնել. եթե այնպիսի արմատից ենք բառ կազ-
մում, որից զրաբարում և բարբառներում բառեր չեն կազմված,
այսինքն չկա ավանդական բառակազմական սխառեմի մեջ այդ
բառի հնչյունափոխված ձևը, իսկ եթե կա էլ, բայց խորթ է
մեզ, ապա այսօր անկարելի է այդ բառի հնչյունափոխված ձևով
բառ կազմել, ինչպես որ մի քանի օրինակներ տվինք վերևում:

Այդպիսի արմատներ կամ բառեր են հետևյալները. գուղձ,
դիրտ, խոթ, խուղ, կիրճ, կուզ, հիմ(ք) (զրաբարում էլ չի հըն-
չյունափոխվում, ինչպես՝ հիմաշատակ, հիմադիր, հիմական),
նիրհ (նույնպես զրաբարում չի հնչյունափոխվում), մինչ, մուրճ,
նիզ, շիթ, վիթ, վիհ, վուշ, աուփ, ցուպ, քիլ, քիստ, քուզ:

Ի-ով և ու-ով սկսվող բառերը (երբ շեշտը այդ ձայնավոր-
ների վրա է) բառակազմութեան ժամանակ չեն հնչյունափոխ-
վում՝ ունկն-ունկնդիր, ութերորդ, ուխտագնաց, ուղտապան,
ուշադիր, սսոնսց, ուր, ամենուրեք, իծածին, իններորդ. ինք-
նուրույն, ինքնավար, խկություն, իրական, իլ-իլիկ. բացա-
ռություն են կազմում՝ իղձ-ըղձալ, ըղձանք, ըղձական. ումպ-
ըմպանակ, քմպիլ, ունդ-ընդեղեն, ունչ-ընչալք (զրաբարում

ուսենք սենչառ), ինչ-ընչաքաղց, ինծ (գրվում է ինծ) ընծենու-
վար, սեռականը՝ ընծու, սահմանափակ և չին կազմությունները:

Ի-ով վերջացող միավանկները հորեք չեն հնչյունափոխ-
վում, ինչպես ձի-ձիավար, թի-թիակ, դի-դիակառք, լի-լիանալ,
խիկ ու-ով վերջացող միավանկների ու-ն փոխվում է Վ-ի. ձու-
ձվաբեր, ձվադեղ, բու-բուխձակ, բվալ, բվեհ, կու-կուանոց, կվել-
լու-լվիճ, լվադեղ, լվածողիկ, չու-չվել, չվաղուցակ, տու-տվել:
Չեն փոխվում կրկնվելիս. կուկու, բուբու, ձուձու (խիկ հնում
կուկու > կկու):

Ի-ով վերջացող բաղմամբանկները բայականության ժա-
մանակ չեն հնչյունափոխվում. ողի-ողիանալ, շոգի-շոգիանալ,
զոլորչի, զոլորչիանալ (նաև հնչում են զոլորչանալ), կղզի-կղզ-
զիանալ, ընտանի-ընտանիանալ, խնամի-խնամիանալ և այլն:

Բառակազմության մյուս պեպքերում բառավերջի ի-ն կրում
է մի շարք փոփոխություններ. նախ՝ ա-ի հետ միանալով տա-
լիս է եա, իսկ սա էլ՝ ե: Այսպիսի կազմությունները մեծ մա-
սամբ չին կազմություններ են, սրոնց օրինակով սակայն այժմ
մենք փառք քանակություն մը նոր բառեր ենք կազմում՝ բառա-
կազմության համար վերցնելով փոփոխված չիժքը: Այդ բա-
ռերն են հողի-հողեկան, հագերան (չնայած դրաբարում ուսենք
նաև հոգիափայլ, հոգիատափիղ):

Շոգի-շոգեքարշ, շոգեղնաց (վարձյալ՝ շոգիալից, շոգիամեղ).
ասկի—ասկեգործ, ասկեզույն, ասկեպատ...

օղի—օղեվաճառ, օղետուն, օղեգործություն.

բարի—բարեկամ, բարեխնամ, բարեգութ (բայց և բարյա-
ցակամ):

Ջորի—ջորեպան, ջորեվաճառ.

տարի—տարեկան, տարելից, տարեմուտ.

ապակի—ապակեգործ, ապակեպատ.

զինի—զինեղործ, զինեբեր, զինեվետ.

գերի—գերեզարձ, գերեվաբուծյուն.

գարի—գարեջուր, գարեհաց.

գոտի—գոտեպինդ, սրանից ունենք բայ կազմած գոտե-
պնդել, գոտեորվել:

Ոժղի—ուղենիշ, ուղեգիր, ուղեղնաց, ուղեմաս.

որդի—որդեկարույս, որդեպան (բայց սրա հետ, որդիա-
կան, որդիատյաց):

Քեռի բառից ունենք միայն բարբառային քեռեկին, այժմ քեռակին. բայց քեռություն: Երկու ձևով է կազմվել աղափի բառից. աղափնվաճառ, աղափնեաուն. բայց և՛ աղափնուկերպ, աղափնաձև, աղափնաձագ. նախորդ ձևերը արդեն ննացած են. այժմ Սղափնատուն, Սղափնաձոր:

Իսկ վերջացող մի քանի բառերի արմատները հնում առանց ի զորածական են եղել կամ եղել են բայարմատ և բառերը կազմվել են այդ արմատից, ուստի մենք էլ նույն տնայլոգիայով նոր բառեր ենք կազմում՝ ինչ հաշվի չառնելով:

Կենդանի—անկենդան, կենդանական, կենդանություն, կենդանաբանական.

թերի—թերություն, թերանալ, թերակշռում, թերաս և այլն:

Ունի—հնից ունենք կազմած խեղադործ, խեղակոյտ, խեցանման, խեցաս, խեցրեկ, խեցգետին և միայն մի բառ՝ խեցեմորթ:

Կատաղի—կատաղայից. կատաղություն

թշնամի. թշնամանք, թշնամություն, թշնամարտ.

արժանի--արժանանալ, արժանավոր, արժանախել:

նախնի—նախնական.

երանի—երանական, երանություն.

զազանի—զազանապահ, զազանադիր, զազանամիտ.

հայրենի—հայրենական, հայրենագիրություն, հայրենադավ, հայրենասեր, հայրենադարձ.

վրացի—վրացախոս, վրացսոյեւ, վրացական և այլն:

Մորթի—մորթապաշտ, մորթագիրք, մորթադործ (հնում կա կազմած նաև՝ մորթեգործ (տնվործածական), իսկ այժմ՝ մորթեվաճառ:

Այգալիս էլ վայրենի, պիտանի (այժմ ունենք պիտանիություն) և այլն:

Մնացած բառերից կամ բառեր չկան կազմված, կամ եթե կան և այժմ էլ կազմում ենք խառը՝ ինչ դուրս է ընկնում և կամ մնում է:

Դուրս է ընկնում. ա) երբ կազմությամբ մատուցվողովորդական բարդություն է. քամի-քամհար, նոճի-նոճաստան, խնամի-խնամություն, խնամադանք (գրականում խնամիություն, խնամիարար, խնամիանալ, պրարարում ունենք խնամենալ, բայց ննացած է): Ունիցի-խելացություն (այժմ խելացիու-

թյուն), քենի-քենակալ, բարի-բարություն, վանեցի-վանեցու-
թյուն (այժմ զբաղանում վանեցիություն... պիտանի-պիտա-
նացու, անսթի-անսթություն, կաղնի-կաղնուտ, բորենի-բորե-
նություն, այժմ բորենիություն, առեղի-առեղիություն, (Նար-գոս,
VII, 213), Նար-գոսը ունի նաև՝ տիրացիություն, որպես տիրաց-
ություն, անդ, 221:

Սղված է նաև ներքինացնել բայի մեջ (ներքինի բառից).
փոխանակ՝ ներքինիացնել: Սղված չառնում ենք նաև փոքրուպո-
թյուն, եկեղեցի-եկեղեցական բառերի մեջ:

բ) ի-ն սղվում է ո (օ) ձայնավորից առաջ. բարի-բարօրու-
թյուն, քենի-քենոնց, քեռի-քեռոնց (բայց քեռիենց, քենիենց,
բարբառային կազմությամբ). Բաֆֆին ունի՝ գինով որպես գոր-
ծիական. նա լիքն էր գինով. (Հեյսթեր, 87): Այժմ ունենք՝
փոշոտ, գինոտ (գինով իմաստային նրբության համար է՝ խմած),
որից և փոշտակ, գինտակ:

Մնացած բառերի մեջ ի-ն հնչյունափոխության չի են-
թարկվում. այսպես:

Հղի—հղիություն (հղանալ կաղմված է իմաստային տար-
բերության համար. միտք հղանալ):

Հողնակի—հողնակիություն, հողնակիաբար.

կղզի¹⁾. կղզիացում, կղզիարնակ (կղզերնակ շատ հնուցած է):

Կաղնի—կաղնիատունկ, կաղնեփայտ, (կաղնեուտան անդոր-
ծածական է. նաև հին կազմությամբ՝ կաղնուտ):

Լուցիկի բառից չի բխանալու կազմել է լուցիկիաման:²⁾

Ընտանի—ընտանիություն (հին կազմություններ են ըն-
տաներար, ընտաներույտ, ընտանեկատար, ընտանեկեցություն,
ընտանենամ և այլն, սրոնցից այժմ գործածական է ընտանե-
կան, ընտաներար³⁾, որոնք, սակայն, իմաստափոխվել են և նշա-
նակում են ընտանիբական, ընտանիքարար, իսկ ընտանի բառը
հականիչն է այժմ վայրի բառին. եթե նրանից բառ կազմենք,
կլինի՝ ընտանիարար, ընտանիություն և այլն):

Քաղաքացի—քաղաքացիություն (քաղաքացություն բար-
բառային է), քաղաքացիական:

Քանի—քանիանոց, քոնիատասիկ:

¹⁾ Համեմատիր կղզում, փոշով, հողով, այգով, այգում, ուղբով... Բաֆ-
ֆի, III, էջեր 30, 24. Նար-Գոս, VII, էջ 203. Շիրվանզադե, II, էջ 173, III,
էջ 414 և այլն: Ընտանի—ընտանություն. Բաֆֆի, III, էջ 59:

²⁾ Շիրվանզադե, Երկերի ժողովածու, II, հատ. 1950 թ., էջ 393:

վաղեմի—վաղեմիություն (վաղեմություն սխալ հնչման արդյունք է)։

Սպի—սպիացում։

պիտանի—պիտանիություն։

անդրի—անդրիպարծ։

արի, արիաքար, արիական, արություն հին է։

Արփի—արփիացնցուղ, արփիափայլ։

լեզվանի—լեզվանիություն։

գյուղացի—գյուղացիական, գյուղացիություն։

գոլորշի—գոլորշիացնել հաև՝ գոլորշացնել։

Ամուրի—ամուրիություն։

բերբի—բերբիություն։

անճոռնի—անճոռնիություն (անճոռնություն բարբառային է), անճոռնիանալ։

Եթե իսկ վերջացող բաղմավանել բառը թծանցվի -ակ վերջածանցի հետ, ապա ինն փոխվում է ե-ի, իսկ սա էլ յ-ի. օրինակ՝ սրգի-սրգեակ, այժմ սրգյակ, հոգի-հոգյակ, մատանի-մատանյակ, կղզի-կղզյակ, ջրի-ջրցակ (մտերիս մի աեսակն է), աղափի-աղափյակ...

Ուսով վերջացող բաղմավանկներից հնչյունափոխվում են՝ ուրու—ուրվական, ուրվագիծ, ուրվանկար։

եղջերու—եղջերվասար, եղջերվաքաղ (հին բառեր են)։

աղու—աղվական, աղվամաղ։

լեզու—լեզվաբան, լեզվական, լեզվանի։

թթու—թթվել, թթվում, թթվածին։

կծու—կծվել, կծված, կծվահամ, կծվաթյուն (այժմ՝ աղելի կծուություն)։

Երկու—երկվանալ, երկվաթյուն, երկվորյակ (սրանք հին կազմություններ են. մենք այժմ բառեր ենք կազմում երկ արմատից, ինչպես և կազմել են հնում. երկմտել, երկերեսանի, երկգիմի, երկաստիճան, երկհարկանի, բայց և ունենք երկուական, երկուբերանի)։

Մեղու—մեղվանոց, մեղվապահ, մեղվաբուծություն։

առու—առվակ, առվահան, առվամեջ։

կատու—կատվախոտ, կատվաձագ։

Մնացած բառերի մեջ այսպիսի հնչյունափոխություն չի կատարվում, եթե վերահիշյալ բառերը և միավանկները՝ չու, աու (տալ բայի արմատը) ձու, բու և այլն, բարդ բառի վերջին

բազմաբնույթ չեն: Պետք է շեշտել նաև, որ երբ հիմա այդպիսի բարդ բառերից նոր բառեր ենք կազմում, երբեմն ննչյունափոխություն չենք կատարում, օրինակ՝ օդաչու-օդաչուական զըպրոց:

Մնացած բառերի ուն մեծ մասամբ մնում է, եթե ուրիշ անց լինելը ալլես չի գիտակցվում: Կամ ավելի ճիշտ ուսով բառի և արմատի մեջ իմաստների հեռացում է եղել և կամ նոր ու չի նախորդում, օրինակ՝ ճրագու, ճրագուակալել, ճրագուստել (երբեմն ննչում են ճրագույստել, ճրագույակալել), գնչու-գնչուսական, բայց գնչուհի, քսու-քսություն¹ (խի ալթմ օդաչու բառից կազմում ենք նաև՝ օդաչություն), Քաղցու բառից մի շարք բառեր է բերում Մայրաքաղաք (քաղցուադոր, քաղցուալից առանց ննչյունափոխություն):

Եթե արմատը ավելի որոշ գիտակցվում է առանց ուրիշ, ապա բառերը կազմվում են այդ արմատից՝ առանց ուն նաշվի առնելու (հեռու-հեռավոր, հեռացնաց, ալլեսյու-ալլեսյել):

Գրաբարում շեշտավոր է ձայնավորը փակ վանկում շեշտակորույս լինելու դեպքում փոխվում է ի. օրինակ՝ օրէն-օրինի, ժաղաւէն-ժաղաւինի: Այս ննչյունափոխությունը նույնպես տնդրադարձել է մեր զրական լեզվի մեջ, նույնիսկ այն դեպքում, երբ մենք փակ վանկում մեծ մասամբ այդ էն տառադարձում ենք ե-ով: Ուստի մեծ չփոխ է ստեղծվել. գեր-գիրանալ, լալլա՝ գեր-գերազույն, ծեր-ծերանալ, բալլա՝ տեր-տիրանալ: Տարբեր աղբյուրներից եկած այս ննչյունափոխությունը կարելի է կանոնավորել այսպես:

ա) Հստակ մասնակ է (է) չի ննչյունափոխվում, քացառություն են կազմում՝ սեր-սիրո, տեր²-տիրոջ, մեջ-միջի (նաև մեջի), էշ-իշի (ալթմ էշի), գոմեշ-գոմշի ննացած է. ալթմ գոմեշի (գղմշի ձայնով, նար-Դոս, VII, 221):

բ) Բայերը կազմվում են նառկապես փոփոխված հիմքից. օրինակ՝ ղեւ-ղիտել, դեւ-դիտել, հակամեւ-հակամիտել, գեր-գիրանալ, սեր-սիրել, ճրագեր-ճրավիրել, էղ-իլանալ, սկս-սկսալ, ղեղ-ղիղել, կեղ-կիղել, մեղ-միղել, վեժ-վիժել, անեժ(ք)-անիժել, վեժ-վիժել, դեմ-դիմել, գեն(ք)-գինել, շեն-շինել, փախարեն-փախարինել, օրենք-յօրէն(ք)-յօրեն-յօրինել, ապովեն-ապովինել,

¹ Երբանդադեն ունի՝ Նություն, Նութնան. տես երկեր, III, 1950 թ., էջեր 354, 381, Նոդաբարձական, անդ, էջ 9:

² Համեմատիր սերից. Բաֆֆի, III, էջ 64, բայց և անսկսությունից. անդ, էջ 57:

ապաքեն-աղաքինել, հանդեպ-հանդիպել, վեպ-վիպել, սոսեպ-սոտիպել, վրեպ-վրիպել, դեպ(ք)-դիպել, էջ-էջել, շէջ-շիջել, մեջքնդմեջ-քնդմիջել, հանդես-հանդիսանալ, կեռ-կիսել, Այս պատճառով էլ բառակազմության ժամանակ մեծ մասամբ վերցվում են այս փոփոխված հիմքերը և սրանցից կազմվում են նոր բառեր (զիտակցություն (գեա)՝ գիտակ, միտամ, գիրապարար, փրադեղում, վիրարայք, արևակալ, հրավիրատուն, իգամուլ, սիգապանծ, կիզանուտ, միզափամփուշտ, խիժովեա, վիժանուտ, անիծապարտ, վիճարանություն, դիժապրություն, գինադարծ, շինարարություն, փոխարինաբար, օրինադիծ, աղափինություն, ապաքինություն, գիշակեր, հանդիպակադ, վիպասան, դիպուկ, շիջանուտ, միջակ, հանդիսավոր, կիսակառար և այլն)։ Սրանց անալոգիայով հեղադարձում բառեր կազմվել են նաև այն բառերից, որոնք լայնք չեն կազմում, այսինքն՝ այդ հնչյունափոխությունը գրական լեզվում եղել է ոչ բնական, օրինաչափական ձևով, այլ արհեստականորեն՝ զբարարի հնչյունափոխական օրենքի հետևողությամբ կամ ուղղակի հենց հնչյունափոխված ձևով կազմված բառը վերդրել ենք գրարարից, ինչպես՝ սիգապեա, սիգոճեմ, վիրակապ, գինազործարուն, հավիտյան, վիժատաշ,՝ վիժաբանդակ, վայրիջույց մեխանիզմ)։

Այս հնչյունափոխությունը գրարարում էլ հաստատ չէր կան բառեր, որոնք զբաղաւում չեն հնչյունափոխվել (օրինակ՝ եղէպն-եղեգան, լինում է նաև՝ եղէպան, բայց երբեք եղիպան մենք էլ այդ ձևով կազմում ենք եղեգնուտ, եղեգնախոյով, բղէզբղեզի, բղէղի, մողէզ-մողեղի, աթմ՝ մողես, Մովսէս-Մովսեսի, Արիստակեսի, աղէաք-աղեսից, էջ-էջմիածին, էշայծեամն, չրէշք-չրէշից, իսկ գոմէշ բառի մեջ մինչև անպամ բնկնում է՝ զոմշոյ)։ Ըստ երևույթին բազմամասնի -էս,-էզ վերջացողները հատուկ օրենքով գրարարում չեն հնչյունափոխվել, իսկ հետագայում դրանք ևս անալոգիայով սկսել են փոխվել, ինչպես՝ ասպարէզ-ասպարիլի, պարտէզ-պարտիլի, իսկ այժմ մենք դրանք չենք հնչյունափոխում՝ թեկուզ բառակազմության ժամանակ, աղվեսաքուն, մովսեսական, չրէշավոր, նաև աղեսավոր, Հովհաննիսյան («Հովհաննիսյանը» ավանդաբար է տարածված)։²

1 Իսկ Բաֆֆին ունի՝ վեմափոր, I, էջ 516, ալապետով, անդ էջ 556։

2 Շիրվանդադեի՝ Ոսկեդարի ձևեր արհեստական է. տես III, էջ 418, կամ պարտիլի, անդ, էջ 83։

Թե՛ր գրական լեզվում չեն հնչյունափոխվում այն բառերը, որոնցից նոր ենք բառեր կազմում, իսկ փոփոխված հիմքը մեզ համար խորթ է. օրինակ՝ ժապավեն-ժապավենափոր, ժապավենազու, քարտեղ-քարտեղազրույթյան, քարտեղագիտություն: Այդպես էլ եթե հարկ զգացվի՝ առարկեզ, ծվեն, հեն բառերից նոր բառեր կազմել, չպետք է հնչյունափոխել (ինչպես՝ ծովահենություն, հենաբար և ոչ թե ինչպես պրաբարում՝ հինարար): Չեն հնչյունափոխվում բուրբ -եղեն, -վետ վերջավորությունները (ինչպես՝ երջանկավետ, հատավետ, ամանեղեն, ոսկեղեն): Չեն հնչյունափոխվում նաև այն բառերը, որոնք աշխարհաբարում գործածվում են զրաբարյան հոգնակիք-ք՝ վերջավորություններ (ինչպես՝ անեծք, անեծքաչոր, անեծքակոխ, մեջքացավ, մեջքակոտոր, պետք, անպետքություն և այլն):

Այդ բառերը չեն հնչյունափոխվում առհասարակ կրկնությունների և կցական բարդությունների դեպքում. (սկսպնետություն, գեղադեզ, օրենսդիր, էջմիածին, մեջքնգմեջ. գրաբարում չեն հնչյունափոխված նաև՝ տէրութիւն, տնօրէնութիւն բառերը):

Եթե այստեղ որեէ օրենք պետք է հանել, ապա այդ կլինի հին լեզվի համար. մեր գրական լեզվի վերադարձնել այստեղ էլ պետք է շեղուկ, որ նա յուրացրել է հնչյունական տարբեր օրինակափոխություններ, որոնք ընդհանուր իսառնակություն են առաջացրել և որոնք, սակայն, աստիճանաբար բարելավվում են:

Բառավերջում ե-(է) երբեք հնչյունափոխություն չի ենթարկվում:

Բացի այս պարզ ձայնավորներից, գրաբարում հնչյունափոխվում են հաև եայ, եա, ոյ, իւ երկբարբառները. եայ, եա, աշխարհաբարում տվել են յա. ոյ-ը տվել է ույ, իսկ իւ-ն տվել է յու. Չնայած այս փոփոխություններին՝ այնուամենայնիվ գրաբարը իր երկբարբառների հնչյունափոխական օրենքները պարտադրել է մեր գրական լեզվին, որը, ինչպես նախորդ հնչյունափոխությունների ընթացքում տեսանք, սրանց մի մասը մերժել է արդեն սրպես ոչ հարազատ օրենքներ իր ներսում, իսկ մի մասը որոշ դեպքերում դարձյալ շարունակում է մնալ մեր լեզվի մեջ՝ որպես հին օրինակափոխությունների մնացորդ:

Ի-ով հոլովվելիս՝ այս երկձայններից ոչ մեկն էլ հնչյունափոխություն չի ենթարկվում (ինչպես՝ սենյակ-սենյակի, առաքյալ-առաքյալի, հրյա-հրյալի, լույս-լույսի, կույս-կույսի, նույնիսկ՝ հեղափոխություն-հեղափոխությունի): Յու երկձայնը

գրաբարյան հոսովածներին մեջ դառնում է յա. արյուն-արյան, պետություն-պետության. իսկ հոգնակիի կազմության դեպքում ոչ մի փոփոխություն չի կատարվում. պետությունների, սյունների, ձյունների. Արյուն-արյան, պետություն-պետության ձևերը պահում են միայն եզակի սեռական և արական հոգնակներում, իսկ մնացած հոսմներում զարծյալ սովա են անհնչյունափոխ ձևերը, մինչդեռ գրաբարում հազվագյուտ երևույթ էր, երբ սրանք շեշտակորոյս յինեին առ տեղի շունենար հնչյունափոխություն. նույնիսկ Մ. Նալբանդյանը, Շիրվանզադեն, Բաֆֆին և ուրիշները պահում են գրաբարյան հնչյունափոխված ձևերը:¹ Բաֆֆին ունի՝ յուսի, լուսով («Կայծեր», Երևան, 1947 թ. էջ 60), աներեութադով («Կայծեր», էջ 25), փոխունակ՝ աներեութադով. աղխաթենից (Մ. Նալբանդյան, II հ. էջ 254), քրիստոնի (նույն տեղ, 258): Բայց հետագայում սրանք տեղի ունենում են այլևս չեն զարձակվում:²

Այժմ տեսնենք գրաբարյան այդ երկձայնների հնչյունափոխությունը ինչ ընթացք է ստացել մեր ազգային լեզվում:

Ոչ երկրարատր, որ աշխարհարարում դարձել է ուշ, իսկ բառակերպում մնացել է -ուշ, փոխվում է ու-ի հետևյալ դեպքերում:

ա) Երբ արմատից բայ է կազմվում. ինչպես՝ հույզ-հուզել, սույզ-սուզել, փույթ-փութալ, գրույց-գրուցել, ցույց-ցուցել (անգործածական, բայց սրանից ունենք ցուցում), կամ՝ ապացույց-ապացուցել, բույր-բուրել, համբույր-համբուրել, վարսույր-վարսուրել, կույր-կուրանալ, հրապույր-հրապուրել, պարսույր-պարսուրել, հանգույց-հանգուցել, գեկույց-գեկուցել, թուշն-թուշնալ, լույս-լուսանալ, խույս-խուսափել, հույս-հուսալ, կույս-կուսակ (կուսակել), ձույլ-ձուլել, բույժ-բուծել, լույժ-լուծել, պաճուշ-պաճուճել, ծույլ-ծուլանալ, տույժ-տուժել, բույժ-բուծել, կառույց-կառուցել և այլն:

բ) Երբ մի բանի բոսերի մեջ ուշ-ը արդեն չի գիտակցվում սրպես -ուշ, այլ՝ սրպես ու. օրինակ՝ սառույց հնչում ենք մեծ

¹ Տեղին ենք համարում մեր գլխավանդեալ խմբագրների ուշադրությունը հրավիրել՝ խառնվ պահպանելու մեր հին գրողների գործածած փերականական ձևերը և արգելելու սրբագրիչներին կամայական սրբադրությունները:

² Հենց նույն Բաֆֆու մոտ գտնում ենք՝ մակույկածե, ծույլացրել, պտույտվում է, պտույտացնելով... I, էջեր 329, 374, 608, III, էջ 332 և այլն:

մասամբ սառույց և այս ձևից էլ հնչյունափոխությամբ բառ ենք կազմում՝ սառցապատ, սառցատասար, սառցակուլոյտ՝ և այլն. այն-ինչ եթե -ույ-ը գիտակցվեր, պետք է լիներ սառուցակուլոյտ... և այլն: Այդպես և ույթ, դուլթ, աշխուլթ, տուլթ, բուլթ, բուլթ, անույշ, քնքուլշ և այլն հիմա՞յ արդեն դարձել են տուժ, աշխուժ, բուժ, բուժ, քնքուժ¹. ուստի սրանք այս շարքից պետք է դուրս բերել: Մի քանի արմատներ էլ առանձին չեն գործածվում (լուլց, կառկլց, ուսուլց, հատուլց, մատուլց), միայն հանդես են գալիս բառերի վերջում, իսկ մնացած դիրքերում հնչյունափոխվում են:

Բայակազմության ժամանակ -ույ-ը չի հնչյունափոխվում՝ հետևյալ դեպքերում:

ա) Մի քանի բառերի մեջ, ինչպես՝ աներևույթ-աներևույթանալ (աներևութանալ հնացած է), առուլգանալ. դուլդ բառից այժմ կկազմենք զուլգանալ, զուլգավորվել, որպեսզի տարբերենք վերջինս զուգավորվել բայից, իսկ մյուսը՝ զուգանալ արդեն հնացել է և նշանակում է միաբանվել, իսկ զուլգանալ նշանակում է զուլգ դառնալ, զուլգավորվել. կարծում ենք, որ պետք է հնչել նուլլիլ և ոչ՝ նուլլել, որ հնացել է: Ձևն հնչյունափոխվում նաև քուլթ, նուլն բառերը. քուլթանալ (քրոջական՝ կազմված է քրոջ՝ քուլթ, նուլն-նուլնանալ:

բ) Երբ -ույ-ը պնդվում է բառավերջում, ինչպես՝ գոյ-գոյանալ, խոյ-խոյանալ, երեկոյ-երեկոյանալ... սրան չի խանգարում նաև այդ -ոյ-ից հետո ընկած ք-ն (հաճուլք, հաճոյանալ, բարուլք-բարոյականանալ), որտեղ զրաբարյան հաճուլք, բարոյք բառերի -ույ-ը վերականգնվում է:

գ) Այն արմատները, որոնցից զրաբարյում բայեր չկան կազմված, եթե նոր բայեր կազմենք, կվերցնենք անհնչյունափոխ ձևով: Այդ արմատներն են՝ նժուլգ, պատրուլգ, ընկուլգ, ծխնելուլգ, ողկուլգ, հասուլթ, գրքուլկ, գահուլք, խնջուլք, բուլլ, դուլլ, խարուլկ, մակուլկ, մշակուլթ, ձեռուլթ, թուլթ, կահուլք, պիտուլք և այլն:

Բառակազմության ժամանակ չեն հնչյունափոխվում

ա) Միավանկ -ոյ-ով վերջացող բառերը. գոյ-գոյական, խոյ-խոյակ, Նոյ-նոյական. բ) ուլթ-ով վերջացող մի քանի բառեր. երևուլթական, հասուլթաբեր, ձանձրուլթախառն, մշա-

¹ Նրա կամքը սառցի պես հալվում էր. Շիրվանզադե III, էջ 68:

² Շիրվանզադեի քննությանը հիշ (հնգալե-ից) հնացած է. անդ, էջ 151, II, էջ 166:

կույթային, ձևույթային (հացկերութիւնն հին կազմութիւնն է, գո-
ցե կազմված է -ութիւնն ամանցով, որ, իհարկե, առաջադէլ է -ոյթ
և -իւն ամանցների միացումից), ծածկույթ, զայրույթ, մակե-
րելութիւն և այլն. գ) մի շարք արմատներ, որոնք հնում բառա-
կազմութիւնն ժամանակ հնչյունափոխվել են, այժմ մենք գործ
ենք ամուսնաց ընդ ընդ բառերի հնչյունափոխված ձևերը, բայց
երբ նոր բառ ենք կազմում, այլևս չենք հնչյունափոխում. օրի-
նակ՝ բնկույզ-ընկալեանի, բայց բնկույզարեւ, բնկույզավաճառ
(բնկուզավաճառ թվում է բարբառային), ողկույզ, ողկույզաձե,
ողկույզարեւ. այդպէս էլ՝ պարույզ, խույր-խույրաձե, խույրա-
զարդ և այլն (սա վերաբերում էլ բառակազմութիւնն ժամանակ
չի հնչյունափոխվում). Այսպէս է նաեւ նծույզ-նծույզարաշ,
նծույզաձիգ. մակույզ-մակույզավոր, մակույզաձե). զրքույկա-
նման, սամույր, արույր-արույրէ, հանգույց-հանգույցավոր,
հանգույցային (չնայած ունենք հանգուցել և այժմ էլ հնչում են
հանգուցային՝ նայած ով է պործածում. վերջիվերջո հազթելու
են հանգուցային, հանգույցայոր ձևերը): Արդի՞ք նախընտրելի
չեն՝ զրույցատեր, զրույցարան, զրույցընկեր ձևերը. կուրորեն,
բայց կույրախնամ և այլն:

Բառակազմութիւնն ժամանակ հնչյունափոխվում են հետե-
յալ բառերը՝ հույզ-հուզումնալից, հուզաթաթախ. խույզ-խուզար-
կութիւն. սույզ-սուզանալ, ջրսուզակ. փույթ-փութաջան,
փութապէս. ցույց-ցուցակ, ցուցամուլ. ժույթ (անպործածական
արմատ), ժուժկալ. ծույլ-ծուլամիտ, ծուլութիւն. բայց կա և
ժուլլութիւն. ձույլ-ձուլածո, ձուլարան. բույծ-բուծարան, բու-
ծական (ոչխարաբուծական). լույծ-լուծարք, լուծողական, լու-
ծութիւն. պաճույճ-պաճուճապատանք, պաճուճանք, պաճուճադարդ,
գույն-գունափոր, գունազարդ. թույն-թունափոր, թունալից, թու-
նափորութիւն. բայց հիմա կկազմենք՝ թույնաբանութիւն,
թույնաթափ. նույնիսկ հնչում են՝ թույնափոր, բույս-բուսաբան,
բուսապատում. լույս-լուսաբողբուլում. խույս-խուսափողական.
կույս-կուսական, կուսակերոն. հույս-հուսաբեր, հուսահատ, հու-
սակտուր. գեկույց-գեկուցադիր:

Ինչ վերաբերում է բույն², բույթ, ճկույթ, կապույս, պը-
տույս բառերին, ապա սրանք մեծ մասամբ հնչվել են՝ բուն,

¹ Բ ա Ֆ Ֆ ի, I, էջ 547:

² Բ ա Ֆ Ֆ ի ն լւնի¹ բույնի, I, էջեր 559, 574, բայց սրա հետ ունի
Նաե կուսի, անդ էջ 623:

բութ, ձկութ, կապուտ, պատու. ուստի այս պատճառով էլ սրանց հնչյունափոխված ձևերը լինում են բթամատ, բնավեր (ոչ սր չի ասի բուհավեր, կամ բուշնավեր), ձկթումատ, կապուագույն, պտտուն (բայց պատուակ, պաուտակահողմ և այլն): Բուշն և բուշթ ձևերը հնացել են, մանավանդ, որ հսկովիկիս ստացվում է արհեստականություն, բուշթի բուշնի, բուշի. վերջինը լավ կլինի պահել տարածված բուն ձևով և սեռականն էլ՝ բնի:

Ենչ - այժմ յա հնչյումով բառավերջում հոլովման ժամանակ երբեք չի հնչյունափոխվում. հրյա-հրյայի, քրիստոնյա-քրիստոնյայի, հարյուրամյա-հարյուրամյայի, պաշտոնյա-պաշտոնյայի...

Բառակազմության ժամանակ -յա փոխվում է ե. հրյա-հրեական, հրեություն, Հրեաստան. պաշտոնյա-պաշտոնեություն, քրիստոնեական:

Յա- փակ վանկում հոլովվելիս ոչ մի գեղքում չի փոխվում. սենյակ-սենյակի, դղյակ-դղյակի, մատյան-մատյանի, առաքյալ-առաքյալի...

Բառակազմության ժամանակ փոխվում են հետևյալները և այն էլ ինչ կազմությունների մեջ. վայրկյան-վայրկենական, բայց և վայրկյանական, վայրկյանացույց, վայրկյանաբար. մեհյան-մենենական, մենենադիր, մենենազրոշմ. առյան-ատենակալ, ատենաբան, ատենադպիր. մատյան-մատենադարան, մատենութար, մատենազրություն, մատենադիտություն. առաքյալ-առաքելական, առաքելաբան. տեղյակ-տեղեկություն, տեղեկագիր, տեղեկանք. սենյակ-սենեկապետ, լայց զբառենյակային¹. մենակյայց-մենակեցություն. կյանք-կենսագիր, կենսաբան, կենսաբաղձ: Բաֆթ. և այլոց դորժածած սենեկային ձևը արդեն մեռած է (Բաֆթի, III, 602):

Ձեն հնչյունափոխվում. հորելյան-հորելյանական (հորելյալունի). դղյակ-դղյակաձև, դղյակապարիսպ. ամյակ-միամյակային, հնդամյակային. դայակ-դայակություն, դայակորդի, դայակարար. մանյակ, մանյակազարդ, մանյակաձև. Այգուկո էլ մյուս

¹ Այս տեսակի կազմությունների համար հանգուցյալ Մ. Աբեղյանը բողոքում էր, գրելով՝ «Այս ձայնափոխությունը նոր լեզվի մեջ կենդանի չէ. ուստի և զարդական հայերեն չստվորած մարդիկ սխալ կազմություններ են անում, ինչպես են՝ «զբառենյակային», «հորելյանական» փոխանակ՝ «զբառենեկային», «հորելենական» ձևերի» (Մ. Աբեղյան «Հայոց լեզվի տեսություն», էջ 203): Բայց այժմ զբառենեկային, հորելենական ձևերը արդեն մեռած են:

բառերից հոր բառ կազմելու դեպքում՝ պետք է վերցնել չփոփոխված հիմքը: Սարյակ, ա՛յակ, որդյակ, փառյան, սառուցյալ, լուսնյակ (լուսնակ), սպասյակ, քառյակ, Խոհակյան, արեւմտյան և այլն:

-Յուն, -ուրշուն և նման ձևով վերջացող բառերը, ինչպես ասված է, հնչյունափոխվում են միայն զրաբարաձև հոլովման ժամանակ, որանդ լուն տալիս է յան (ինչպես՝ արյուն-արյան, պետություն-պետւթյան), որոնք կարող են հոլովվել նաև -ի-ով՝ առանց հնչյունափոխության: -րշուն վերջավորողները շատ շատ են և առաջմ բոլորն էլ հոլովվում են -յան ձևով, նույնիսկ խորի է հեղափոխությունի ձևը, իսկ -շուն վերջավորողները, որ նույնպես շատ են՝ նախ զրաբարաձև հոլովում շատ շատերը չունեն, իսկ նբանք, որոնք ունեն զրաբարաձև հոլովում, ազատ կարող են ի-ով հոլովվել: Այդ բառերն են՝ անկյուն-անկյուն, բայց՝ անկյունի, ձյուն-ձյան, բայց՝ ձյունի, արյուն-արյան, արյունի, սյուն-սյան, սյունի, մնացած բոլոր բառերը հոլովվում են -ի-ով և առանց հնչյունափոխության (արդյունք, պայթյուն, բախյուն, սոսափյուն, հնչյուն և շատ ուրիշ բառեր):

Մենք հաշվի չենք առնում այնպիսի հնչյունափոխությունները, որոնք կատարվում են կրկնության կամ առածական խոսքերի մեջ, ինչպես՝ բերան-բերնեբերան¹, վառել-վառվել, ժապատ ճակտի զարկեցինք:

Միաժամանակ նշում ենք, որ հնարավոր չեղավ բոլոր բառերը հավաքել. այս կամ այն դուրս մնացած բառը կարելի էլի-նի գնել որևէ կանոնի տակ՝ համապատասխան նրա հնչյունափոխական օրինաչափության: Օրինակ՝ մենք չհիշատակեցինք մի քանի հատուկ անուններ, որոնք հնչյունափոխվում են (Դավիթ-Դավթի, Դավթյան. Դաւուսո-Դաւուսոյի, բայց Դաւուսյան), կամ այնպիսի բառեր, որոնք հին հնչյունափոխություն են և այդպես էլ մնացել են մեր լեզվում որպես հոլովման միջոցներ. (տուն-տան, շուն-շան, անուն-անվան):

Մեր աշխարհարարի հնչյունափոխական օրենքները չեն ուսուցանարված, Առաջ քաշելով այս հարցերը ավելի լայն ընդգրկումով, մենք նպատակ չունենք այս օրենքները զարմնել

¹ Համեմատիր՝ Բերնեն, պակսեցնել, բերնից, պարտկել, Նար-Դոս, Եր-կեր, VI, էջեր 225, 214. Բաֆֆի, Երկեր, I, էջ 602:

պարտադրական. լեզուն այգպիսի օրենքների օրենսդիրներին ետ է թողնում և ինքը զարգանում է իրեն ներհատուկ օրինաչափություններով: Մեր բերած օրինակները, ցույց են տալիս հնչյունափոխական նաև այգպիսի երեւոյթներ, որոնք դեռ վերջնականապես չեն կայունացել: Մեկի համար հարազատ է հնչյունափոխված ձևը, իսկ մյուսի համար ոչ հնչյունափոխվածը. օրենքը լրիվ ձևակերպվում է այն ժամանակ, երբ դրանցից մեկն ու մեկը հազթում է և դառնում է ընդհանուր բոլորի համար: Օրինակ՝ մի հիսուն տարի առաջ ասվում էր լուսի-լուսոյ-լույսի. պետութենից-պետությանից, ցորյան-ցսրեն, բլրների, լգել, կուրծքից, վերաբլվի, վաշխառվի, դասատվի և այլն, այժմ այգպիսի ձևերը արդեն խորթ են. օրինաչափականն է՝ վերաբկուի, դասատուի, վաշխառուի, լույսի, պետությունից, ցսրեն, բլուրների, լիգել, կրծքից: Մի այլ օրինակ. մեզ հարազատ են՝ հուլսով, ժպիտով, լուլսով ձևերը, իսկ Դ. Դեմիրճյանը գործ է ածում՝ հուսով, ժպտով, լուսով հնչյունափոխվածները:¹ Մի քսանամյակից հետո այս վերջին ձևերը այլևս չեն դարձածվի, և այն ժամանակ այգպիսի բառերը կունենան հաստատուն կանոն:

Կենդանի լեզուները աստիճանաբար հղկում են մանր-մունքը բացառությունները քերականության բոլոր բնագավառներում՝ ստեղծելով ձևավորված ընդհանուր կանոններ: Մեր բերած ամբողջ նյութը ցույց է տալիս, որ մեր լեզուն հնչյունափոխության ասպարիզում բազմաթիվ այգպիսի մանր բացառություններ մաքրել է արդեն, մաքրում է ու բարելավում իր կանոնները: Մեր ուսումնասիրության նպատակն է դուրս բերել ընդհանուր կանոններ և այդ ընդհանուր կանոններից տարածիտող բացառությունների բոլոր հնարավոր պատճառները: Ոչ ոք կանոնների ու բացառությունների դեռևս ոչ որոշակի սահմանադատումները պայմանավորվում են մեր լեզվի հնչյունական օրենքների զարգացման ներկա վիճակով, որովհետև քերականական կանոնները հիմնվում են լեզվի զարգացման տվյալ ժամանակի օրինաչափությունների վրա:

¹ Դ. Դեմիրճյան, «Վարդանանք», Երևան, 1931 թ., էջեր 4, 11, 875 ելն:

ՀՐ. Ս Ա Ն Տ Ա Ջ Ե

ՀԱՅՈՅ ԼԵՂՎԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ
ՓՈՒԼԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՅԵՐԻ ՇՈՒՐՁԸ

Ա. ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարդկային լեզվի ուսումնասիրության, ինչպես և լեզվաբանական գիտության սաղմերը սկիզբ են առնում դեռևս հնագույն ժամանակներից: Հետադայում աշխարհապրական հայտնադործությունների, առևտրական ճանապարհորդությունների և գաղութային էքսպանսիայի ընդարձակման շնորհիվ, նախադրյալներ են ստեղծվում գիտական մտքի լայն տարածման և հետագա զարգացման համար: Եվրոպական գիտնականները զբաղվում են զբաղված երկրների բնակչության լեզուների, կենցաղի, սովորությունների և բարքերի ուսումնասիրությամբ: 15—18-րդ դարերում բազմաթիվ նյութեր են կուտակվում և հավաքական ու նկարագրական բնույթի շատ աշխատություններ զբաղվում՝ նոր հայտնադործած երկրների բնակչության լեզուների ուսումնասիրության վերաբերյալ: Այսպես, օրինակ՝ 15—16-րդ դարերում հրատարակվում են Կենտրոնական և Հարավային Ամերիկայի ժողովուրդների լեզուների քերականություններ և լատարաններ, ուսումնասիրվում են թյուրքական (15-րդ դարից սկսած), պարսկական (16-րդ դար), ճապոնական (16-րդ դարի վերջում), կորեական (16-րդ դարի կեսերին) և այլ լեզուները:

16-րդ դարում եվրոպացիներն ստանում են առաջին տեղեկությունը «բրահմաների սրբազան լեզվի» — սանսկրիտի մասին, որի ուսումնասիրությունը խոշոր նշանակություն ունեցավ հնդեվրոպարանություն հիմնադրման և, ընդհանրապես, լեզվաբանության զարգացման ասպարիզում:

Արևելյան ժողովուրդների կուլտուրայի և նրանց լեզուների նկատմամբ եվրոպական գիտնականների հետազոտություններն ափսիս են բնդլայնվում 17 և 18-րդ դարերում, երբ

ուսումնասիրված լեզուների թվին ավելանում են Հյուսիսային Ամերիկայի, Հնդկաստանի զրափիցյան, Ինդոնեզիայի և մի շարք այլ լեզուներ, ինչպես նաև մանջուրական ու չինական լեզուները և առաջին քայլերն են արվում նաև նեղերի ու այլ լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում:

Այսպիսով, պարարտ հող է նախապատրաստվում լեզվաբանության մեջ պատմա-համեմատական մեթոդի ստեղծման համար. Այդ մեթոդի պարզացման գործում հատուկ նշանակություն ունեցան բուրբ նշանավոր լեզուների քարտավորման (կատալոգիզացիայի) և դասակարգման փորձերը, սրանք սկսվեցին ղեկավարելով Վիլհելմ Պոտեկուսի «Լեզուների ազդակցության մասին»¹ ուսումնասիրությամբ և ավարտվեցին 18-րդ դարի վերջերին, երբ հրատարակվեցին ուսու գիտնական Պալլասի «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницей всевысочайшей особы» ուսումնասիրությունը, իտալացի Լորենցո Էրվատի «Նշանավոր ժողովուրդների լեզուների կատալոգը» (1800—1805) և գերմանացի գիտնական Ադելունգի «Միհրիդատ» (1806—1817) աշխատությունը:

Լեզվաբանության մեջ պատմա-համեմատական մեթոդը սկսել է կիրառվել ղեկավարելով 17-րդ և 18-րդ դարերում, երբ գիտնականները հիմնականում զբաղվում էին երկու պրոլիցիաների յուրման հարցով. ա) էթնիկական կուլտուրաների և լեզուների պատմության ու դասակարգման և բ) արմատների ու բառերի ստուգարանության ուսումնասիրությամբ: Ասկայն պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը հիմնականում ձևավորվել է 19-րդ դարի սկզբներին:

19-րդ դարում, երբ կապիտալիզմը նվրդալուծ էր վերելքն էր ապրում, զարգանում էին մի շարք գիտություններ, այդ թվում նաև լեզվաբանությունը. նոր զարգացող բուրժուազիան նպատակ էր դնում ձևով բերել նորանոր շուկաներ: 19-րդ դարում առևտրական հարաբերությունները դնալով պարզանում էին, «Կապիտալիզմը պահանջում է ներքին շուկայի համախմբվածություն, Շուկան առևտրական հարաբերությունների կենտրոնն է: Մարզկային առևտրական հարաբերություն-

¹ «De affinitate linguarum», 1538.

² Санкт: Петербург, 1787 г.

ների պիտաւոր գործիքը՝ լեզուն է»¹։ Այդ հարաբերությունների զգլխավոր գործիքիւ—լեզվի ուսումնասիրությունը, ինչպես և լեզվաբանությունը, չէր կարող չզարգանալ։ Եվրոպական գիտնականները ուսումնասիրում են մի շարք արեւելյան լեզուներ, դրանց թվում նաև հույոց լեզուն։ Նրանք կազմում են բազմաթիւ առեւտրական և զօրածնական բառերի բառարաններ, ձգտում են ցույց աւել, որ մի շարք արեւելյան լեզուներ ազգակից են հատկապես Եվրոպական լեզուներին, ձգտելով հեշտացնել իրենց նվաճողական քաղաքականությունը։ Արեւելքի պաղովթային երկրներում։ Հիմնվում է պատմա-համեմատական լեզվաբանությունը։

Պատմա-համեմատական լեզվաբանությունն իր անունը ստացել է պատմա-համեմատական մեթոդից, նա կոչվում է համեմատական, որովհետեւ հիմնված է լեզվական փաստերի համեմատական ուսումնասիրության վրա և կոչվում է պատմական, որովհետեւ նկատի է առնում ոչ թէ լեզուների կոնկրետ, մի որոշակի վիճակը, այլ՝ նրանց անցյալի ողջ պատմությունը, որքանով այդ հնարավոր է դառնում ուսումնասիրվող լեզվի կամ լեզուների մեջ պահպանված ավյալների միջոցով։

1816 թվին պատմա-համեմատական լեզվաբանության հիմնադիրներից մեկը՝ Թյրանց Բոպպը հրատարակեց «Հնդկա-եվրոպական լեզուների հոլովման զբոլթյունը» վերնագրով իր լեզվաբանական աշխատությունը (գերմաներեն)։ Սակայն նրա ուսումնասիրած հնդեւրոպական լեզուների ցանկում գեո չկային կելտական, սլավոնական, լիտվական և Հայկական լեզուները։ 1833 թվին լույս տեսած «Համեմատական քերականություն» աշխատության մեջ Բոպպը հաստատեց, որ սանսկրիտ, ղենդական, հունական, լատինական, գոթական, սլավոնական լեզուները միևնույն ծագումն ունեն, միմյանց ցեղակից են և մի ընտանիք են կազմում։ Բոպպի այդ գաղափարը հաստատեցին Թ. Ռասկը, Հ. Գրիմը, Վ. Հումբոլդտը և ուրիշները։

Թրանց Բոպպի օրինակով, Հ. Պետերմանը և Թ. Վինգիշմանը կրողվեցին հայերենի և հնդեւրոպական լեզուների համեմատական ուսումնասիրությամբ։ Վինգիշմանը 1836 թվին գրեց «Հայերենի տեղը արիական լեզուների մեջ» հետազոտությունը (գերմաներեն), որ տասը տարի հետո լույս տեսավ Բավարիայի

¹ Վ. Ի. Լենին, «Չհրապարակված ձեռագրեր», «Բոլշևիկ» 1937 թ., № 14, էջ 41։

Գիտությունները Ակադեմիայի ժողովածուի մեջ, իսկ Պետերմանը 1837 թվին հրատարակեց իր «Հայերեն լեզվի քերականությունը», որով հայերենը հայտնի դարձավ աշխարհի լեզվաբաններին: Լեզվաբան Պոտոլը ընդունեց Պետերմանի կարծիքը՝ հայերեն և հնդեւրոպական լեզուների ազդակցութեան մասին, իսկ Նայմանը լրիվ ապացուցեց համարեց այն. թ. Բենֆայն իր «Լեզվագիտություն պատմութուն» գրքի մեջ Պետերմանին է վերագրում առաջին հաջող փորձը՝ հայերեն լեզուն հնդեւրոպական լեզուների ընտանիքի մեջ դասելու գործում: Հ. Պետերմանը, նախքան հայերենով զբաղվելը, հայտնի էր որպես սեմագետ: Նա 1832 թվին, պրուսական կառավարության հանձնարարութեամբ, մեկնում է Վինետիկ՝ հայերեն սովորելու: Այնտեղ մնում է մինչև 1837 թվը, որից հետո վերադառնում է Բեռլին և նշանակվում համալսարանի պրոֆեսոր: Հ. Պետերմանը «Հայերեն լեզվի քերականության» 2-րդ. գլխում համեմատում է ընդամենը 103 հայերեն բառ՝ զենդերեն, նոր պարսկերեն, հունարեն, սանսկրիտ և այլ լեզուների համապատասխան բառերի հետ, որով և ուզում է ապացուցել, թե հայերենը ցեղակից է արիական լեզուներին:

Հ. Պետերմանը եկավ այն վերջնական եզրակացութեան, որ հայերենը հնդեւրոպական լեզվաընտանիքի իրանյան ճյուղին է պատկանում, որ նա իրանական բարբառ է: Նույն կարծիքին էր հանգել նաև Ֆ. Վինդիշմանը, բայց որի «հայերենը մի այլ, արիական լեզվի համապատասխանող հնչյունական սխեմաների, թեև այդ բանն ուղղագրության մեջ միշտ չէ, որ ճիշտ կիրառութուն է գտնում. նա հատկապես լատիներենին ու հին պարսկերենին է հետևում բոլոր յուրահատկութունների մեջ, բայց միաժամանակ մի քանի բարբառային առանձնահատկութուններ է ցուցաբերում (ատամնային ձ, ծ, ց), որոնք սլավոնական լեզուներին են հիշեցնում... հայերենն ամբողջապես դանդաղ է քայքայվող լեզվի աստիճանի վրա և այնպես է հարբերում սանսկրիտին ու զենդին, ինչպես նոր պարսկերենը՝ հին պարսկերենին, կամ ինչպես ռոմանական լեզուները՝ լատիներենին»:¹

¹ Ֆ. Վինդիշման, «Հայերենի տեղը արիական լեզուների մեջ», (գերմաներեն), 1847 թ., էջ 23—24:

Հայոց լեզվի ուսումնասիրության հարցում Պետերմանի և Վինդիշմանի տեսակետին էին կանգնած Ֆրիդրիխ Մյուլլերը և Հապարդը: Բանը հասավ նույնիսկ այնտեղ, որ նրանք հայերենում եղած պարսկական բառերը համարեցին ոչ թե փոխառություններ, այլ իսկական բնիկ բառեր:

Ինքը Ֆր. Բապարը ևս, տարիներ հետո՝ հատուկ ուշադրություն դարձրեց հայերենի հնդեւրոպական լեզու լինելու խնդրի վրա և իր հետագա լեզվաբանական ուսումնասիրությունների մեջ հայերենը նույնպես մտցրեց հնդեւրոպական լեզուների ցուցակը: Բապարը իր տեսությունը հիմնավորում էր մոտ չորս հարյուր հայերեն բառերի և ձևերի հետազոտությամբ, որոնք նա համեմատեց սանսկրիտ, գինդական, հունական, լատինական, լիտվական, սլավոնական, գոթական և կելտական լեզուների բառերի հետ:

Ահա այդ ժամանակվանից սկիզբ դրվեց հայերենի ծագման հնդեւրոպական տեսությանը:

Հնդեւրոպական հայազխատության մեջ նոր դպրոց բացեց Հյուբշմանը: Նա պնդեց, թե հարյուրավոր բառեր, որոնք բնականուր են պարսկերեն և հայերեն լեզուներում (պահել, տաշել, պաշտել, պառգամ, հրաման, հրահանգ, նամակ, նահանգ, պատկեր, պատելագմ և այլն), հայերենում փոխառություն են հանդիսանում պարսկերենից:

Հյուբշմանը 299 հայկական բառեր անմիջապես ծագած համարեց հնդեւրոպական լեզվաընտանիքի «նախամայր» լեզվից: Մանրագնին կերպով քննելով հայերենի հնչյունաբանությունը, քերականական կառուցվածքը և բառապաշարը, նա կարողացավ որոշել օտար աղբյուրությունները և սահմանել հայերենի զարգացման հատուկ օրենքները:

Նախորդ դպրոցը գտնում էր, որ հնչյունափոխական օրենքները բացառություն չեն ճանաչում, մինչդեռ Հյուբշմանը մեծ ուշադրություն դարձրեց հատկապես այդ բացառությունների վրա: Նա կարողացավ որոշել, որ հնչյունական այս տարբերությունները հայերենում արդյունք են այդ կարգի բառերի տարբեր ճանապարհով ստացված լինելուն. բնիկ հայերեն են այն բառերը, որոնց մեջ «նախալեզվյան» Ե, Վ, ց-ի զիմաց ունենք պ, տ, կ, իսկ այն բառերը, որոնց մեջ ունենք բ, գ, զ, պ, փ- իրանական փոխառություններ են: Հյուբշմանը սրանից հետևեցնում է. «Ինչ-որ լիովին ծածկում է պարսկերենին՝ նրանից

է փոխ առած, և ինչ-որ ատրքեր է նրանից, բայց հնդերոպական՝ բնիկ հայերեն է¹։

Հյուբշմանի հիմնական եղբայրությունն այն էր, որ ճայելներ իրանական լեզուների ժառանգը չէ, այլ անկախ, ինքնուրույն լեզու է հնդերոպական լեզուների մեջ և գտնվում է զարգացման այնպիսի աստիճանի վրա, ինչպես հունարենը, լատիներենը, սլավոներենը և այլ լեզուներ։

Այսպիսով, Հյուբշմանը հայերենը հանում էր իրանյան լեզուների բարբառի վիճակից՝ լղասելով հնդերոպական առանձին ճյուղ կազմող լեզուների շարքը։ Հին հայագետներից շատերը հրաժարվեցին նախորդ գպրոցից և ընդունեցին այս տեսությունը։ Թեև Մյուլլերը և Հազարդը պաշտպանեցին Պետրմանի և Վինգիշմանի կարծիքը, սակայն բնդունվեց Հյուբշմանի տեսությունը։

Հյուբշմանի գլխավոր աշխատությունը „Armenische Grammatik“ գիրքն է, որի միայն երկու մասն է լույս ածել։ Առաջինը պարունակում է հայերենի փոխառյալ բառերը պարսկերենից և արաբերենից (1074 բառ), Երկրորդ մասում տրվում է 133 ասորական, 512 իրանական կոտկածելի ծագում ունեցող և 438 բնիկ հայկական բառերի ստուգաբանությունը։ Բացի այդ, հեղինակը այդ նույն գրքում բազմաթիվ գրաբարյան բառերի ծագումն է բացատրում և համեմատում ուրիշ լեզուների հետ։ Իր աշխատության մեջ Հյուբշմանը խոսում է նաև հայերենի և կովկասյան լեզուների, ինչպես և հայ բարբառների մասին։ Երկու հարցումն էլ նա ժխտողական գիրք է բռնում. այսինքն՝ ա) գտնում է, որ հայերենը կովկասյան լեզուներից աչքի ընկնող փոխառություններ չի կատարել. «թվում է ինձ,—ասում է նա,—որ բավարար չափով հիմնավորված չէ այն ենթադրությունը, թե հայերենը կովկասյան լեզուներից աչքի ընկնող փոխառություններ կատարած պիտի լինի»², բ) հիշելով Ստեփանոս Սյունեցու մոտ թվարկած բարբառները, գտնում է, որ գրանք ոչ թե հայերեն բարբառներ, այլ ուրիշ ցեղային լեզուների են եղել, որից և կզրակացնում է, թե «հնում հայերեն բարբառներ գոյություն չեն ունեցել»³։ Հյուբշմանը զբաղվել է

¹ H. Hübschmann, „Armenische grammatik“, Leipzig, 1897, էջ 16 և 406։

² Տես նույնը, էջ 398։

³ Տես նույնը, էջ 518։

միայն հին հայերենով: Ինքը ևս չի ժխտում այդ «Իմ այս ուսումնասիրությունն առարկան ոչ թե միջին և նոր հայերենն է, այլ հին հայերենն է»):¹

Հյուբշմանի անսովորաբար լիովին բնդունեցին Տերգիշյանը, Տաշյանը, Մենեիշյանը, Աբեղյանը, Մալխասյանը, Աճառյանը և շատ ուրիշ հայագիտի հայագետներ: Հյուբշմանից հետո հայագիտությունը զարգանում էր նրա անսովորական ոգով, մինչև Ն. Յա. Մառի հանդես գալը:

Ազգակից լեզուների մի ընդհանուր տղրյուրից ծագելու հնարավորության մասին սրեկ կասկած չի կարող լինել, երբ մենք փաստերին վերաբերվում ենք պատմական առումով, բարեխղճորեն, նկատի ենք առնում լեզուների զարգացման օրինաչափությունները, նրանց բնդանրություններն ու առանձնահատկությունները: Մինչդեռ Ն. Յա. Մառ և նրա հետեւորդները կարծում էին, թե լեզուների ազգակցությունը ընդունելու սրեկ փորձ հանդում է «նախալեզվի» գոյությունը բնդունելուն, սրով ահ ու սարսափ էին տարածում և ժխտում լեզուների ազգակցության առկայության փաստերը: Հասկանալի է, որ «... լեզվական ազգակցության ուսումնասիրությունը կարող էր մեծ օգուտ բերել լեզվաբանությանը՝ լեզվի զարգացման օրենքներն ուսումնասիրելու գործում», սակայն «... նախալեզվի» թեւորհան ոչ մի առնչություն չունի այս գործի հետ»², — ուսուցանում է ընկեր Ստալինը:

Բ. ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԳՈՅԱՅՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՎ
ՄՐԱ ՀԵՏ ԿԱՊԱՅԻՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐԶԸ

Պատմա-համեմատական լեզվաբանության ներկայացուցիչների տեսություն համաձայն հայերը ծագում են հնդեւրոպական նախալեզվից և Հայաստան են եկել միգրացիոն ճանապարհով: Սակայն խնդիրը միայն նախալեզվը որոշելը չէր: Հարց էր դրվում պարզել, թե հայերը որտեղից են եկել Հայաստան, որտեղ է գտնվել հնդեւրոպական կոչված նախահայերենիցը և ինչ ճանապարհով է բնիւթացել միգրացիան:

Այս հարցերի շուրջը բազմաթիվ տեսակետներ են եղել: Դրանցից մի քանիսի հետ համապատասխան ծանոթանալու համար նախ դիմենք իրենց՝ հնդեւրոպալաններին:

¹ H. Hübschmann, „Armenische grammatik“, Leipzig 1897. I-ի 64 մաս, էջ 280:

² Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 75—76:

«Հնդկերոպացոց նախահայրենիքի տեղը գեոեւս ճիշտ չէ որոշված. նա գտնվում էր Եվրոպայի արեւելյան մասերից սկսած մինչև Թուրքիստան գտնված տարածության մեջ՝ մի որոշ տեղ (հավանաբար Բալթիկ ծովի արեւելյան կողմերը՝ արդի Լիտվայի սահմաններում կամ հարավային Ռուսաստանում)։ Մի ժամանակ այդ աղբյուրը նախահայրենիքում բնակվելուց հետո, ապառ է իրենից զանազան գաղթականութւններ, որոնք փոփոխում են գրեթե ամբողջ Եվրոպայի և Ասիայի մի մասի վրա»։¹

Ըստ այդ տեսության՝ հնդկերոպական նախացեղից և նախալեզվից առաջացել են հետևյալ ժողովուրդներն ու լեզվաճյուղերը. 1) Արիական (հնդիկներ և իրանյաններ), 2) Թուրարական 3) հայկական, 4) հայթյան, 5) Թրակո-փոյուզիական, 6) հունական, 7) լյուրիկյան, 8) իտալական, 9) Բալթիկ-սլավոնական, 10) գերմանական և 11) կելտական։

Որոշ գիտնականներ կարծիք են, թե հնդկերոպական նախացեղը բնակվել է Ասիայում, իսկ հետագայում ցրվել է մյուս աշխարհամասերը։ Եղիկ են կարծիքներ նաև այն մասին, որ այդ ցեղի նախահայրենիքը եղիկ են Հայաստանն ու Մարաստանը։ Տոմաշեկը և Կրեյմերը բնդուհում էին Հերոդոտի այն կարծիքը, թե հայերը փոյուզացիների հետ մի ճյուղի են պատկանել և թեսալիայում ապրել են միասին, իսկ հետո անցնելով Հելլեսպոնտը՝ մտել են Փոքր Ասիա, սրտեղ փոյուզացիները կանգ են առել, իսկ հայերը, շարունակելով իրենց ճանապարհը՝ վերջապես բնակութուն են հաստատել Հայաստանում։ «Հնդկերոպական ցեղք փոյուզացի գաղթականութիւք էին, որ եկան ի հայս ի վեցերորդ դարուն նախքան զՔրիստոս»։²

Սահմանեցին, որ այդ ցեղը տարածվել է Իսլանդիայից մինչև Հնդկաստան, դրա համար էլ այն կոչեցին «հնդկերոպական»։ Գերմանական գիտնականներն էլ պնդեցին, թե հնդկերոպական նախացեղը, իբր, բնակվել է Գերմանիայի Նյուսիտարեւելյան սահմանների մոտ, այժմյան Լիտվայում, ուստի այդ

¹ Է. Ա. Շառյան, «Հայոց լեզվի պատմություն», Երևան, 1940 թ., 1-ին մաս, էջ 8։ Հարկ ենք համարում նշել, որ այստեղ հեղինակը շփոթել է «աղբ» և «ցեղ» հասկացությունները, այն ժամանակաշրջանում, որի մասին խոսում է պրոֆ. Աճառյանը, աղբիք չկային և չէին կարող լինել։

² Գ. Ջաբրահանյան «Հայկական հին դպրութեան պատմություն», Վենետիկ, 1897 թ., էջ 103։

ցեղը ու նրա լեզվից առաջացած լեզուները կոչեցին հնդկա-գերմանական (Indo-Germanisch):

«Նախալեզվի» գոյությունն և նրանից հնդկերոպական լեզու-ների ստաջացման տեսակետը զարգացնում է նաև Անտուան Մեյեն¹ իր «Ներածություն հնդկերոպական լեզուների համեմա-տական ուսումնասիրության» գրքի մեջ², որտեղ, սակայն, այս հարցի շուրջը կարելի է գտնել մի շարք հակասություններ. Այսպես, օրինակ՝ մի անգ Մեյեն հնդկերոպական լեզուների առաջանալը պարտադիր չի համարում մեկ լեզվից՝ «նախալեզ-վից», Ըստ նրա այդ լեզուները կարող էին լինել մի այլ, հնում գոյություն ունեցած լեզվի ձևը, Մեյեն ինտրիկ չէր կարող բո-լորովին անտես ունել տարբեր լեզվաբնույթի պատկանող լեզուների մեջ եղած նմանությունները, Նրա ժամանակ արդեն նմանություններ էին հայտնաբերված եվրոպական և ասիո-ֆին-նական, սեմական և քամախուն ու այլ լեզուների միջև: «Կարող է պատահել, —ասում է Մեյեն,—որ թյուրքական, հնդեվրոպա-կան և սեմական լեզուները միմյանց ազդեցիկ լինեն»³ Բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ կերպ, —այդ մասին Մեյեն չի խոսում:

Մի այլ անգ խոսելով հնդկերոպական լեզուների բնդհան-րությունների մասին, նա գրում է. «Անցյալում եղել է այն-պիսի մոմենտ, երբ այդ լեզուները կազմել են մի լեզու»⁴:

Եթե հնդկերոպաբաններ Շլայխերը, Վալդե-Պոկորնին և Բրուգմանը փորձեր կատարեցին վերականգնելու հնդկերոպա-կան «նախալեզուն», որին հավատում է նաև պրոֆ. Հ. Աճառ-յանը⁵, ապա Մեյեն խոստովանում է, որ «հնդկերոպական նախա-լեզուն վերականգնել չի կարելի»⁶:

Պատմա-համեմատական մեթոդը լրիվ հնարավորություն ու փաստեր է տալիս լեզուների նմանությունը, բնդհանրու-թյունները, նրանցից մի քանիսի ազդեցական կապերը և մի բնդհանուր աղբյուրից ծագած լինելը որոշելու համար, որն ան-շուշտ դրական է և բնդուները՝ իրոք ցեղակից լեզուների նկատ-մամբ: Սակայն երբ այդ ազդեցությունը արվում է քաղաքա-

¹ А. Мейе, „Введение в сравнительное изучение индоевро-пейских языков“, Москва-Ленинград, 1938 г.

² Տես նույն գրքի 72 էջը:

³ Տես նույնը, էջ 69:

⁴ Հ. Աճառյան, «Հայոց լեզվի պատմություն», Երևան, 1940 թ., 1-ին մաս, էջ 91:

⁵ Մեյեն հիշատակված գրքի 74 էջը:

կան տնեղենց և ջոկվում են «ընտրւյալ» ու «ստորագաս» ցեղեր կամ ժողովուրդներ՝ իրենց «զարգացած» կամ «հետամնաց» լեզուներով,— դա արդեն հակադիտական է և սովետական դիտութեանը միանգամայն խորթ ու անընդունելի:

Միգրացիոն տեսութեանը իմպերիալիզմի էստիմացումն սոսկական բնույթ ստացավ: Արեւմտա-եմփրոպական իմպերիալիզմին ձեռնառու չէր գաղթը Արեւելքից բնեցնելը, և 19-րդ դարի վերջերից ու 20-րդ դարի սկզբներից տիրապետող է դառնում այն տեսակետը, թե Եմփրոպան է եղել մարդկութեան ու նրա կուլտուրայի կենտրոնը, հետեապէս գաղթը իբր կատարվել է Եմփրոպայից դեպի մյուս երկրները:

Այդ տեսակետից բնորոշ է, որ այդ շրջանում հայ ճշգրտագրաբանները հայերեն լեզվի և հնդեւրոպական լեզուների (հատկապէս եմփրոպական լեզուների) միջև եղած նմանութեաններին քաղաքական գոտնափորում են տալիս և հայերին Եմփրոպային «մոտեցնելու» փորձեր են կատարում: Այսպէս, օրինակ՝ Դարբիել Վ. Մենեմփիշյանը պրում է. «Թեև շատ «անհաւատներ» կան, որ հայերէնի եւ գերմաներէնի համարմատ (ընդգծումը հեղինակինն է) լեզուներ բլլալուն վրայ կր տարակուսին, բայց այս տարակոյտն այլ հետ գիտնական շրջանակին մէջ տեղի չի կրնար ունենալ»¹: Մի այլ տեղ նա հայերենի և գերմաներենի սնմիջական, սերտ ազդակցութեանը «հաստատելու» համար ոչ մի բանի առաջ կանգ չառնելով ասում է. «Ենթադրենք որ հնդեւրոպական լեզուները բոլորովին կորսուած բլլային եւ միայն գերմաներենն ու հայերէնը նորագոյն ժամանակներու գրաւոր լեզուներու բարձրացրած բլլային, կարելի պիտի բլլար այս երկուքին մեջ եղած ազդակցութիւնն իսկոյն տեսնել: Եւ սակայն կարճ համեմատութիւն մը բաւական կրլլա՝ ... ամէն տարակոյտ փարատելու»²:

Հասկանալի է, որ նման ձեռք մտածող հայագետներին ամէլի շուտ հետաքրքրել է ոչ թե հայերենի ծագման ու զարգացման ներքին օրինաչափութեանների գիտական հիմնափորման խնդիրը, այլ այն, թե ինչպէս հաճոյանալ իրենց եմփրոպական ուսուցիչների առաջ և ինչպէս սիրաշահել նրանց:

¹ Գաբրիել Վ. Մենեմփիշյան, «Արդի լեզվագիտութիւնը», Վիեննա, 1903 թ., էջ 173:

² Տես նաեւ գրքի 177 էջը:

Հնդկերոպարան հայազեղաները հայերին գաղթած են համարել եվրոպայի՝ Բալկանների վրայով նրանց տարել են Փոքր Ասիա և տեղափոխել Հայաստան իբրև արդեն ձևավորված էթնոս. Չնայած նրան, որ Փոքր Ասիայի տեղական, բնիկ մոզավուրդները կուլտուրապես մի քանի անգամ ավելի բարձր են եղել, քան հնդկերոպական ենթադրյալ նախացեղը, սակայն այդ տեսութան ներկայացուցիչներին այդ չի հետաքրքրել, այլ այն, թե ինչպես ներկայացնել եվրոպական «առաջավոր կուլտուրայի» ազդեցությունը հայերի վրա:

Հայերի ծագման մասին հին հայագիտության բոլոր կարծիքների էությունը մեծ մասամբ հանգում է նրան, որ փորձ է արվում հայերին առաջացած համարել հնդկերոպական նախացեղից:

Մարկիարտի և Կրեչմերի կարծիքները հնդկերոպարանություն վերջին խոսքն են համարվում: Ըստ Կրեչմերի տեսակետի հայերը հնդկերոպական եկվոր ժողովուրդ են, որ գաղթելով Հայաստան, իրենց մեջ են ձուլել ոչ միայն խալդերին, այլև Հայկական լեռնաշխարհի նախաուբարտական ցեղերին, այդ թվում նաև հայասա կազմող ցեղին:

Նույն տեսակետի վրա են կանգնած եղել հին հայագիտություն հետևորդները նաև սովետական տարիներին (Աճառյան, Մանանդյան, Արեղյան, Սամվելյան և ուրիշներ): Ակադեմիկոս Մանանդյանը 1945 թվին լույս ընծայած իր «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության» աշխատության մեջ (հատ. I) եզրակացնում է, «19-րդ դարում կատարված գիտական ուսումնասիրությունների ու մեծ պատերի շնորհիվ արդեն անվիճելի կերպով պարզարանված է, որ այժմյան հայերի նախահայերը հնդկերոպական արմեններն են, որոնք Փոքր Ասիայից գաղթել են Հայաստան, հավանորեն յոթերորդ դարում, կամ վեցերորդ դարի սկզբներում մեր թվականությունից առաջ»¹:

Այսանդ արմենները դուրս են բերված որպես եկվորներ, որպես արդեն ձևավորված ժողովուրդ, որոնք մտել են Հայաստան և մշտական բնակություն հաստատել այնտեղ, Այսպիսով, այստեղ վճռական նշանակությունը արվում է նրանց ներգաղթին: «Հայ ժողովրդի պատմությունը, — գրում է ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը, — սկսվում է հնդկերոպական արմենների Հայաստանում:

¹ Հ. Մանանդյան, «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. I, Երևան, 1945 թ., էջ 71:

իրենց նոր հայրենիքում, հաստատվելուց հետո 7-րդ կամ 6-րդ դարերում մեր թվականությանից առաջ»¹:

Նույն հարցի առթիվ պրոֆ. Աճառյանը գրում է. «Լեզվաբանությանը հաստատել է, որ հայերենը պատկանում է լեզուների այն մեծ ընտանիքին, որ հայանի է գիտություն մեջ չընդհարողական լեզվաբուն անունով և իրեն պատկանում են չընդհարողական արևելյան ծայրից մինչև Եվրոպայի արևմտյան ծայրը (Սլավոնդիո) արարածված լեզուները»²:

Բայց պատմական և լեզվաբանական խնշ փոստերից են ելնում հին հայագետները՝ հայերի հնդեւրոպական «նախացեղից» առաջացած և եկվոր լինելը ապացուցելու համար: Նրանց փոստերը հետևյալներն են:

ա) Հիմք է ընդունվում Ստրաբոնի աշխարհագրության մեջ բերված կրոնական մի ավանդություն, — ըստ որի Արմենիոն անունով քաղաք է եղել, ուր իբր վկայում է Թրակիայում արմենների թողած հետքի մասին: «Պատմում են, որ Արմենոսը... Արմենիոն քաղաքիցն էր, որն այն վայրերից մեկն էր, որոնք գտնվում էին Բոյրեյիս լճի շուրջը... պատմում են նմանապես, որ երկիրն Արմենիա էր անվանվել Արմենիոսի անունով»³. Դիտություն կողմից վաղուց հերքվել է արմենների Թրակիայից գալը, այնպես որ Ստրաբոնի այս վկայությունը չի կարող հիմք լինել արմենների եկվոր լինելը ապացուցելու համար:

բ) Ենթադրվում է, որ արմենները եկել են Արևմուտքից, որովհետև Արգոնավորդների առասպելի համաձայն Յասոնի ընկերը, Արմենը, իր անունը տվել է Հույաստանին: «Պատմում են, որ դեպի Կողքիս նավարկման ժամանակ Յասոնը զնացել էր Թեսալացի Արմենոսի հետ մինչև Կապից ծովը և անցել Իբերիան, Ալբանիան և մեծագույն մասն Արմենիայի ու Միդիայի»⁴. Սա ինքնըստինքյան առասպել է, և կարիք չկանրա հեքիաթային բնույթը ապացուցելու:

¹ Հ. Մասնանդյան, «Քրնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. I, Երևան, 1945 թ., էջ 35:

² Հ. Աճառյան, «Հայոց լեզվի պատմություն», Երևան, 1940 թ., 1-ին մաս, էջ 7:

³ Հ. Մասնանդյան, «Քրնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հատ. I, Երևան, 1945 թ., էջ 14:

⁴ Տես նույնը, էջ 14:

դ) Հերոզոտի և Եվդոքսի վկայութիւնով արմենները իբր փոյուզիացիների սերնդին են պատկանել: Վժուգիացիները, ինչպէս մակեդոնացիներն են սասում, անվանվում էին բոլղներ, երբ Եվրոպայում էին գտնվում և մակեդոնացիներին հարեան էին: Անցնելով Ասիա՝ երկրի հետ միասին նրանք փոխեցին և իրենց անունը (փոյուզներ): Արմենները զինված էին փոյուզիացիների նման և փոյուզիացիների գաղութներն էին¹: Բայց Հերոզոտը և Եվդոքսը աշխտել են Եվրոպայից ծագած և եվրոպացիներին ազգակից համարել ոչ միայն արմեններին, այլ նաև փոյուզացիներին, բյութանիացիներին, լյսիգիացիներին, միդիացիներին և շատ ուրիշներին:

դ) Մարիվարտը և ուրիշները կարծել են, թե Հոմերոսի «Իլիականում» հիշատակված «արմ», «արիմ», «արում» ցեղը արմեններն են եղել: Չորաշար սխալվում էր նաև Ն. Մառը, երբ հիմք ընդունելով միայն հայկական «աստված» և թրակոփոյուզիական «սարածիոս» բառերը՝ ճշնում էր ապացուցել արմենների ու փոյուզացիների կապերն ու նրանց հարեանության փաստերը: Բայց այդ ցեղը Հոմերոսից շատ առաջ հիշատակված է ասորական և ուրարտական քեեռագիր արձանագրութիւններում, որոնք կարող են արմենների տեղացի լինելը միայն հաստատել:

Պարզ է, որ այս բոլորը ոչ մի հիմք չեն տալիս արմեններին եկվոր համարելու: Սակայն հին հայագետները զիջում են նաև լեզվաբանական փաստերին. հիմք են ընդունում այն հանգամանքը, որ հայերեն լեզվում կան հնդեւրոպական արմատներ (713՝ ըստ պրոֆ. Աճառյանի): Հնդեւրոպաբանութիւնը սահմանում է, որ հայերեն լեզվի ամբողջ քերականական կառուցվածքը հնդեւրոպական է: Սակայն Մէյքն գտնում է, որ հայերենի հնչյունաբանական սիստեմը, մասամբ նաև ձևաբանութիւնը, տարբերվում է հնդեւրոպական լեզուներից. տարբեր է նաև հայերենի բաղաձայնական սխեման (բ, պ, փ, գ, կ, ք, գ, տ, թ):

Հասկանալի է, որ երբեք էլ չի կարելի միտել հայոց լեզվի հնդեւրոպական բնույթը, որը գիտական հարց է և բազմաթիվ լեզվաբանական ու պատմական փաստերով ստուգված անասարկելի ճշմարտութիւն է:

¹ Ն. Մանանդյան, «Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան», հատ. V, Երևան, 1943 թ., էջ 131:

Սակայն շատ հնդկրոպաբաններ (պրոֆ. Աճառյան և ուրիշներ) անշեղորեն կանգնած լինելով պատմա-համեմատական լեզվաբանության դիրքերում, անքննադատ կերպով բնդունում են նրա տեսության ամեն մի կետ և սրբություն են համարում հնդկրոպական լեզվաբանություն գոգմաները:

Հնդկրոպական հայագետները հայ ժողովրդի պոյացման հիմնական ֆակտորը համարում են միջլրացիան:

Մարքսիզմը երբեք էլ չի ժխտում, որ մարդկային հասարակության պատմության ընթացքում, հասարակական խմբերի՝ տոհմերի, ցեղերի, ժողովուրդների կյանքում տեղի ունեցել են բաժանում և միջլրացիա. և... ցեղերը և ժողովուրդները կոտորակվում էին ու բաժանվում, խառնվում էին և խաչափոխվում (Մոսալին): Մասը և նրա հետևորդները ցեղերի ու ժողովուրդների հասարակական զարգացման պատմական ընթացքում բնդունում էին միայն միացում, համակենտրոնացում և միավորում, հիմնովին ժխտում էին հասարակության, հասարակական խմբերի անջատման, կոտորակման և բաժանման փաստերը, իսկ հնդկրոպաբանությունն էլ մեծ մասամբ ընդունել է անջատում, տրոհում, ժխտելով ցեղերի և ժողովուրդների միավորման գեպքերը: Միայն մեկի բնդունումը բոլոր ժամանակներին և բոլոր հասարակություններին համար—մարքսիստական տեսակետից հիմնովին սխալ է:

Տոհմերի և ցեղերի միացումից առաջանում են ժողովուրդներ, որոնք հետագայում զարգանում են ու դառնում ազգ: Ազգի առաջացման համար բնկեր Մոսալինը «Մարքսիզմի վերաբերյալ լեզվաբանության մեջ» իր հանձարեղ աշխատությունում նշում է երեք հիմնական նախադրյալներ. ա) կադիտալիզմի երևան դալը, բ) ֆեոդալական մասնատվածության լիկվիդացումը և գ) ազգային շուկայի գոյացումը¹:

Հնդկրոպաբանությունը համաձայն մի «նախամայր» ցեղից անջատման ճանապարհով առաջանում են ժողովուրդներ և ազգեր: Ինչքան էլ ցեղերը, ժողովուրդները բաժանվեն և մասնատման ենթարկվեն, այնուամենայնիվ նրանք ընդհանուր հասարակությունից զուրա, միշտ ուսմանափափ և մեկուսի վիճակում գոյություն ունենալ չեն կարող. նրանց գոյությունը, ամեն

1 Ի. Վ. Մոսալին. «Մարքսիզմը և լեզվաբանություն հարցերու նրան», Հայպետհրատ 1951 թ., էջ 27-28:

ու զարգացումը անկասկած պայմանավորված է հասարակական նոր արտադրությունների, իսկ եթե հասարակությունը այնպիսի մասնատման ենթարկվի, որ այլևս ոչ մի բնդհանուր, միացնող բան չունենա, ապա նա քայքայման կենթարկվի: Ինչքան էլ հասարակությունը մասնատված լինի, նա իր գոյությունը պահպանելու համար կազմակերպում է արտադրությունը, իսկ այդ հնարավոր է, — ինչպես ուսուցանում է Ի. Վ. Մատյինը, միայն լեզվի միջոցով:

Ընկեր Մատյինը գիտական խորը և բազմակողմանի վերլուծություն ենթարկելով ազգի առաջացման հարցը, տվել է սպառնիչ պատասխան.

«Լեզուր ամենից առաջ բնդհանրություն է, մարդկանց որոշ բնդհանրություն»:

Այս բնդհանրությունը ոչ սատյական է և ոչ էլ ցեղային: Այժմյան խոսյական ազգը գոյացել է հոռմայեցիներից, գերմանացիներից, էսթոնիներից, հույներից, արաբներից և այլն: Ֆրանսիական ազգը կազմավորվել է գալլերից, հոմայեցիներից, բրիտներից, գերմանացիներից և այլն:

Նույնը պետք է ասել անգլիացիների, գերմանացիների և ուրիշների մասին, որոնք որպես ազգեր կազմավորվել են տարբեր ռասաների ու ցեղերի մարդկանցից»:

Ընկեր Մատյինը բնդգծում է, որ ազգը մարդկանց սոսիալական և պատահական բնդհանրություն չէ, այլ պատմականորեն առաջացած կալուն բնդհանրություն է:

Անգամ եթե ընդունելու լինենք, որ պատմության բնթացքում մի ցեղի զաղթի և անթատման ճանապարհով հետագայում գոյացել են որոշ ժողովուրդներ, այդ հանգամանքը չի կարելի տարածել բոլոր ժողովուրդների և լեզուների առաջացման վրա:

Հնդկրոպական լեզվաբանները ոչ միայն ընդունում են «նախամայր» լեզվի գոյությունը, այլև գտնում են, որ այդ «նախամայր» լեզուն եղել է կատարելադարձված, հարուստ լեզու, իսկ նրա ձևափոխությունները գիտում են ոչ թե որպես զարգացում, այլ որպես աղամազում: Այստեղից պարզ է գտնում, որ, որինակ՝ հնդկրոպական «նախամայր» լեզուն, ըստ նրանց պնդումների, ասենք 2500 տարի մեք թվականությունից առաջ, եղել է ավելի կատարյալ, ունեցել է ավելի հարուստ բա-

1 Ի. Վ. Մատյին, երկեր, հատ. II, 1947 թ., էջ 342:

աաֆօնդ և ափելի կուս քերականական կառուցվածք, քան նրանից առաջացած աշխատանքի լեզուները: Մա հիմնովին հակասում է ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքի գլուխներին: Խոսելով լեզվի զարգացման և փոփոխման մասին բնկեր Ստալինը ուսուցանում է, որ «... ժամանակակից լեզվի տարրերը սաղմնավորվել են դեռևս խոր հնագրությամբ, նախքան ստրկության գալալը: Դա ոչ բարդ լեզու էր, բառային շատ աղքատիկ (ընդգծումս իմն է Ն. Ս.) ֆոնդով, բայց իր քերականական կառուցվածքով, ճիշտ է, պրիմիտիվ, բայց, այնուամենայնիվ, քերականական կառուցվածքով»¹:

Միայն միգրացիոն տեսությունը առաջնորդողները հայ ժողովրդի, նրա լեզվի ու կուլտուրայի զարգացման պատմական պրոցեսը կարող էին կտրել հասարակության սոցիալական զարգացման ընդհանուր պրոցեսից և պատմական միջավայրից, անտեսել պատմական առաջընթաց զարգացման աստիճանները: Նրանց կարծիքով, լեզվի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները միայն «ազդեցություններին, փոխառություններին» հետևանք են: Դադիթոց ցեղախմբերը համարվում են այս կամ այն առաջից սերված: Այս բոլորը նշանակում է, որ ներքին սոցիալական հակադրությունները փոխարինվում են արտաքին մոմենտներով:

Միգրացիոն տեսությունը, իբրև ժողովրդի առաջացման հիմնական ֆակտոր, անհամապատասխան է պատմական մատերիալիզմի ուսմունքին: Բուրժուական շատ գիտնականներ միգրացիան ըմբռնում են իբրև տեղական ֆակտոր՝ կուլտուրական, նյութական և մանավանդ էթնիկական երևույթները բացատրում են միայն գաղթի միջոցով: Մարքսիստական գիտության կողմից այդ մերժվում է: Մարքսիզմի կլասիկները բացահայտեցին մարդկային հասարակության առաջացման և զարգացման պրոցեսի առաջընթաց ուղիներն ու օրինաչափությունները:

Ընկեր Ստալինը «Ազգային հարցը և լեհիկիզմը» աշխատության մեջ, խոսելով ազգի ծագման և զարգացման մասին, ասում է, որ ազգի տարրերը՝ լեզուն, տերիտորիան, կուլտուրայի ընդհանրությունը պատրաստի վիճակում, երկնքից չեն բնկնում, այլ ստեղծվում են հետզհետե, աստիճանաբար:

«Իհարկե, ազգի տարրերը—լեզուն, տերիտորիան, կուլտուրական ընդհանրությունը և այլն—երկնքից չեն բնկել, այլ ստեղծ-

¹ Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմ և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 50:

վել են կամաց-կամաց, դեռ մինչկապիտալիստական ժամանակաշրջանում»¹

Մարքս-լենինյան գիտությունը մերժում է ժողովուրդների առաջացման վերաբերյալ միգրացիան որպես տեղական ֆակտոր, սակայն մարքսիզմ-լենինիզմը ամենեին չի ժխտում միգրացիաների պատմական գոտստերը և նրանց նշանակությունը: Չլինելով պատմական զարգացման պրոցեսի զլխավոր գործոն, միգրացիան, ժողովուրդների ու նրանց կուլտուրայի պատմության մի մասնում է հանդիսանում, որի իսկական գերը չի անտեսվում սովետական գիտություն կողմից: Պատմության մեջ իրոք տեղի ունեցել է ժողովուրդների միգրացիա, որի հետևանքով խաչավորվել են տարբեր ցեղեր, ցեղախմբեր, իրարից սրահապես տարբեր ժողովուրդների կուլտուրաներ:

Միգրացիան, իր գաղթելով ու տեղաշարժելով, սովորական երևույթ էր նախադասակարգային հասարակության մեջ, երբ տոհմերն ու ցեղերը անհրաժեշտ կենսամիջոցների, օրինակ՝ արոտավայրերի պահանջության կամ հարևան տոհմերի ու ցեղերի ճնշման տակ, ստիպված էին տեղափոխվել հեռավոր վայրեր: Պատմության ընթացքում այլալիսի տեղափոխությունների ենթարկվել են զոսիերը, հոները, վանդալները, անգլո-սաքսերը, սկյութացիները, կիմմերները և այլն: Հետևապես մենք չենք կարող ժխտել այդ ցեղերի միգրացիան: Այստեղ սչ մի հակապատմական կամ բուրժուական կոնցեպցիայի խնդիր չկա, որով փորձում էին վախեցնել Մառն ու նրա հետևորդները, ժխտելով միգրացիաները բոլոր ժամանակներում և բոլոր ցեղերի ու ժողովուրդների կյանքում:

Կարլ Մարքսը խոսելով նվաճումների ժամանակ արտագրություն եղանակի մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունների և խաչավորումների մասին, նշել է.

«Բոլոր նվաճումների ժամանակ երեք տեսակ ելք է հնարավոր: Նվաճող ժողովուրդը ենթարկում է նվաճված ժողովրդին արտագրության այն եղանակին, որ հատուկ է իրեն՝ նվաճողին (օրինակ՝ անգլիացիք Իռլանդիայում այս դարում, մասամբ Հնդկաստանում). կամ՝ նվաճող ժողովուրդը թողնում է, որ հինը մնա և բավականանում է տուրքով (օրինակ՝ թուրքերն ու հոմայեցիք), կամ՝ առաջ է գալիս փոխազդեցություն, որի միջոցով առա-

¹ Ի. Վ. Սոսյին, երկեր, հտու. XI, 1949 թ., էջ 382:

ջանում է մի նորը, իբրև սինթեզ (մասամբ գերմանական նվաճումների ժամանակ): Բայց գեղարվեստ էլ արտագրություն կրողն է, չի՞նի դա նվաճող ժողովրդերը, թե նվաճվածինը, կամ թե Երկսի խառնուրդից առաջ եկածը, որ սրբաշում է նոր, տեղակայող բաշխումը:¹

Բացի միգրացիայից, բուրժուական պիտույթյունը բայց ժողովուրդների լեզուների, կուլտուրայի զարգացման նիւթում միշտ գնում է նաև ասիմիլացիայի զարգացումը: Այդ պիտույթյան ներկայացուցիչները կողմնակից են ժողովուրդների նկատմամբ պործադրվող ասիմիլացիայի քաղաքականությանը, որովհետև բուրժուական աշխարհի քաղաքականությունն է վարում և պահանջում է արգելադրել այն: Եթե բայց ժողովուրդներն ու ազգերն ասիմիլացիան ճանապարհով պայանային, ապա պատմությունն մեջ մի շարք փոքր, սպառնալից թույլ ժողովուրդներ ինչպես կարող էին պաշտպանել իրենց պայությունն ու ինքնությունը զարեթի ընթացքում:

Ընկեր Ստալինը ասիմիլացիայի մասին խոսելիս սովորեցնում է, որ պատմությունն մեջ բոլոր ասիմիլատորներից ավելի անոգորը կան թուրքական ասիմիլատորները, որոնք հարյուրավոր տարիներ ծվատեցին բալկանյան ազգերին, բայց նրանք ոչ միայն չհաղթեցին նրանց սչնչացման իրենց նպատակին, այլ ընդհակառակը, ստիպված կան տեղի տալու: Յուրական ուսուսկանացման և պրոսական գերմանացման քաղաքականությունն վարողները, որոնք իրենց բռնակալությունը շատ չէին տարբերվում թուրքական ասիմիլատորներից, ավելի քան հարյուր տարի հալածեցին և խոչտանդեցին լեհական ազգին այնպես, ինչպես պարսկական և թուրքական ասիմիլատորները հարյուրավոր տարիներ կոտոր-կոտոր արին ու ծվատեցին հայ ու վրացի ազգերին, բայց նրանք արդձք կարողացան սչնչացնել այդ ազգերին, չի՞արկե ոչ, ընդհակառակը, ստիպված կան նույնպես տեղի տալու:²

Ասիմիլացիայի քաղաքականությունն վարողները չեն կարող հաջողություն ունենալ, որովհետև ժողովուրդները նշում է յեզվի մեծ գիմացկունությունը և վիթխարի պիմագրողականու-

¹ Կարլ Մարքս «Քաղաքականության քննադատության շարքը» Երևան, 1932 թ., էջ 39:

² ՏԼՈՒ Բ. Վ. Ստալին, Երկեր, հատ. XI, էջ 395:

թյունը բռնի ասիմիլացիային»,¹ որովհետև «...լեզուն, նրա ասորականության չի կարելի գիտել որպես մեկ որևէ դարաշրջանի արդյունք»:²

Մարքսիզմ-լենինիզմը ժողովուրդների նկատմամբ դորձադրվող ասիմիլացիայի քաղաքականությունը համարել է հակա-ժողովրդական, կործանարար քաղաքականություն: «Ձեզ հայտնի է, իհարկե, - ասույցնում է ընկեր Ստալինը, - որ ասիմիլացիայի քաղաքականությունը անպայման բացառվում է մարքսիզմ-լենինիզմի գինանոցում, որպես հակաժողովրդական, կոռուքիոսություն քաղաքականություն, որպես կործանարար քաղաքականություն»:³

Ի մի բերելով մեր ասածները, կարելի է տալ հետևյալ ամփոփումը:

Հին հայապիտությունը 19-րդ դարի գիտություն է, դա հայ ժողովրդի պատմությունն է կուլտուրայի մշակման ժամանակաշրջանն է՝ բուրժուական հարաբերությունների էպոխայում: Հնդեբրոպական հայապիտությունը, Հյուսիսային Հնդկաստանում, ոչ մի նոր բան չափեցրեց իր սակզած տնտեսության վրա, բնահավասար, նրա հետագա շրջանի ներկայացուցիչները հերքեցին նախորդների մի քանի գրույթները: Առարկություններ կան ձևարանության և հնչյունարանության մասին, որ հնդեբրոպական չեն, այսպես, օրինակ՝ ըստ Ա. Մեյերի՝ «Ամփոփ ասած՝ հայերենի հնչյունարանական և ձևարանական սխտիմը խորապես տարբերվում է հնդեբրոպականից»:⁴

Հին հայապիտության տնտեսական սկզբունքները հետևյալներն են.

ա) Հայերը հնդեբրոպական եկվոր ցեղ են.

բ) Հայերեն լեզուն հնդեբրոպական «նախամայր» լեզվի դուստրն է ուղիղ գծով, որի մեջ պահվել է հնդեբրոպական բառապաշարի մի հիմնական մասը: Հայովական և խառնահման վերջավորությունները և բառակազմական մասնիկները նույնն են «նախալեզվի» համեմատությամբ: Հայերենը ենթարկվել է միայն հնչյունական փոփոխությունների.

¹ Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», երկ-վան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 37-38:

² ՏԵՍ նույնը, էջ 39:

³ Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հատ. XI, էջ 395:

⁴ A. Meillet, "Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique", Vienne, 1903, p. III.

զ) Հայերեն լեզուն, հնգերոպականից ունենալով մոտ 713 արմատ, հարևան մոզովուրդներից փոխ է առել մի քանի հազար արմատներ, չվերցնելով բառակազմական ոչ մի ձև.

դ) Հայերեն լեզվի հնագույն վիճակը ներկայացնում է գրադար լեզուն: Հայերենի բարբառները նրա աղավաղյալ ձևերն են, որ կազմվել են 10-րդ դարից հետո և այլն:

Հին հայագետների շարադրմամբ հայոց լեզուն դառնում է մի տեսակ համաքաժու, մուրացած լեզու, որովհետև նրանք հայերենի մեջ տեսել են ոչ իրեն՝ հայերենը, այլ միայն ուրիշ լեզուների ազդեցությունները հայերենի վրա: Հյուսիսային, Աճառյանի և այլ հնգերոպարանների ուսումնասիրությունները, հայերենը փոխառություն է կատարել հունարենից 915 բառարմատ (օրինակ՝ ադամանդ, ամբիոն, անդրի, անկյուն, բեմ, բյուրեղ, գաղափար, գաղթ, դափնի, եկեղեցի, զեփյուռ, թատրոն, լապտեր, կլիմա, լիմոն, հետտր, մագնիս, հյուլի, տաղանդ և այլն). երբայցեղևներից՝ 296 (ամեն, գենն, ըստոր, եղեմ, հարեյան, Աղամ, Արիստոս, Ահարոն, Թուրեն, Դավիթ, Բաղդասար, Սողոմոն, Սահա և այլն). արարելներից՝ 702 (բակլա, բալասան, լորի, թաս, ճիտ, մկրատ, մունեոթիկ, Նաբինջ, Նոպա, Ենդուկ, դարազ, դազար լաչակ և այլն). վրացերենից՝ 54 (ծես, թոկ, ազր, անթեզ, բաղլինջ, բակ, գզակ, խաճկուր, խոփ, ծանր, ծիծ, ծուծ, ծախ, ճկույթ, մշակ, խմել, ոչխար, ջախջախել, փխրել, փարախ և այլն). թուրքերենից՝ 170 (զրական), (բեկ, երշիկ, զմրուխտ, թաղար, թոզ, խամութ, չոքել, ջիզր, տոպրակ, չու, գալթիկ, քոչել և այլն). ռուսերենից և ռուսերենի միջոցով՝ 400 (սովետ, սոցիալիզմ, պրակտիկա, սեզոն, ագենտ, ագիտացիա, ագրեսիա, ալմինիստորացիա, ալտիմ, պասիվ, ախտուալ, անկետա, բազա, բազա, բալանս, պրիոմ, Կադր, կամպանիա, կոմիտեերն, կոմպոտ, մանիֆեստ, մատչ և այլն). ասուրա-բաբելներենից՝ 27 (անագ, բերդ, գաղաթ, թոնիր, խույ, կիր, կղզի, կմախք, կնիք, քաղաք և այլն). ասորերենից՝ 209 (աբեղա, ամիրա, լումա, կաթսա, ծնծղա, փիլիսոփա, ղղթա, սատանա, աքսոր, բուրդ, գաղուլթ, գալվաթ, մագաղաթ, խուրդ, կոզով, մաշկ, գեկ, քարոզ, տերև և այլն). պարսկերենից՝ 1405 (երաշտ, խավար, մահիկ, վտակ, բախտ, գերեզման, գուշակ, դժոխք, գոհ, կախարդ, գեմք, երակ, բժիշկ, ճակատ, սմբակ, վարս, բազե, սարյակ, ազգ, ամբոխ, երիտասարդ, վազր, վիշապ, հարազատ, հարևան, տոհմ, օտար, արմավ, կա-

գամբ, վարդ, պարտեզ, տնակերտ, գաստիարակ, հրահանգ, հրապարակ, հրովարտակ, հրաման, մատյան, նկար, պատկեր, գուսան, զանգակ, թմբուկ, նվագ, երանգ, կոպույտ, սե, պարիսպ, պառուշամբ, սրահ, գրպան, գրոշակ, թուգ, պոսկ, վերմակ և այլն)։ և հնգերոպական՝ 113 (խնարկի մի քանիսը կտակածելի են), (աղբիւր, ալյուր, աղբյուր, ազմուկ, ազվես, ամիս, ամպ, աջծ, անեծք, անիծ, տնձն, անուն, աչք, աստապել, տոյսծ, ատոգ, ատում, արե, արյուն, արջ, արոբ, գետ, զիշեր, գարրին, եղբայր, լույս, լուռ, կոպ, հայր, հովիվ, հուն, մայր, մարմին, հզի, նիտ, ուսուր, ուղի, ստերջ, ստինք, տուն, քույր, օգ, օձ, օր և այլն)։

Ընդամենը հայերենը զանազան լեզուներից փոխառություն է կատարել մոտ 5000 բառարմատ։ Նույնը ասել են նաև մասնիկների և քերականական սրոշ ձևերի մասին։ Այսպիսով, նրանց շարադրամբ հայերենը գուրս է եկել զանազան լեզուներից վերցրած բառերի և ձևերի մեխանիկական խառնուրդ։

Հայերեն լեզվի 11000 բառարմատից նրանք այլևայլ լեզուների հետ համեմատել են 5000-ը, իսկ նկատած 6000 բառարմատները չեն նմանեցրել որևէ լեզվի, և համարել են «անծանոթ» կամ «կասկածելի», և չէին էլ կորոշ նմանեցնել, որովհետև նա հատուկ է միայն և միմիայն հայերենին։

Ճիշտ է, որ հայերեն լեզուն փոխառություններ կատարել է (իսկ կամ արդյոք որևէ լեզու, որ փոխառություններ կատարած չլինի), սակայն փոխառությունները երբեք էլ չեն կարող որոշել հայերենի բնույթը, նրա կառուցվածքը։ Ձեռքը ձեռք է միայն մարմնի սխտեմի մեջ, մարմնի սխտեմից գուրս՝ ձեռքը ձեռք չէ, միս է, արյուն է, սակոր է, մկան է, բայց ձեռք չէ, որովհետև խախտվել է սխտեմը։ Եթե մենք ծաղկից անջատենք թերթիկները, վարսանդը և ասկջքը, հետո միացնենք՝ ծաղիկ չենք ստանա։ Այգուկս էլ զանազան լեզուներից վերցրած բառերի մեխանիկական հավաքն ու միացումը մեզ հայերեն լեզու չեն տա, և ինչպես որ մարդու մարմինը առանձին մասերի հավաքից չի կազմվել, այնպես էլ լեզուն սոսկ բառերի հավաք չէ։

Հին հայագիտությունը հայերեն լեզուն ուսումնասիրելիս նկատի է ունեցել միայն հայերենի ճնգերոպական տեսությունը, անտեսել է կովկասյան և փոքր-ասիական լեզվական տարրերի առկայության բազմաթիվ փաստերը հայերենում, որոնք նոր լույս են սփռում հայոց լեզվի ուսումնասիրության հարցե-

րի վրա: Հայագիտութեան պատմութեամբ զբաղուող շատ հեղինակներ (Կոստանյան, Զարրհանալյան, Տաշյան և ուրիշներ) ստորագրաբար խոստովանում են ցուցարարների թուրքական լեզվաբանութեան առաջ: Հայագիտներին սմանք էլ հայերենի հնդեւրոպական բնույթին տվել են քաղաքական գունավորում, ստրկամտութեան ցուցանիշներով հիմնական գիտնականների առաջ և կամ «պարտադեղձ» իրրեւ տարիական ցեղը, իրրեւ «եզրայր եվրոպական ազգերու»: այսպէս, օրինակ՝ նրանք կարծել են, որ «Եվրոպայի գիտնականները իրենց հետաքրքրութեան համար հայերի մասին գրել են ընդարձակ աշխատութեաններ, որոնք գիտութեան համար մեծ մասով միայն գանձել են և հանդիսանում են իրրեւ ճշգրիտ պատկեր հայկական անցյալ և արդի իրականութեան»: Պարզ է, որ նրանք հայերենի մասին ընդարձակ աշխատութեաններ գրել են ոչ իրենց հետաքրքրութեան համար և այդ բոլոր գրածներն էլ միայն գանձել են:

Հակոբոս Տաշյանի «ՍԵՍՏՈՒՄՆ ԳԱՍՏԻԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ ԵՎՈՒԹ» գրքի հրատարակիչներն առաջարկում են գրել:

«Այժմ, երբ ազգն իւր վերականգնման ուղեւորութեան կը գտնուի, յարմարագոյն ժամանակն է, որ իւր լեզուին ծագման պատմութեան ալ ընդարձակ տեսութեամբ հրապարակ ելլէ, ուր հայն կը ներկայանայ իրրեւ արիական ցեղ՝ եզրայր եւրոպական ազգերու... իրրեւ այսպիսի միւս անգամ իրաւունք կը ստանայ իւր հօր համարելն եզրայրներէն պահանջելու իրեն ապրելու նպատակը պայման եւ առ այդ պաշտպանութիւն» (էջ Ը):

Այսքանը բավական համարելով հայերի և հայերենի գոյացման հնդեւրոպական տեսութեան մասին, այժմ մի քանի ընդհանուր դժեբով քննենք թե պատմա-համեմատական մեթոդը ինչ գրական և քաղաքական կողմեր ունի ընդհանրապէս և հայերենագիտութեան առարկայում՝ մասնագործապէս:

1 Կոստանյան, «Հայագիտութեան» Արեւմտյան եվրոպայում, 1910 թ., էջ 9:

Գ. ՀԵԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԱԴԻՏՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱԿԱՆ ԵՎ
ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԿՈՂՄԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

Լեզվաբանության պատմա-համեմատական կամ հնգերուպական փուլը նախորդ՝ միջնադարյան կամ աստվածաբանական փուլի համեմատությամբ խիստ առաջադիմական և դիտական էր։ Միջնադարում եկեղեցին իր ձեռքն էր կենտրոնացրել ոչ միայն հոկայական քանակի հոգեր, այլև գիտությունը, դրուկահանությունը, քաղաքական իշխանությունը։ Մասնատված մոնոփիշանություններին միավորողը, նրանց պործունեությունը կոորդինացնողը հանդիսանում էր եկեղեցին։ Ֆ. Էնգելսը նշում է, որ միակ հոգի կենտրոնական կազմակերպությունը միջնադարում եկեղեցին էր։ Այստեղից էլ միանգամայն հասկանալի է դառնում, որ գիտության և փիլիսոփայության զարգացումը այդ ժամանակներում չէր կարող զրվել ինքնուրույն ճանապարհի վրա։ Դիտություն և աստվածաբանության մշակումը մեծ մասամբ կենտրոնացած էր վանքերում և զանազան եկեղեցական դպրոցներում։ Բուրբի կողմից բնութագրված և իբրև տրագիդիա զարձած օրենք գիտնականները չէին կարող գեմ դուրս գալ «Սուրբ գրքի» մեկնությունների զուգմաներից։ Հաղվագյուս էր պատահում, երբ օրիշ գիտնական համարձակվում էր զուրս գալ «Աստվածաշնչի» սահմաններից և նոր բան ասել։ Նման դեպքերում պարզ է, որ նրան հալածում և պատժի էին Լեռնաթաղում միջնադարյան բարբարոսական միջոցներով։

Աստվածաբանները և վանականները քարոզում էին, որ դիտության նպատակը «Սուրբ գրքի» ճշմարտության հայտնաբերումը պետք է լինի միայն։ Ընդունելի է այն, ինչ համապատասխանում է «Սուրբ գրքի» ասածներին, իսկ այն, ինչ որ դուրս է գալիս նրա սահմաններից՝ մոլորություն և կեղծիք է։ Էնգելսը «Իրավաբանական ուղիալիզմ» իր հոդվածում ասում է, որ միջին դարերի աշխարհայացքը գերազանցապես աստվածաբանական էր և գիտության և փիլիսոփայության սուբյեկտի բովանդակությունը կրում էր կրոնական բնույթը¹։

Անա թե ինչու, ինչպես մի շարք գիտություններ, այնպես էլ լեզվաբանությունը երկար տարիներ գտնվում էր աստվածաբանության խիստ ազդեցության տակ և լուծված էր նրա մեջ։ Լեզվաբանությունը ինքնուրույն գիտություն է դառնում միայն

¹ Маркс и Энгельс. Соч. т. XVI т. I, стр. 295.

պատմա-համեմատական փուլում, երբ նա վերջնականապես ազատագրվում է աստվածաբանություն շտապական դերից, երբ մի շարք լուրջ հետազոտողներ (Ռ. Ռասկ, Ֆ. Բոպպ, Հուսթ-բոլա, Շյալսեր և ուրիշներ) զբաղվում են լեզվի ու լեզվաբանության առարկան հայցերով, սոսեմնասիրում են շատ լեզուներ, նրանց մեջ պտնում են բազմաթիվ նմանություններ ու ընդհանրություններ, պատկարգում են լեզուները և այլն:

Պատմա-համեմատական մեթոդը հանդիսանում է լեզվաբանության նշանավոր հաջողություններից մեկը, որի գործադրումը հնարավորություն է տալիս թափանցելու տարբեր լեզուների խորքերը, Այնտեղ, որտեղ աղբյուրների բացահայտության պատճառով լուծվում է պատմությունը և որտեղ անգոր է նաև հնագիտությունը, մեզ համար անմատչելի դարերի խորքը թափանցելու հնարավորություն է տալիս պատմա-համեմատական մեթոդը:

Պատմա-համեմատական մեթոդով աշխատող հայտնիոնները քիչ գործ չեն կատարել հայոց լեզվի ուսումնասիրության և հայերենի զարգացման օրինաչափությունները հայտնաբերելու գործում: Նրանք հավաքել ու կուտակել են հսկայական նյութեր, հայերենը համեմատել են մի շարք լեզուների հետ, ասումանել են հայերենի ու հնդեւրոպական լեզվաընտանիքի մեջ մտնող և այլ լեզուների բազմաթիվ օրինաչափություններ, կազմել են հայոց լեզվի քերականության բազմաթիվ դրքեր, հրատարակել են անթիվ քանակություն մեծ ու փոքր բառարաններ: Սա խիստ արժեքավոր գործ է, որը երբեք չի կարելի ժխտել:

Եվ հերափի այս նկատի ունեն պրոֆ. Գ. Ա. Ղափանցյանը, երբ դեռևս 1931 թվին «Լեզվի նույն ուսմունքի» տիրապետության և նրա Շգրոհի և փոթորկի» ժամանակաշրջանում «Լեզվի և նրա դիալեկտիկական զարգացման շուրջը» իր հոգվածում գրում էր. «...Բայց այդ լեզվագիտությունից (խոսքը հնդեւրոպաբանության մասին է - Հ. Ս.) մենք պետք է վերամշակելով յուրացնենք նրա աներկբայի նվաճումները, փաստերը և դրույթները և ոչ թե հաղարկավորության երթի ելնենք նրա գաղաղի եսեից»¹ Այս նույն միաթը նա կրկնել է 14 տարի հետո, 1945 թվին, Հայաստանում մառականների լիակատար տիրապետության տարիներին. «Անշուշտ այդ լեզվաբանությունը չպի-

¹ «Նոր ուղի», 1931 թ. № 5, էջ 109:

տի նմանեցնել մի մարմնի, որի զազաղի ետեից հուզարկավորության պիտի գնալ»¹։ Պրոֆ. Գ. Ղափանցյանի հակառակորդները՝ մատակարանները նրա այս տեսածները պայքարի դեմք դարձրին հեղինակի դեմ կոմիյու համար, սակայն իրականությունը ցույց տվեց, որ ճիշտ էր մտանում հարցին պրոֆ. Գ. Ղափանցյանը, երբ գնում էր հնդերոպական լեզվաբանության թողած ժառանգությունը քննադատաբար օգտագործելու հարցը, մինչդեռ մառականները հիմնովին ժխտում էին այն և գտնում էին, որ հնդերոպաբանությունը ոչ մի ուսանելի բան չունի, որ նա ռասայական է», «բիդադիստական», «ոեակցիոն» և այլն։

Պատմա-համեմատական մեթոդի առավելությունը պետք է վերաբերել հայերեն և հնդերոպական լեզուների մեջ եղած ընդհանրությունների, զարգացման օրինաչափությունների հայտնաբերման փաստերը։ Բերենք մի քանի օրինակներ։

ա) ա և օ ձայնավորները պահպանվում են հունական, հայկական, փոյուգական, իտալական և կելտական լեզուների մեջ, իսկ արիական, բալթիկական, ուլբանական, գերմանական և խեթական լեզուների մեջ երկուսն էլ հավասարապես դառնում են չ, սլավոնական լեզուների մեջ՝ օ, որ գիտակցվում է զարձայ իրրե ա, օրինակ՝ հուն. ἄγος, լատ. ago սանս. ajami հայ. ամել, կամ՝ հունարեն aksōn, լատ. axis իտ. asis քուս. ось.

բ) tt հնչյունախումբը իտալական, կելտական և գերմանական լեզուների մեջ վերածվում է ss, իսկ իրանական, հունական և բալթիկ սլավոնական լեզուների մեջ՝ st Թրինակ հեթադրյալ նախալեզվի settos «նստած» ձևի դիմաց կա գենդ. hastō, լատ. sessus, իռլ. sess. կամ՝ wittos «ծանոթ» ձևի դիմաց ունենք գենդ. vistō, հուն. fistos.

գ) Խուլ շնչեղ (ph, kh, th) բաղաձայնները պահպանվել են արիական ճյուղի և հայկական լեզուների մեջ, հունարենում այդ հնչյունները մասամբ են պահպանվել, իսկ մյուս հնդերոպական լեզուներում ըփոթվում են պարզ խուլերի հետ։ Այսպես սանս. ph, th, kh գենդ. փ, փ, x հայերեն փ, փ, խ, հուն. ph, փ, ch, իսկ մյուս լեզուներում նույնն են ինչ որ p, t, k. օրինակ՝ ենթադրյալ նախալեզվի phu «փչել» բառի դիմաց սանսկրիտերենում կա phupphu հուն. phusa, հայերեն փչել

¹ Պետ. Համալսարանի «Մատի անվան կաթինտի աշխատություններ», 1940 թ., № 1, էջ 31։

(փութ), բայց լատիներենում pustula, լիտվ. pūsti սուս. пы-
шатъ և այլն:

դ) Բառասկզբի S-ն հայերեն, հունարեն և իրանյան լեզու-
ների մեջ զտանում է հ: Որոշ զեղբերում բառամիջի S-ի զի-
մաց կա § (արիական, մասամբ բալթիկ-սլավոնական և հայե-
րեն լեզուների մեջ): Օրինակ են թ ա զ յ յ ա լ ն ա խ ա լ և զ զ ի
senos «հին» բառի զիմաց սանսկրիտերենում կա sanā, լիտվ.
senas, գոթ. sinistra, լատ. senex, սակայն զենգերենում ունենք
hano, հուն. hēnē, հայերենում՝ հին:

ե) Հոգնակի ներգոյական հոլովը արիական և բալթիկ-սլա-
վոնական լեզուներում կազմում է su մասնիկով, զորաբարում
առկա է u-ն, ենթադրվում է, որ u (= ու) ձայնավորը հայերենը
կորցրել է, օրինակ՝ «դույլ» բառի հոգնակի ներգոյականը սանս-
կրիտերենում կլինի vrkeṣu, լիտվ. vilkūsu, սլավ. vьсѣхъ, զրա-
բարում՝ ի դայլս, հուն. ly'koisi:

զ) Թոխարական, հայկական և հունական լեզուները բայի
արդելական ձևը կազմելու համար գործ են ածում mē մասնիկը:
Մյուս լեզուներն ունեն ne ձևը, որի զիմաց խեթերենն ունի |ē:

է) Գործող անձ յույց տալու զադափարը հայերենում ար-
տահայտվում է օդ < աւզ մասնիկով, որն առաջացել է āl ձևից.
այդ մասնիկը համասպատասխանում է սլավոնական -tel (ռուսե-
րենում օրինակ՝ писатель) մասնիկը, իսկ հունական և լատինա-
կան լեզուներն ունեն -ter — մասնիկը:

ը) Հնդեվրոպական լեզուների բառասկզբի h-ն կամ շատ
թույլ է կամ էլ բոլորովին ջնջվում է (ադ, ադս և այլն):

թ) Բառասկզբի r-ի ժամանակ հայերենում ավելանում է
«և» կամ «ա» ձայնավորը. օրինակ՝ սանս. rajas գոթ. rigis իսկ
հայերենում՝ երեկ ինչպես նաև արև և փոխառյալ երանգ, երս-
մակ, երասանակ և այլն:

Քերականական այս և նման բազմաթիվ ձևեր միանգո-
մայն օրինաչափ են և այդ ընդհանրությունները երբեք չի կա-
րելի ժխտել: Ընդհակառակը, նրանք ոչ միայն ընդունելի են,
այլև նրանց մանրակրկիտ ուսումնասիրությանները շատ ուսու-
նելի բան կարող են տալ:

Այդպիսի ընդհանրություններ և օրինաչափություններ կան
նաև բառաբանության մեջ, սրունք հայանաբերվել են պատմա-
համեմատական մեթոդի կիրառման շնորհիվ: Իերենք այդ կար-
գի ընդհանրություններից մի քանիսը.

Հաջորդ էջից կտեսնենք, որ բառարմատների այդ նմանութ-
յուններն ու ընդհանրությունները միանգամայն ակնբախ են:
Բայց ինչ՞ով բացատրել զբանց պատճառը: Ահա այստեղ է, որ պատ-
մա-համեմատական մեթոդով ստեղծագործողներից շատերը
սխալ եզրակացությունների են հանդիշ: Այդ ընդհանրություն-
ները կապելով «նախալեզվի» հետ: Դժբախտաբար այդ սխալը
կատարել է նաև պրոֆ. Հ. Աճառյանը, որը շատ մեծ գործ է կա-
տարել հատկապես հայոց լեզվի փաստական նյութը ուսումնա-
սիրելու գործում: Պրոֆ. Հ. Աճառյանը կարծում է, որ «երբ մի
քանի նույն կամ նման ձևով գտնվում է բոլոր կամ զոհն մի քա-
նի իրարից անկախ հնդեւրոպական լեզուների մեջ, նշանակում
է, որ նա ուղիղ գծով (ընդգծումը իմն է՝ -Հ. Ս.) ժառանգություն
է հնդեւրոպական նախալեզվից. ուրիշ խոսքով՝ որ այդ բառը վո-
յություն ունի նաև հնդեւրոպական նախալեզվի մեջ»¹:

Հայոց, սանսկրիտ, իբանական, սլավոնական, հունական
և մյուս հնդեւրոպական լեզուների մեջ եղած նմանություն-
ներն ու ընդհանրություններն անկասկած դեռևս զփայր
է բացատրել (մենք ինքիև նպատակ չունենք զբաղվելու
այդ հարցով): Այդ ղեկավարությունը մեծ մասամբ բխում
է նրանից, որ այդ լեզուներից շատերի հնագույն պատ-
մությունն ու փոխառած հարաբերությունները մեզ համար
գեղես անհայտ են: Որևէ լեզվի պարզացման բնթացքն ու
ներանում տեղի ունեցած փոփոխությունները հեշտ և միանգա-
մայն բմբանելի են պատճառ, երբ առկա է ուսումնասիրվող լեզ-
վի դերը, պրականությունը, իսկ լեզվի գրադուրկ շրջանի ու-
սումնասիրությունը ղեկավարություններ է հարուցում, որոնք պետք
է հաղթահարել ժողովրդի պատմության, նյութական կուլտուրա-
յի հուշարձանների, հնագիտության, արվեստության, ժողովրդա-
կան բանահյուսության, նույնիսկ կրոնների պատմության տը-
վյալներով: Օրինակ, հայոց լեզվի պատմությունը կարելի է ու-
սումնասիրել միայն նրա հարևան ժողովուրդների (ուրարտա-
կան, խեթական, ասորական, վրացական, պարսկական և այլն)
լեզվական, կուլտուրական, հնագիտական փաստերի համեմատու-
թյամբ:

Որոշ լեզուների ընդհանրությունները և ազգակցությունը
պետք է դիտել իբրև նրանց հետագա շրջանի մերձեցման, շրփ-

¹ Հ. Աճառյան, «Հայոց լեզվի պատմություն», Երևան, 1940 թ., 1-ին
մաս, էջ 91:

հայերեն	ամենակ.	բրան.	հուն.	լատ.	լիտ.	սլավ.	գերմ.	հեբր.
ամսամի	dan (tam)	dantan	odoüs	dens	dantis	—	tunðus	dēt
բռն	bhārā	bār	phórtos	—	—	—	Bürde	—
դու	tvām	tu	ty'	tū	tū	ty	ðu	tū
դուռ	dvar	dvar	thy'ra	foris	dūrys	dvlrb	daür	dorus
դուռար	duhitār	duyðar	thygâtér	—	duktē	dūšti	daühtar	—
կրթար	bhrātār	bratar	phrātér	frāter	broter	bratrā	brōðar	bráthir
էմ	āsmi	ahmi	cinii	sum	esmi	jesmb	im	am
էս	ahām	azām	egō	ego	ūs	azū	ik	—
երեք	trāyas	ðrāyō	treis	tres	trys	trije	ðreis	tri
երկու	dva	dva	dy'ō	duo	du	dva	twai	dāu
եօթն	saptā	hapta	heptā	septem	septyni	sedmb	sibun	secht
թումբ	tunga	tūma	ty'mbos	tnmulus	(tuma)	—	(thumb)	ժ. tomm

լույս	ruēl	raoēah	leukōs	lux	laūkas	lučb	լ. liōs	lo'che
լուռ	çru	sru	kly'ō	cluo	klūsti	sluti	hlinð	clunim
կով	gāus	gouš	bnūs bofo's	bqs, bovis	լ. gņws	govedo	u. cow	bó
կեմ (ք)	pad	pað	poūs, podo's	pēs, pedis	pédā	pešb	fōtus	(in) ad
մայր	mātar	mātar	mē'tér	māter	mótyna	mati	հ. muoter	māthir
մի	sama	hāma	mia	sim (-plex)	—	samū	sums	samail
նոր	nāva	nava	néos, nearo's	novus	navas	novū	niujis	nūe
ռամի	ādmi	aðāiti	édō, edōdē'	edo	ēdmi	jamь	itan	դ. esu
սիրտ	hr'd	zərōd	kēr, kardia	cor, cordis	širdis	n. cerdue	hairtō	cride
սկեսուր	çvaçrū	ս. xusura	hekyrā	socrus	šésuras	svekry	svaihro	դ. chwegr
տասն	dāçan	dasa	déka	decem	dešimt	desetb	taihum	deich
տուն	dam	qəməna	dómos	domus	na-mas	domū ¹⁾	—	—

¹⁾ Բերված օրինակները վերցված են պրոֆ. Հ Անսոյանի «Հայոց լեզվի պատմություն» գրքի 1-ին հատորից:

ման կամ համակեցութեան արդյունք, որը կարող է տեղի ունենալ հասարակական-քաղաքական միավորման շնորհիվ: Այնուամենայնիվ ինչպես ձիշտ կերպով նկատել են սովետական լեզվաբաններ Լ. Ա. Բուլախովսկին և Բ. Վ. Գորնսունզը լեզվա-կան ընդհանրություններն ու ազգակցական կապերը բացատրելիս «պատմա-համեմատական մեթոդը... ավելի քիչ է կարիք զգում «նախալեզվի» հասկացողության, քան ումանք կարծում են»¹ Բուրժուական լեզվաբանության՝ հնդեւրոպաբանության աշխարհայացքի սխալները չպետք է վերադրել պատմա-համեմատական մեթոդին: Պատմա-համեմատական մեթոդը շատ դրական կողմեր ունի և նա պետք է օգտագործվի սովետական լեզվաբանության կողմից:

Ինչպես սովետական յուրաքանչյուր գիտության, այնպես էլ լեզվաբանության մեթոդը, հասկանալի է, որ հանդիսանում է մարքսիստական մեթոդը, որը յուրաքանչյուր երևույթ ուսումնասիրում է մյուս երևույթների անքակտելի կապի մեջ, նրանց պատմական ընթացքի և շարժման ու զարգացման մեջ: Դիալեկտիկական մեթոդը լեզվի ուսումնասիրության բնագավառում կիրառելիս պահանջում է լեզվի զարգացման պրոցեսն ուսումնասիրել նոր որակի աստիճանական տարրերի կուտակման և հին որակի տարրերի աստիճանական մոսայզման ուսումնասիրության ընթացքում:

Սակայն մարքսիստական դիալեկտիկական մեթոդը միայն այն ժամանակ կպտնի իր կիրառումը, երբ նա կմիանա զիտական հետազոտական այնպիսի պրիմիների հետ, որոնց զործադրման արդյունքները բավարարում են նրա պահանջները: Մենք կարծում ենք, որ ձիշտ է մտենում հարցին Բ. Ա. Սերեբրենինսկիովը, երբ սովետական լեզվաբանության մարքսիստական դիալեկտիկական մեթոդի կիրառման համար իբրև հետադոտական հնար (պրիոմ) առաջարկում է պատմա-համեմատական մեթոդը:²

Ն. Յա. Մառը և նրա հետևորդները շփոթում էին հետադոտական պրիոմ և զիտական մեթոդ, ինչպես և աշխարհայացք

¹ Б. В. Горнунг, «К постановке вопроса об исторической общности индоевропейских языков», Известия Академии Наук СССР, 1950 г., вып. IX, т. 4-ий.

² Б. А. Серебрянников, «К вопросу о недостатках сравнительно исторического метода в языковедении», Известия АН СССР, 1950 г., т. IX, вып. 3.

հասկացողությունները միմյանց հետ: Ն. Մառը նիշիլիստորեն ժխտում էր պատմա-համեմատական մեթոդի կողմից մշակված բազմաթիվ լեզվական փոփոխությունների ուսումնասիրությունը: «Ն. Յա. Մառը լեզվաբանություն մեջ մացրեց մարքսիզմին ոչ հասուն անհամեմատ, պարծենկոտ, մեծամիտ անհ, որը տանում է դեպի անշիմն ու թեթևամիտ ժխտումն այն ամենի, ինչ որ լեզվաբանություն մեջ եղել է Ն. Յա. Մառից առաջ:

Ն. Յա. Մառը ճղճղան կերպով նշադակում է պատմա-համեմատական մեթոդը որպես «խղճալիստական»: Այնինչ, պետք է ասել, որ պատմա-համեմատական մեթոդը, չնայած իր լուրջ թերություններին, այնուամենայնիվ, ավելի լավ է, քան Ն. Յա. Մառի իրոք խղճալիստական քառատարր վերլուծությունը, որովհետև առաջինը մղում է դեպի աշխատանք՝ դեպի լեզուների ուսումնասիրություն, իսկ երկրորդը մղում է լուրջ այն բանին որ պոռկեն տաք տեղ և սրճի մրուրի մեջ գուշակություններ անեն տխրահույս չորս սարերի շուրջը»¹

Ն. Յա. Մառը և նրա հետևորդները խիստ քննադատություն էին ենթարկում պատմա-համեմատական մեթոդը և ամբողջովին ժխտում էին այն: Պարզ է, որ նրանց քննադատությունը եղնում էր ոչ թե մարքսիզմի դիրքերից, այլ գոհնիկ մատերիալիզմի դիրքերից և նրանք պատմա-համեմատական մեթոդը նշադակում էին նաև նրա համար, որ նա «մղում է դեպի աշխատանք, դեպի լեզուների ուսումնասիրություն»:

Ի. Վ. Ստալինի լեզվաբանական հանճարեղ աշխատությունները, որոնք ամուր կերպով զրեցին իսկական մարքսիստական լեզվաբանություն հիմքերը, սովետական գիտությունը վերջնականապես ազատեցին, «սրճի մրուրի մեջ գուշակություն անելուց»: Միայն այժմ հնարավոր դարձավ օգտվել պատմա-համեմատական մեթոդի նվաճություններից և զբաղվել լեզուների այս կամ այն խմբի ծագման հարցերի, նրանց միջև եղած ծագումնաբանական կապերի ուսումնասիրությամբ:

Սակայն պատմա-համեմատական մեթոդը, ինչպես ուսուցանում է Ի. Վ. Ստալինը, ունի լուրջ թերություններ: Համառոտակի կանգ տոնենք այդ թերություններից մի քանիսի վրա, որոնք տեղ են գտել նաև հայերենագիտության մեջ:

¹ Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանություն հարցերը», Երևան, Հայպեհհրատ, 1951թ., էջ 74—75:

1. Այդ մեթոդը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրելու ազգակից լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները, իսկ տարբերությունները ֆուսմ են ստվերի տակ: Սակայն ուսումնասիրողը հեշտությամբ կարող է հաղթահարել այդ սահմանափակությունը:

2. Ուսումնասիրելով ազգակից լեզուների ընդհանրությունները, անտևովում են հարևան ոչ ազգակից լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները, որոնք համարվում են միայն «փոխառություններ» և «ազգեցուցություններ»: Հասկանալի է, որ, օրինակ՝ հայոց լեզուն ուսումնասիրողը պետք է հետազոտի ոչ միայն հայերենին ազգակից, այլև ոչ ազգակից, բայց նրա հետ ընդհանրություններ ունեցող լեզուները:

3. Պատմա-համեմատական մեթոդը հնարավորություն է տալիս վեր հանելու առանձին լեզուների կամ լեզվախմբերի միջև եղած ընդհանրությունները, բայց հնարավորություն չի տալիս հանդես բերելու բոլոր լեզուների ընդհանուր օրինաչափությունները:

4. Այդ մեթոդը կարելի է գործադրել միայն բանավոր կամ գրավոր ավանդված լեզվական տվյալների առկայության դեպքում, իսկ եթե դրանք չկան, նա սրղեն անգոր է դառնում: Սա, իհարկե, հիմնական թերությունն է կարելի համարել, որովհետև լեզվաբանությունը այդ պակասը լրացնելու ուրիշ միջոց չունի:

5. Վերջապես այդ մեթոդից հետևում է, որ ժողովուրդը, լեզուն, ծագմամբ միասարր են, մինչդեռ լեզուների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ոչ մի ժողովուրդ, ոչ մի լեզու ծագմամբ անխառն, միասարր չէ: Նույնը կարելի է ասել հայոց լեզվի մասին: Հնդեւրոպական հայազնտները, առաջնորդվելով պատմա-համեմատական մեթոդով հայտնաբերված տվյալներով, հայոց լեզվի միայն հնդեւրոպական տարրերն են ուսումնասիրել, մինչդեռ հայոց լեզուն ունի նաև ուրիշ տարրեր:

Ամփոփելով մեր այս հոդվածը, հարկ ենք համարում նշել, որ Ի. Վ. Ստալինի լեզվաբանական հանճարեղ աշխատությունների հրապարակումից հետո, ինչպես լեզվաբանության (և ոչ միայն լեզվաբանության), այնպես էլ հայագիտության մի շարք բարդ և կենճոտ հարցեր պարզ դարձան: Ասկայն սխալ կլինի կարծել թե հայագիտության բոլոր հարցերը լրիվ լուծվեցին: Ի. Վ. Ստալինի մարքոստական հիմնարար գրույթները ավայ դեպքում պետք է կոնկրետ կերպով կիրառել հայոց լեզվի ուսումնասիրության քնազավառում:

Այժմ մեզ մտա՝ Հայաստանում, հայերենագիրտության հարցերում, երկու թերություն է կարելի է նկատել: Առաջին թերությունը այն է, որ որոշ լեզվաբաններ սակավագործաբար չեն կիրառում Ի. Վ. Ստալինի լեզվաբանական ուսմունքի գրությունները հայ ժողովրդի պատմության և հայոց լեզվի ուսումնասիրության հարցերը ուսումնասիրելիս, հաշվի չեն առնում մեր ժողովրդի ու լեզվի գոյացման ու զարգացման ներքին օրինաչափությունները, պատմական, օոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կոնկրետ, յուրահատուկ պայմանները, չեն ելնում փաստական նյութի սեփական տանձնահատկություններից, նրա զարգացման օրինաչափ ընթացքից, այլ փորձում են Ի. Վ. Ստալինի աշխատությունների գրությունները մեխանիկորեն տարածել հայ ժողովրդի ու հայոց լեզվի ուսումնասիրության բոլոր ժամանակների վրա: Այդ կարգի գիտնականները բնորոշ են հեշտ ճանապարհ և չեն ուզում իրենց շարչաբել՝ պատմական իրադարձություններն ու փաստական մատերիալը խորը բմբռնելու և այն մարքսիստական վերլուծման ենթարկելու պոքծում:

Երկրորդ լուրջ թերությունը— դա հնդեւրոպական լեզվաբանության տեսությունը վերականգնելու և նոր ձևերով ու մեթոդներով մարքսիզմին «հարմարեցնելու» փորձերն են: Յուրաքանչյուր սովետական գիտնականի համար պետք է միանգամայն պարզ և որոշակի դառնա, որ Ի. Վ. Ստալինի լեզվաբանական ուսմունքը, հնդեւրոպաբանության համար, որեւէ տեղ չի թողնում, որ նա միանգամայն նոր, մարքսիստական ուսմունք է: Հնդեւրոպաբանության աշխարհայացքը բուրժուական է, իդեալիստական և միանգամայն խորթ ու անընդունելի է մարքսիզմին: Եթե Ի. Վ. Ստալինը Մաոին խիստ քննադատության է ենթարկում նաև այն բանի համար, որ նա ճշգրտեց կերպով ամբողջովին ժխտում էր պատմահամեմատական մեթոդի նվաճումները, գտնելով, որ այն ոչ մի դրական բան չի ունեցել և այդ մեթոդի փոխարեն դրական ոչինչ չէր ստեղծում, և եթե Ի. Վ. Ստալինը նշում է, որ պատմահամեմատական մեթոդը ավելի լավ է, քան Ն. Մաոի իրոք իդեալիստական քառատարր վերլուծությունը, ապա այդ չի նշանակում, թե հնդեւրոպական լեզվաբանության հակամարքսիստական տեսությունը նորից պետք է վերակենդանացնել՝ «հարմարեցնելով» Ի. Վ. Ստալինի գրություններին: Սովետական լեզվաբանությունը պետք է զգուշանա այդ սխալ ուղիներից:

Հ. ՄԿՐՏՅԱՆ

ՀԱՅ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ
Ի. Վ. ՍՏԱԼԻՆԻ ԼԵՋՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՄՈՒՆՔԻ ԼՈՒՅՍԻ ՏԱԿ

1950 թիվը սովետական լեզվաբանություն համար հանդիսացավ շրջադարձային տարի: «Պրավդայի» էջերում լեզվաբանական հարցերի շուրջը ծավալված ազատ գիտելության բացահայտեց սովետական լեզվաբանության մեջ գոյություն ունեցած գաղափարական բացերը: Այդ գիտելությանի կապակցությամբ հրապարակված քննչի Ստալինի լեզվաբանական հանճարեղ աշխատությունները ոչ միայն մերկացրին արակչեկյան ուժիմի հետեանքով մենաշնորհային վիճակ ձևեր բերած՝ Ն. Յա. Մառի «Լեզվի նոր ուսմունքի» ոչ մարքսիստական, առանձին հարցերում նաև իդեալիստական բնույթը, այլև սոցալիստյան իմաստություն, պարզություն, ու սկզբունքայնություն որոշեցին լեզվաբանական ե՛ տեսական, ե՛ գործնական ամենահիմնական ու բարդ պրոբլեմներն ու հարցերը:

Ընկեր Ստալինը իր «Մարքսիզմի վերաբերյալ լեզվաբանության մեջ», «Լեզվաբանության մի քանի հարցերի շուրջը», «Պատասխան ընկերներին» աշխատություններով, աշխատություններ, որոնց գիտական նշանակությունը դուրս է գալիս լեզվաբանության նեղ շրջանակներից և տարածվում է հասարակական բոլոր գիտությունների բնագավառները, վերջ դրեց այն տներեակայիլի խառնաշփոթությանը, որ իշխում էր լեզվաբանության մեջ, այն խժգժարանություններին, որ գոյություն ունեւ Ն. Յա. Մառի այսպես կոչված «Լեզվի նոր ուսմունքում» և այդ «ուսմունքի» հետեւորդների աշխատություններում:

Լեզվաբանական հիմնական հարցերը վաղուց ի վեր հանդիսացել են մարքսիզմի կլասիկների տեսական հետաքրքրության առարկան, աւակայն Մառը, լեզվաբանության մեջ մտցնելով «Մարքսիզմին ոչ հատուկ անհամեստ, պարծենկոտ, մեծամիտ

տոն»¹, անհիմն ու թեթևամիտ կերպով ժխտում էր այն ամենը, ինչ ստեղծվել էր լեզվաբանություն մեջ իրենից առաջ, ազավազում ու զոհակացնում էր մարքսիզմի կյանքիկների ասույթները լեզվի և նրա գիտություն առանձին հարցերի վերաբերյալ: Մառի հետևողական աշակերտները ավելի «առաջ» գնալով ջանում էին մարքսիստական լեզվաբանություն հիմունքները փրկել ոչ թե մարքսիզմի կյանքիկների աշխատություններում, այլ Մառի «լեզվի նոր ուսմունքի» մեջ:

Ընկեր Ստալինը ոչ միայն խորացրեց և զարգացրեց մարքսիզմի տեսությունը լեզվաբանական հիմնական հարցերի շուրջը, այլև ստեղծեց մի միասնական, ամբողջական մարքսիստական ուսմունք լեզվի մասին, մարքսիստական լեզվաբանություն մի հանճարեղ կոռ սխեմ, որի առանձին դրույթները, առանձին կողմերը սերտ կապված են միմյանց հետ, մեկը բխում է մյուսից, լրացնում է մյուսին և կազմում նրա հետևողական շարունակություն ու անմիջական հետևանքը:

Լեզուն, սովորեցնում է քնկեր Ստալինը, հասարակական երևույթ է. «Լեզուն պատկանում է հասարակության գոյություն ամբողջ ժամանակամիջոցում գործող հասարակական երևույթների թվին: Այն ծնվում և զարգանում է հասարակության ծննդի և զարգացման հետ միասին: Այն մեռնում է հասարակության մահվան հետ միասին: Հասարակությունից դուրս լեզու չկա»:²

Լեզվի զարգացումը անքակտելիորեն կապված է հասարակության զարգացման հետ, այդ լեզուն ստեղծող և նրա կրող ժողովրդի զարգացման հետ, «Ուստի և, շարունակում է քնկեր Ստալինը, — լեզուն ու նրա զարգացման օրենքները կարելի է հասկանալ միայն այն դեպքում, եթե այն ուսումնասիրվում է անխցելի կապի մեջ հասարակության պատմության հետ, ժողովրդի պատմության հետ, որին պատկանում է ուսումնասիրվող լեզուն և որը հանդիսանում է այդ լեզվի ստեղծողն ու կրողը»:³

Որպես հասարակական երևույթ լեզուն, սակայն, խիստ տար-

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ 1951 թ., էջ 74:

² Տես նույնը, էջ 49:

³ Տես նույնը, էջ 49:

բերվում է հասարակական մշուս երևույթներին՝ վերնաշենքից, բազիսից, արտադրության գործիքներից: Բացի այն ընդհանուրից, որ ներհատուկ է հասարակական բոլոր երևույթներին, այն է՝ սպասարկել հասարակությանը, լեզուն, ինչպես և հասարակական մշուս երևույթները, ունեն իրենց սպեցիֆիկ առանձնահատկությունները: Հայտնի է, որ բազիսը հասարակությանը սպասարկում է անտեսապես, վերնաշենքը՝ գաղափարապես: արտադրության գործիքները՝ նյութական բարիքներ արտադրելով, իսկ լեզուն, որմնք ևն լեզվի սպեցիֆիկ առանձնահատկությունները, որոնցով լեզուն տարբերվում է հասարակական մշուս երևույթներից: Պատասխանելով այս հարցին ընկեր Մաալինը միաժամանակ տալիս է լեզվի՝ որպես հասարակական երևույթի կյանիկ բնորոշումը:

Շիրանք (սպեցիֆիկ առանձնահատկությունները—Հ. Մ.) այն են, որ լեզուն հասարակությանն սպասարկում է որպես մարդկանց հաղորդակցման միջոց, որպես հասարակության մեջ մտքեր փոխանակելու միջոց, որպես մի միջոց, որը մարդկանց հնարավորություն է տալիս հասկանալու միմյանց և կարգավորելու համատեղ աշխատանքը մարդկային գործունեությունը բոլոր ոլորտներում»¹ իսկ մտքերի փոխանակությունը, հասարակության արտադրական գործունեություն մեջ հաջողության հասնելու համար, մշտական և կենսական անհրաժեշտություն է: Ահա այդ իսկ իմաստով Վեզուն հաղորդակցման գործիք լինելով, դրա հետ միասին հանդիսանում է հասարակության պայքարի և զարգացման գործիք»²

Լեզուն որպես հասարակական երևույթ արմատապես տարբերվում է վերնաշենքից: Վերնաշենքը ծնունդ է առնում բազիսից և անտարբեր չի մնում թի բազիսի ճակատադրին, դասակարգերի ճակատադրին, հասարակարգի բնույթին»³ բազիսի փոփոխումը պատճառ է դառնում վերնաշենքի փոփոխմանը, մինչդեռ լեզուն այդպես չէ: Լեզուն, ի տարբերություն վերնաշենքի, արդյունք է մի քանի դարաշրջանների, հարաանում է մի քանի դարաշրջաններ. նա ապրում է անհամեմատ ավելի եր-

1 Ի. Սաալին, Վարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը, Լրեան Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 83:

2 ՏԵս նույնը, էջ 51:

3 ՏԵս նույնը, էջ 13:

կար, քան որն է բազիս կամ որն է վերնաշէնք: «Լեզվի ստրուկ-տուրան, նրա քերականական կառուցվածքը և բառային հիմ-նական ֆունդը մի շարք դարաշրջանների արդյունք է:

Պետք է ենթադրել, որ ժամանակակից լեզվի տարրերը ստացնալորվել են դեռևս խոր հնագրում, նախքան ստրուկ-թյան դարաշրջանը»:¹

Ընկեր Ստալինը, խորացնելով և զարգացնելով պատմական մասերի լեզվի աեսությունը վերնաշէնքի և բազիսի դիալեկ-տիկական, հակադրամիտանական կապի մասին, ցույց տվեց, որ վերնաշէնքը արտադրական ուժերի մակարդակի փոփոխություն-նր արտացոլում է ոչ անմիջապես և ոչ ուղղակի, այլ բազիսում կատարված փոփոխություններից հետո, արտադրության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները բազիսում բեկվելուց հետո, մինչդեռ լեզուն անմիջականորեն կապված է մարդու. ոչ միայն արտադրական գործունեության հետ, այլև մարդու «ամեն մի այլ գործունեության հետ, նրա աշխատանքի բոլոր ոլորտնե-րում, արտադրությունից մինչև բազիսը, բազիսից մինչև վեր-նաշէնքը»:² Նշանակում է լեզվի գործունեության ուսրոտը շատ ավելի յայն ու բազմակողմանի է, քան վերնաշէնքի գործու-նեության ոլորտը:

Մարքսիզմի կլասիկները վիթխարի նշանակություն են աալիս լեզվի և արտադրության այս անմիջական կապին: Ճ. էնգելսը աալով լեզվի ծագման մարքսիստական տեսությունը, գրում է. «Ձեռքի զարգացման հետ, աշխատանքի հետ միասին սկսված իշխումը բնության վրա, յուրաքանչյուր նոր առաջն-թաց քայլափոխում բնդլայնում էր մարդու մասհորիզոնը»:³ Հասարակական աշխատանքի զարգացումը նպաստել է հասարա-կության անդամների իրար հետ ավելի սերտորեն կապվելուն, որով հասարակության յուրաքանչյուր անդամի համար ավելի պարզ է դարձել համագործակցության օգտակարության գիտակ-ցությունը: «Կարճ ասած՝ ձևավորվող մարդիկ հասան այն բա-նին, որ նրանց մեջ երևան եկավ միմյանց ինչ-որ բան աուելու

1 Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 59:

2 Տես նույնը, էջ 23:

3 Ճ. էնգելս, «Բնության դիալեկտիկա», Երևան, 1950, էջ 188:

պահանջը»¹ «Աշխատանքի պրոցեսից և աշխատանքի հետ միասին՝ լեզվի առաջացման այս բացատրությունը միակ ճիշտն է»² Մակայն աշխատանքը, հոտարակական արտադրությունը հանդիսանում է ոչ միայն մարդկային լեզվի ծագման հիմնական նախապայմանը, այլ նաև մարդկային լեզվի զարգացման նախապայմանը, լեզվի և արտադրություն անմիջական այդ կապով է պայմանավորվում լեզվի զարգացումը: Հասարակություն արտադրության զարգացումը լեզվից պահանջում է զարգացնել, համալրել իր բառարանը անհրաժեշտ նոր բառերով ու արտահայտություններով: «Ով լեզուն, անմիջականորեն արտացոլելով այդ կարիքները, իր բառարանը լրացնում է նոր բառերով, կատարելագործում է իր քերականական կառուցվածքը»³:

Ընկեր Ստալինի կողմից լեզվի զարգացման աղբյուրի այսպիսի կլասիկ մարքսիստական սրբույթը ամենախորը կերպով բացահայտում է լեզվի և մտածողության փոխադարձ կապը և նրանց զարգացման աղբյուրը: Այն ցույց է տալիս, որ այդ աղբյուրը հանդիսանում է մարդկանց հասարակական պրակտիկ գործունեությունը:

Այս ամենից պարզ է դառնում, որ սխալ ու ոչ մարքսիստական էր Մառի ֆորմուլայն լեզվի վերաբերյալ՝ որպես վերնաշենքի, որովհետև լեզուն արմատապես տարբերվում է վերնաշենքից: «Լեզուն շփոթել վերնաշենքի հետ նշանակում է թույլ տալ լուրջ սխալ»⁴—գրում է ընկեր Ստալինը:

Ստալինյան այս հիմնարար զրույթից բխում են ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքի կարևորագույն տարրերը լեզվի և բարբառների մասին:

Եթե լեզուն վերնաշենք չէ, հետևապես նրա փոփոխումը, զարգացումը ևս անդի չի ունենում այնպես, ինչպես վերնաշենքի զարգացումը, այսինքն՝ գոյություն ունեցողի ոչնչացման և նորի կառուցման միջոցով: Ինչպես հայտնի է, Մառը և նրա աշակերտները պնդում էին, որ իբր լեզվի զարգացումը կատարվում է թուխքած, որ հին որակից նոր որակի անցումը կատարվում է պայթյուններով, որ լեզուների խաչավորումը հանդիսանում է հիմնական ուղի՝ նոր լեզվի առաջացման համար:

¹ Ֆ. Էնգելս, «Բնությունից զեականակա», Երևան, 1950, էջ 185:

² Տե՛ս նույնը, էջ 189:

³ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանությունը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 24:

⁴ Տե՛ս նույնը, էջ 24:

Յուլյց տալով, որ լեզուն վերնաշինք չէ, բնկեր Ստալինը տվեց լեզուների զարգացման խնդիր, գիտական մարքսիստական ուղին՝ արամագծորեն հակառակ Մաոի ուղուց։ «Իրականում լեզվի զարգացումը տեղի է ունեցել ոչ թե դոյություն ունեցող լեզվի ոչնչացման և նորի կերտման միջոցով, այլ գոյություն ունեցող լեզվի հիմնական տարրերի ծավալման ու կատարելագործման միջոցով»,¹ լեզվի հին արակից նոր արակի անցումը տեղի է ունենում ոչ թե պայթյունի միջոցով, այլ «նոր արակի տարրերի աստիճանական կուտակման միջոցով, հետևաբար, հին արակի տարրերի աստիճանական մահացման միջոցով»։² Լեզուների խաչափորումը ոչ թե տալիս է նոր արակ, «այլ պահպանում է լեզուներից մեկը, պահպանում է նրա քերականական կառուցվածքն ու բառային հիմնական ֆոնդը և նրան հնարավորություն է տալիս զարգանալու իր զարգացման ներքին օրենք-ներով»։³

Այնուհետև, եթե լեզուն վերնաշինք չէ բաղիսի վրա, ուրեմն և զառակարգային չէ, «Էնդուն, սրպես հասարակության մեջ մարդկանց հաղորդակցման միջոց, հավասարապես սպասարկում է հասարակության բոլոր զասակարգերին և այդ տեսակետից, յուրատեսակ անտարրերություն է ցույց տալիս գասակարգերի նկատմամբ»։⁴

Նշանակում է սխալ ու ոչ մարքսիստական է Մաոի նաև ելկրորդ ֆորմուլան՝ լեզվի «զասակարգայնության» ֆորմուլան։ Խոսքի բոլոր տեսակներն ու ենթատեսակները օժտելով զասակարգայնությամբ, Մաոն և նրա հետևորդները ժխտում էին ընդհանուր, միասնական համաժողովրդական ու համազգային լեզվի գոյությունը, այն համարելով ֆիկցիա, նույն հասարակության համար նրանք ստանում էին «զասակարգային» տարրեր «լեզուներ»՝ «ֆեոդալական դասի լեզու», «բուրժուական լեզու» ի հակադրություն «գյուղացիական լեզվի», «պրոլետարական լեզվի»։

Այսպիսով նրանք անտեսում էին համաժողովրդական լեզվի առկայությունը և ամեն մի բարբառ դիտում էին որպես «զասակարգային լեզու»։

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպոհնրատ, 1951 թ., էջ 60։

² ՏԵՍ նույնը, էջ 63։

³ ՏԵՍ նույնը, էջ 66—67։

⁴ ՏԵՍ նույնը, էջ 28։

Ընկեր Ստալինը հանձարեղ կերպով ցույց տվեց, որ թեև լեզուն յուրատեսակ անտարբերություն է ցույց տալիս դեպի դասակարգերը, «բայց մարզիկ, սոցիալական տոանձին խմբերը, դասակարգերն ամենեին էլ անտարբեր չեն լեզվի նկատմամբ։ Նրանք աշխատում են լեզուն օգտագործել իրենց շահերի համար, նրան պարտադրել իրենց տոանձնահասակ լեզուիկներ, իրենց առանձնահատուկ տերմինները, իրենց առանձնահատուկ արտահայտությունները»¹

Հատկապես ժողովրդից անջատված և նրան ատուղ ունևոր դասակարգերի վերնախավերը ստեղծում են իրենց «դասակարգային» բարբառները, ժարգանները, որոնք չի կարելի լեզու համարել։ Նախ այն պատճառով որ չունեն ներքին ոչ մի սեռային համաժողովրդական դառնալու համար, չունեն լեզվի սպեցիֆիկ հիմքը կազմող սեփական քերականական կառուցվածք և բառային հիմնական ֆոնդ, այլ այդ ամենը նրանք փոխ են առնում ազգային լեզվից և երկրորդ՝ նրանք ունեն հասարակական շրջանառության նեղ սլոբա, սպասարկում են սահմանափակ սոցիալական միջավայրի՝ դասակարգային հասարակության վերնախավերին և կարող են գոյություն ունենալ առ առավելն այնքան ժամանակ, քանի դեռ գոյություն ունեն դասակարգային այդ վերնախավերը։

Բոլորովին այլ բան են աեղական կամ տերիտորիալ բարբառները, որոնք իրենց հնությունից հասնում են մինչև մարդկության ցեղային կյանքի ժամանակաշրջանները։ Ընկեր Ստալինը նրանց խիստ սահմանադատում է «դասակարգային» բարբառներից, ժարգոններից, տալով մեծ նշանակություն ազգային լեզուների ձևավորման պատմության մեջ, Տեղական բարբառները սպասարկում են ժողովրդական լայն մասսաներին, քանի դեռ չեն ձուլվել համաժողովրդական, ազգային լեզվի մեջ, նրանք ունեն իրենց քերականական կառուցվածքն ու հիմնական բառային ֆոնդը, որոնց շնորհիվ հաճախ հիմք են դառնում նոր ազգային լեզվի առաջացման համար։ «Տեղական (տեքիտորիալ) բարբառները,—գրում է ընկեր Ստալինը,—ընդհանրապես, սպասարկում են ժողովրդական մասսաներին և ունեն իրենց քերականական կառուցվածքն ու բառային հիմնական ֆոնդը։ Այդ պատճառով

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմ և լեզվաբանության հարցերը», Յրևան, Հայպետհրատ, 1951 թ. էջ 28—29։

էլ տեղական որոշ բարբառներ ազգերի դայացման պրոցեսում կարող են ազգային լեզուների հիմք հանդիսանալ և զարգանալ-դառնալ ազգային ինքնուրույն լեզուներ»¹

Մարքսիստական լեզվաբանական տեսութեան այս ամբողջական կուռ սխառեմի ստեղծողը եղավ ընկեր Ստալինը, սխառեմ, որի առանձին գրույթները, ինչպես տեսանք, սերտ կապված են իրար հետ, մեկը կազմում է մյուսի հետևողական շարունակությունն ու լրացումը: Ընկեր Ստալինի ընդհանուր տեսական այս գրույթները նոր լույս են սփռում առանձին, կոնկրետ լեզուների պատմության ուսումնասիրման վրա: Այս տեսակետից ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքը հանդիսանում է մի սեղեցույց, հայազիտություն խնդիրները, այդ թվում նաև հայ բարբառագիտություն խնդիրները, ճիշտ կերպով լուծելու համար:

Հայ բարբառագիտությունը կազմում է դարերի պատմություն ունեցող հայազիտության բաղկացուցիչ մասերից մեկը: Ստալինյան ցուցումը ազգային լեզուների կազմավորման պրոցեսում տեղական (տեղիտորիալ) բարբառների նշանակության մասին, բարձրացնում է բարբառագիտության՝ որպես լեզվաբանական մասնաճյուղի նշանակությունը, որովհետև, ինչպես հայտնի է, տեղիտորիալ բարբառները հանգիստանում են հենց բարբառագիտության ուսումնասիրման հիմնական սուարկան:

Թովանդակ հայոց լեզուն խոսքի իր բոլոր տեսակներով՝ հին ու նոր գրական լեզուներով և շուրջ շորս տասնյակ տեղական բարբառներով ներկայացնում է լեզվական իրողությունների մի անսպառ հաեմարան, իրողություններ, որոնց ճիշտ, դիտական լուսաբանությունը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն լուծել հայ էթնոսի կազմավորման պրոցեսի բարդ հարցերը, այլև հսկայական նյութ է մատակարարում ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքի առանձին գրույթները կանկրետ կիրառելու և զարգացնելու գործում:

Հնում հայոց լեզու ասելով սխալ կերպով հասկացել են միայն գրաբարը: Հնդկարական հայազիտությունը, շարունակելով միջնադարյան կղերականության արհամարհական և մեր-

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմի և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ. էջ 102:

ժողական տրադիցիան դեպի ուսմկտրենը՝ դեպի ժողովրդական մասսաներին սպասարկող տեղական բարբառները, անհամեմատ ավելի մանրամասն ուսումնասիրել է գրաբար լեզուն։ Հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը, սակայն, լրիվ չի կարող լինել առանց բարբառների ուսումնասիրության։ Գոյություն չունի ոչ մի լեզու առանց բարբառների, բոլոր գրական լեզուները, որոնք ազգություն կազմավորման ժամանակ դառնում են ազգային լեզուներ, գոյացել են կենդանի բարբառների հիման վրա։

Պատմական այն ժամանակաշրջանում, երբ դարգացման տնտեսական անհրաժեշտ պայմանների բացակայության պատճառով ազդ չդարձած էթնոսի միասնական լեզուն կրախի է մատնվում՝ էթնոսի պետականության քայքայման հետևանքով, կենդանի տեղական բարբառները, ինչպես ուսուցանում է ընկեր Ստալինը, իրենք են հիմք դառնում ազգային լեզվի գոյացման համար։ Պատմական այս ժամանակաշրջանում բարբառները հանդիսանում են կենդանի, արդյունավետ, առաջադիմող կատեգորիաներ։ Յուրյ տալով, որ տեղական բարբառները ազգերի գոյացման պրուցեսում կարող են հիմք հանդիսանալ ազգային լեզուների կազմավորման համար, ընկեր Ստալինը իբրև օրինակ բերում է կուբսկ-օրյոյան բարբառը, որն ընկած է ուսուց ազգային լեզվի հիմքում և պոլտավյան-կիևյան բարբառը, որն ընկած է ուկրաինական ազգային լեզվի հիմքում։ Այդպես է տեղի ունեցել նաև հայոց լեզվի—Ում—ճուղի բարբառներից հատկապես Արարատյան բարբառի հետ, որն իր լեզվական ատաղձով ընկած է մեր գրական լեզվի հիմքում և այժմ դարձել է ամբողջ հայության ազգային լեզուն։

Տարակույս չկա, որ բարբառները հանդիսանալով հասարակության ընդհանուր ու միասնական լեզվի տեղական տարբեր տարատեսակները և տեղիտուրիալ տեսակետից լինելով սահմանափակ միջավայրի հաղորդակցման միջոց, պատմական այն ժամանակաշրջանում, երբ առկա է ազգային լեզուն, չունեն և չեն կարող ունենալ գործնական նշանակություն։ Ավելին, իրենց գոյությունը նրանք խոչընդոտում են ազգային միասնական լեզվի զարգացումը, դանդաղեցնում վերջինիս համազգային լեզու դառնալու գործը, թեև միաժամանակ հանդիսանում են ազգային լեզվի բառապաշարի հարստացման աղբյուրներից մեկը, թեպետ և ոչ գլխավոր։ Բավական է հիշատակել, որ դասուկ, չմուշկ, տերություն, էլ, էլի էտեի, միջնակ բառերը, որ այնքան լայն

գործածութիւնն են պտել այժմ, բարբառներից են անցել ժամանակակից հայերենին:

Ազգային լեզվի գոյութունը, սակայն, ինքնին նշանակում է բարբառների մահացում: Եվ իրոք արդեն պատմութեան գիրկն են անցել Թրիլիսիի, Մեղրու, Ագուլիսի, Երևանի բարբառները, նույն ճանապարհն են բռնել նաև մյուս հայ բարբառները: Նշանակում է պատմական այս ժամանակաշրջանում բարբառները իրոք որ հանդիսանում են էտադիմոլ, պատմութեան գիրկն անցնող, մահացող կատեգորիաներ:

Ահա այդ պատճառով բարբառների ուսումնասիրութիւնը այժմ ունի գիտական և պատմական նշանակութիւն, բարբառների լեզվական իրողութիւնները՝ հոգնակի մասնիկները, հոլովման և խոնարհման անալիտիկ սխառեմը, հնչյունական զարմանալի հարուստ սխառեմը, բառապաշարը, կարճ ատած՝ քերականական կառուցվածքն ու հիմնական բառաֆոնդը մեծ արժեք են ներկայացնում հայերենագիտութեան և ընդհանուր լեզվաբանութեան համար: Առանց բարբառների ուսումնասիրութեան հայոց լեզվի պատմութիւնը կլինի թերի և անկատար: Բարբառների ուսումնասիրութիւնը հնարավորութիւն կտա ոչ միայն ամբողջացնել հայոց լեզվի պատմութիւնը, այլև պարզել հայոց լեզվի գենեզիսի շատ հարցեր և նրա տիպոլոգիական կառուցվածքը:

Միայն մարքսիստական պատմական այսպիսի մոտեցումը, մարքսիստորեն հասկացված իստորիզմն է բացահայտում բարբառների ոչ միայն դերն ու նշանակութիւնը հասարակութեան զարգացման պատմական տարրեր ժամանակաշրջաններում՝ կապված այդ հասարակութեան պատմութեան հետ, այլև բարբառների առաջադեմն ու դերածումը ազգային լեզվի:

Հայ բարբառների առաջացման հարցը հայագիտութեան մեջ հանդիսացել է ամենահուզող հարցերից մեկը և տեղի տվել տարբեր կարծիքների: Հնդեւրոպաբանները այս հարցում արտահայտել են արոմպեթութեն իրար հակառակ կարծիքներ: Հնդեւրոպաբան հայագետներից Հ. Հլալբշմանը, Ա. Տոմոտը, Ա. Մեյլեն, Հ. Աճառլանը կոնկրետ են եղել այն տեսակետի վրա, որ հայոց լեզուն ի սկզբանէ հանդես է եկել մի ձևով, որ գրառման ժամանակաշրջանում՝ Ծ-ը պարսի, գրաբարին զուգընթաց գոյութիւն չեն ունեցել տեղական բարբառներ, որ արդի բարբառները առաջացել են հատադասում, գրաբարի

զեզրագացիայի ժամանակաշրջանում, նրա ազավազման միջոցով: «Վերջապես նա (հայոց լեզուն—Հ. Մ.) չունի բարբառներ, —գրում է Մեյլեն,—ի սկզբանե նա տրված է միայն մի ձևով և արդի խոսվածքները չեն ներկայացնում ոչ մի հետք, որ ենթադրել տան մեր թվարկության 5-րդ դարում իրարից ուշագրավ տարբերություններ ներկայացնող բարբառների գոյությունը»¹

Բարբառների առաջացման այս տեսության ներկայացուցիչները եթե զրադվել են կամ զրադվում են որևէ բարբառի ուսումնասիրությանը, ապա նրանց նպատակն ու խորհուրդը միայն մեկն է՝ պարզել թե գրաբարը ինչ հնչյունական և այլ փոփոխություններ է կրել նկարագրված բարբառի տերիտորիալ սահմաններում: Այսպես, օրինակ՝ պրոֆ. Հ. Աճառյանի «Քննություն պոլսահայ բարբառի» աշխատության մեջ կարդում ենք. «Պոլսի բարբառը նշանավոր է մեզ համար նրանով, որ մինչդեռ բուն Հայաստանի շատ դավառներ խոսում են մի այնպիսի հայ բարբառ, որ ձևաբանությանը և քերականությանը մեծ շափով հեռացած է հին հայերենից, Պոլսի բարբառը ընդհակառակը շատ լավ պահել է հին հայերենի հարազատ գծերը»² Որ մեր բարբառները մոտ են գրաբարին այդ հատկանքի է, որովհետև երկուսն էլ ներկայացնում են նույն հայ լեզուն, և նրանց միջև եղած տարբերությունները այնքան են, որքան սովորաբար լինում են հասարակության ընդհանուր միասնական լեզվի և նրա տեղական (տերիտորիալ) բարբառների միջև եղած տարբերությունները, այսպես նրանք կլինեին իրարից բոլորովին անկախ, ինքնուրույն լեզուներ: Բայց բարբառների առաջացումը բացառել զրաբարի զեզրագացիայի, նրա ազավազման միջոցով—նշանակում է բարբառների առաջացման հարցին առաջ ոչ ճիշտ բացատրություն:

Հակառակ այս տեսության, հայագիտներից շատերը կանգնած են եղել այն տեսակետի վրա, որ հենց 5-րդ դարում գրաբարի կոդֆին առկա են եղել և տեղական բարբառները: Այսպես օրինակ՝ Ա. Այաթնյանը իր հանրահայտ «Քննական քերականու-

¹ A. Meillet «Esquisse d'une grammaire comparée de l'Arménien classique» Վիեննա, 1903, էջ XI—XII:

² Հ. Աճառյան, «Քննություն պոլսահայ բարբառի», Երևան, «Պետհամալսարանի դիտական աշխատություններ», հ. 19, էջ 23:

թյուն արդի հայերեն լեզվի» աշխատության մեջ գրել է. «Հայաստանի պես ընդարձակ երկրի մը բազմաթիվ գավառներուն մեջ հին ժամանակները քանի մը այլակերպ բարբառներ գործածվին այնչափ բնական էր, որ եթե գրավոր վկայություններըն ալ լռեին՝ լոկ մակարեթությունը դեռ կարժեր»¹.

Այս տեսակետը հետագայում ավելի հիմնավորեց և դարգացրեց հնդեւոպարան հայագետ Ք. Պատկանյանը։ Նա ցույց տվեց, որ դրաբարի աղավաղման միջոցով բարբառների առաջացման տեսությունը զուրկ է գիտական հիմքից. «Երկար ժամանակ զոյություն ունեցող, մասամբ և այժմ զոյություն ունեցող, այն կարծիքը, թե մեր ժամանակի հայերենի տարբեր բարբառներն ու խոսվածքները մի հին, ամբողջ հայ ազգի համար ընդհանուր լեզվի ձևափոխություններն են միայն, ներկա ժամանակում քննադատության չի դիմանում»² Ավելին. «Երբեք լավ այն ճիշտ դրույթից, որ «ցեղային կյանքը նախորդել է ազգային գիտակցական կյանքին»³ և որ «Ինչպես չկան ազգեր առանց ցեղերի, այնպես էլ չի կարելի պատկերացնել լեզուն առանց բարբառների»⁴ Ք. Պատկանյանը ցույց է տվել, որ հայ բարբառները իրենց հստկամբ հասնում են ոչ թե մինչև Ծ-րդ դարը, այլ զոյություն են ունեցել նրանից էլ առաջ. «Արդի հայ բարբառները հանդիսանում են հին, մինչպատմական ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող բարբառների հետ որդեները»⁵.

Անդրադառնալով դրաբարի և բարբառների փոխաբերության հարցին, պրոֆ. Գ. Ղափանցյանը ևս դեռևս 1917 թ. կանգնած է եղել այն տեսակետին, որ դրաբարից բարբառների առաջացման տեսությունը «զուրկ է գիտական հող ունենալուց», «Յայժմ գերիշխող կարծիքն էր, — գրում է նա, — որ մեր արդի բարբառները ծագել են դասական հայերենից, բայց այդ զուրկ է գիտական հող ունենալուց, քանի որ դրա դեմ կան շատ լուրջ

¹ Ա. Այս տրեսյան «Բնական քերականութիւն արդի հայերեն լեզվի», Վիեննա, 1866, էջ 42—43:

² К. Патканов „Исследование о диалектах армянского языка“ СПб. 1869, էջ 3:

³ Տես նույնը, էջ 2:

⁴ Տես նույնը, էջ 2:

⁵ Տես նույնը, էջ 3—4:

«լեզվային» և «ապալեզվային» խոչընդոտներ»¹ և արտահայտում այն կարծիքը, թե մեր բարբառները գրաբարի կողքին ունեցել են իրենց քերականական ձևերը. «Այնուամենայնիվ մեր ռամկական» լեզուն ունեցել է այդ «ոստանիկ գրաբարի» ժամանակ իրեն հատուկ քերականական ձևերը, ինչպես, օրինակ, բացառականի-ից վերջավորությունը, հոգնակիություն էր, ներ, անի, աի ձևերը»²։

Այսպես կոչված «լեզվի նոր ուսմունքի» հիմնադիր Ն. Յա. Մառը գեռես իր գործունեության առաջին շրջանում հայագիտական իր աշխատություններում թեև ճիշտ կերպով նկատել է, որ հայ բարբառները և խոսվածքները գոյություն են ունեցել ոչ պակաս քանակությամբ և առանձնատկությունների ավելիցայտուն արտահայտություններով նաև Ծ-րդ դարում, բայց արտահայտել է այն սխալ կարծիքը, որ գրաբարը և արդի բարբառները առաջացել են լեզվական երկու տարբեր ատաղձից, որոնց պայմանական կերպով անվանել է «հայական» (կամ քեական) և «արմենական» (կամ բեական)։ Հետագայում, իբր պատմական հանգամանքների բերումով «հայականը» (գրաբարի նախահայրը) գտրձել է ազնվականության խոսակցական լեզուն, իսկ «արմենականը» (արդի բարբառների նախահայրը)՝ ժողովրդական խոսվերի։

Ինչպես տեսնում ենք «լեզվի նոր ուսմունքի» լեզվի տղասակարգայնության, խաչափորման միջոցով նոր լեզվի առաջացման սխալ դրույթների արմատները դնելու և Մառի գործունեության առաջին շրջանում, ուստի սխալ է նաև նրա գործունեության երկու շրջանների միջև խիստ անջրպետ անցկացնելը։

Ն. Յա. Մառը, լեզվաբանության մեջ ստեղծելով ժողովուրդների և լեզուների պատմության ամբողջ ընթացքին հակասող, սխալ, ոչ մարքսիստական ֆորմուլա լեզվի «դասակարգայնության» մասին, հանգեց այնպիսի անհեթեթության, որ դասակարգային լեզուներ էր փնտրում նույնիսկ նախնադարյան տոհմատիրական հասարակարգում. Հայտնի է, որ Մառը առաջնությունը տալով ձեռք-լեզվին, հնչյունային լեզվի առաջացումը փոխադրում էր պատմական ավելի ուշ շրջաններ, կա-

¹ Գ. Ա. Ղափանցյան, «Հայա-արմենական» լեզվաբանական ազգական բովանդակությունը, «Արարատ», 1917 թ., № 2—3, էջ 209։

² Տես նույնը, էջ 209։

պելով այն մոգերի «մոգական-աշխատանք» խժդժաբանության հետ և գտնում, որ մարդկային անդամակարգ այդ հասարակության մեջ ևս տեղի է ունեցել դասակարգային պայքար՝ ձեռք-լեզվով և հնչյունային լեզվով խոսող կոլեկտիվների միջև:

Ընկեր Ստալինը հերքելով այս սխալ դրույթները, ցույց տվեց, որ հնչյունային կամ բառային լեզուն է միշտ եղել մարդկային հասարակության հաղորդակցման միակ լիարժեք միջոցը և որ լեզուն երբեք դասակարգային չի եղել, իսկ «այն հասարակության մեջ, որտեղ չկան դասակարգեր, խոսք անգամ չի կարող լինել դասակարգային լեզվի մասին»:¹

Մտուի այս սխալ դրույթները հայերենագիրության մեջ ստանալով իրենց կոնկրետ կիրառությունը, պատճառ են դարձել մի շարք հարցերի սխալ, ոչ գիտական բացատրության:

Այսպես կոչված «լեզվի նոր ուսմունքի» տիրապետության շրջանում հայոց լեզվի ողջ պատմությունը վեր էր ածվել «դասակարգային» լեզուների պատմության: Գրաբարը համարվում էր հայ ֆեոդալ դասի լեզուն, նրա առաջացումը բացատրվում էր տոհմական կարգերի քայքայման ժամանակ նախահայկական բնիկ հարյուրավոր տոհմերի վերնախավերի լեզուների համախառն համադրումից՝ անտեսելով այդ լեզուներից մեկի պրիմատությունը: Բարբառների առաջացումը կապվում էր այդ նույն տոհմերի ճնշվող խավերի լեզուների հետ. «Տոհմային այն լեզուները, որոնք մնացին նախկին տոհմի իշխվող և հետո ճորտ գյուղացի դարձած խավի հաղորդակցության միջոց, էթնիկական լեզվի մեջ ստացան բարբառային երանգ, ավելի ճիշտ նախաբարբառային երանգ»:² Գրաբարի և բարբառների միջև եղած տարբերությունները բացատրվում էին այն բանի հետևանքով, որ «իշխող խավերի լեզուն, գրաբարը, համադրվել է Հայաստանում բնակություն ունեցած հարյուրավոր տոհմերի լեզուներից, ուստի նա մեկն ու մեկին կամ յուրաքանչյուրին շատ նման չալիտի լինեք»:³ Ենթադրվում էր, որ «դասակարգային» այս երկու լեզուներով մտքերի փոխանակությունը և հասարակական արտահայտությունը կադմակերպելու համար պրաբարաբոս ազնվականները եղել են երկլեզվյաններ. «ազնվական դասը

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 25:

² Ա. Ղաբալյան, «Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն», Երևան, 1937 թ., էջ 183:

³ Տե՛ս նույնը, էջ 184:

երկեցեցվյալն էր, զի ուեր իր անգաւան բարբառը միտժամանակ և գրաբարը»¹։ Վերջապես, աշխարհաբար հայերենի կազմավորման, նրա պահանջը առաջադրելու հարցում ամենամեծ դերը տրվում էր հայ բուրժուազիային։ «Այդ լեզուն սահմանները եղել են հայ առեւտրականները, մասամբ և արհեստավարական վերնա- խավը»²։

Մառի «ուսմունքի» տիրապետութեան շրջանում, ուրեմն, թեև բարբառները չեն բխեցվել գրաբարից և իրենց հնութեամբ հասցվել են մինչև տոհմային լեզուների ժամանակաշրջանները, բայց հիմք բնդունելով լեզվի «դասակարգայնութեան» սխալ ֆորմուլան, հայոց լեզուն վեր էին ածել «սղակականական», «գյուղացիական», «բուրժուական» «գաղապարդային» լեզուների՝ ի հակադրութուն «սյրոլետարական»-սոցիալիստական հայերե- նի։ Այդ նույն ժամանակաշրջանում բարբառները զիջվել են ոչ թե իրրեւ համաժողովրդական ընդհանուր լեզվի ճշգրտութեանը, այլ որպէս ցեղային լեզուների ուղղակի շարունակութեանը։

Ընկեր Սաաֆինի պատմական ցուցումը այն մասին, որ ցեղերի և էթնոսների լեզուները եղել են ընդհանուր, համաժողովրդական այդ ցեղերի և ժողովուրդների համար և որ գրանց հեռ միասին եղել են անգական բարբառներ ու խոսվածքներ, պարզ է դարձնում, որ հայ բարբառները չեն առաջացել գրաբարից, նրա ղեկավարողիայի ժամանակ, այլ պոյութուն են ստեղծել շատ ավելի վաղ ժամանակներից, թող թե Ծ-րդ դարում՝ որի մասին բացմաթիվ արժեքավոր վկայութեաններ կան մեր Ծ-րդ և այլ դարերի պատմիչների մոտ։

Հինդերորդ դարի պատմիչներից Կորյունի վկայութեամբ Մարաց կողմի հայերը սենեցել են «խեցրեկագոյն և խոշորագոյն, գծաւորամատոյցք»³ լեզու, Սյունեցիք՝ «պաղանամիտ, վայրենագոյն, ճիւղաբարոյ»⁴—անմշակ և վայրենի բարբառ։

¹ Ա. Ղաւրիբյան, «Հումաստութիւն հայ բարբառագիտութեան», Երևան, 1941, էջ 28։

² Ա. Ղաւրիբյան, «Լեզվազան մտածողութեան տարածականները հայերենում», էջ 48։

³ «Յայնժամ վաղվադակի հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ սկիզբն առնելոյ զխոսժաղոժ կոզմանան Մարաց, որք ոչ միայն վասն գիւտական ստատանակիւր բարուցն ճիւղալութեան, այլ և վասն խեցրեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ գծաւորամատոյցք էին»։ Կորիւն «Պատմութիւն վարուց ևւ մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչիւ», Թիֆլիս, 1913, էջ 17։

⁴ Կորիւն «Պատմութիւն վարուց...», էջ 21։

Հինգերորդ դարում բարբառների զսլուծյան վերաբերյալ հետաքրքիր վկայություն կա նաև Եզնիկի մոտ: Խոսելով ոգի, հոգի, շունչ կամ քամի բառերի մասին և կամենալով հիմնավորել, որ այդ բառերը ունեն միևնույն իմաստը, Եզնիկը ասում է. «Ես և զև ոգի, այլ ոգի չար վասն անհնազանդութեանն և ապստամբութեանն դոր թէպէտ և ի մեր լեզու՝ այս չար ասէք, որպէս ի խառնաց հարցն մերոց առաջնոց ըստ սովորութեան ի մեզ կարգելոյ, այլ գիտեմք՝ եթէ այսն հոգմ է, և հոգեմ՝ ոգի, ըստ յառաջագոյնն՝ ասացելոյ: Քանզի յորժամ մէք ասէմք՝ թէ սիք շնչէ, ստորնեայք՝ ասեն՝ այս շնչէ»:¹

Եզնիկը իբրև Կողբացի, այսինքն՝ վերին — հյուսիսային Հայաստանի (resp. արևելահայաստանի) ներկայացուցիչ, տարբերություն է գնում իր խոսած հայերենի և ստորնեայց — հարավային Հայաստանի (resp. արևմտահայաստանի) հայերենի միջև: Եզնիկի այս վկայությունը արժեքավոր է ոչ միայն նրանով, որ ստորաբաժանում է հայ բարբառները (վերին և ստորնեայք), այլև նրանով, որ տեղեկություն է տալիս այդ բարբառների մեջ «այս» բառի երկու տարբեր նշանակության մասին, ընդորոժում «զև» նշանակությամբ վերին Հայաստանում և «հոգմ» նշանակությամբ՝ ստորին Հայաստանում:

Բարբառների մասին տեղեկություններ են պահպանվել Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության հայ մեկնիչների մեկնություններում: Յոթերորդ դարի հայ մեկնիչ Անանունի այն խոսքերը, թե «Այլ էր իսկ ճշմարտապէս և ի տեսակի խաւսիցն, որպէս բազուկ, պազուկ, փազուկ»² — վկայում են հայ բարբառների բաղաձայնական տարբերությունները:

Թրակացու հայ մեկնիչներից առանձնապէս ուշադրով են 8-րդ դարի մեկնիչ Ստեփանոս Սյունեցու տված տեղեկությունները: Հիշատակելով օտար լեզուների խիստ օգտակարությունը ստուգաբանության համար (ստուգաբանությունը հնում քերականության վեց մասերից մեկն էր, որն զբաղվում էր բառերի և սրանց ուղղագրության ուսումնասիրությամբ), Սյունեցին

¹ Թեև այս բառի փոխարեն Եզնիկի տպագիր օրինակներում հանդիպում ենք «ստորնեայք» բառը, բայց մի ձեռագրում պահպանված է «ստորնեայք» ձևը:

² Եզնիկի Կողբացի շնչի ազանգոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 64—65:

³ Ն. Ազունց, «Արուստ Դիոնիսիայ քերականի և հայ մեկնություններ նորին» Պետերբուրգ, 1915 թ., էջ 149:

ազնիւացնում է, որ հարկավոր է իմանալ նաև բովանդակ «զբրտոսն զեզերականս» — Հայաստանի ծայրագավառների բարբառները և թվարկում է յոթ բարբառ. «Եւ. զարձեալ զփո լեզուիդ գիտին զբովանդակ զբոսոսն զեզերականս, որպէս զհորճայն եւ զՏայեցին և զԹուլթայինն և զՁորբորդ հայեցին և զՍպերտցին եւ զՍիւնին եւ զԱրցախայինն»¹

Հինգերորդ դարում բարբառների գոյության վերաբերյալ այս կարգի տեղեկություններ կան նաև մեր մյուս մեկնիչներին և պատմիչների մոտ։ Այդ բանն են հաստատում նաև զբարբառի քերականական կանոնների և քառերի գործածության այն «մեղանշանները», որ նկատվում են մեր պատմիչների մոտ²

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ զբարբառին զուգընթաց եղել են նաև բարբառներ։ Այժմ տեսնենք թե ինչպես են առաջացել այդ բարբառները։

Այդ հարցի միակ ճիշտ գիտական բացատրությունը տվել են մարքսիզմի կլասիկները։ Ընկեր Ստալինը իր հանճարեղ աշխատություններով ավելի պարզ ու հասկանալի դարձրեց այդ Ստալինյան հիմնարար ցուցումները այն մասին, որ լեզվի՝ որպէս հասարակական երևույթի դարգացումը կապված է հասարակության դարգացման հետ և որ հասարակության դարգացման բոլոր էտապներում լեզուն հասարակության բոլոր անդամների համար եղել է ընդհանուր և միասնական, բայց և դրա

¹ Եւ. Աղոսնց, «Արուեստ Դիոնիսեայ քերականի և հայ մեկնութիւնք նորին», Պետերբուրգ, 1915 թ., էջ 187; Հայագետներից ոմանք, հատկապես նրանք, ովքեր կարծում են, որ բարբառները առաջացել են զբարբառից, Սյունեցու հիշատակած այս յոթ անունները համարում են ոչ թե բարբառներ, այլ հայաստանում բնակվող 18 այլ ցեղերից յոթի լեզուները, իսկ մնացած տասնմեկ ցեղերը, որոնց մասին Սյունեցին լուր է, իր արդեն հայացած են եղել Հայագետների մեծ մասը, ոսկայն, Սյունեցու այդ վկայությունը հասկացել են որպէս բարբառներ. այդպէս է հասկացել 13-րդ դարի խոշոր քերական Նովհաննես Սրգնկացին, այդպէս են հասկացել Բ. Պատկանյանը և ուրիշները։

Եթե անդամ հասկանանք իրրե ցեղային լեզուներ, միևնույն է, զբանով զբությունը չի փոխվում. քնդհակառակը, ավելի կհաստատվի, որ բարբառները չեն առաջացել զբարբառից։ Հայ էթնոսի կազմի մեջ մտնող ալլալիզու. ցեղերը ձուլվելով հայերի մեջ, նրանց լեզուները իրրե տարավող լեզուների մահացել են, իսկ այդ ցեղերը հայանալով՝ իրենց խոսվածքով կաղմել են հայերենի բարբառները։

² Այդ, «մեղանշանները» մանրամասն ուսումնասիրված և ցույց է տրված Ա. Այտրեյանի կողմից. տես նրա «Քննական քերականութիւն արգի հայերեն լեզվի» աշխատությունը։

հետ միասին եղել են տեղական բարբառներ,— բացահայտում են մեզ ոչ միայն լեզուները և բարբառների զարգացումն ու փոփոխումը՝ կապված այդ լեզուներն ստեղծող և կրող հասարակության զարգացման և փոփոխման հետ,— այլև բարբառների առաջացման տարբեր ճանապարհները՝ կապված դարձյալ հասարակության զարգացման հետ:

Մարքոնիզմի կլասիկները մեզ ուսուցանում են, որ հասարակական-տնտեսական տարբեր դարաշրջաններում բոլորովին տարբեր են հասարակության զարգացման օրինաչափությունները. նրանք տարբեր են իրարից ոչ միայն անդամակարգ համայնակարգում և դասակարգային հասարակարգերում, այլև դասակարգային հասարակարգի տարբեր դարաշրջաններում և սրակապես տարբեր՝ նոր, ոռոգիայիստական, անդամակարգ հասարակարգում: Հասարակության զարգացման այս տարբեր օրինաչափություններին համապատասխան մի դարաշրջանում, ասենք առհմական կարգերի դարաշրջանում, երբ կատարվում էր բաժանման միջոցով նոր ցեղերի առաջացում, բնականաբար տեղի կունենար իրար խիստ մոտ բարբառների առաջացում, և ընդհակառակը՝ պատմական այն շրջանում, երբ տեղի է ունենում ցեղերի միացում, համակենտրոնացում, ասենք ցեղական միաթյունների և էթնոսների կազմավորման շրջանում, տեղի կունենար նաև բարբառների միացում, միաձուլում մի միասնական լեզվի մեջ:

Համառոտակի կանպ առնենք լեզուների և բարբառների զարգացման տարբեր էտապների վրա՝ կապված հասարակության զարգացման պատմության հետ:

Մարդկության առաջացման շրջանից մինչև դասակարգային հասարակության ծնունդը մարդիկ ապրել են իրարից անջատ փոքրիկ խմբերով: Մարդկային նախասկզբնական այդ խմբերը (հոտերը), ինչպես ենթադրում են պատմաբանները, վայրենության ստորին աստիճանում ընդգրկում էին 30—50 մարդ:

Մինչդասակարգային հասարակության զարգացման ավելի բարձր ստադիայում՝ առհմական կարգերում, որը, ինչպես ցույց է տվել Էնգելսը, ծագելով վայրենության միջին աստիճանի և զարգանալով նրա բարձրագույն աստիճանի ժամանակ իր ծագման գաղաթնակետին է հասնում բարբարոսության ստորին աստիճանում, մարդկային առանձին կոլեկտիվները (ցեղերը)

ընդգրկում էին մարդկանց ավելի մեծ թիվ, քան նախկինում, բայց դարձյալ աննշան քանակ: Ըստ Էնգելսի «Ամերիկյան ցեղերի միջին թիվը 2000 հոգուց պակաս է լինում»:¹ Պատմական այս շրջանում, ինչպես հայտնի է, հասարակության միավորը հանդիսանում է ցեղը: Էնգելսը մասնամասնորեն ավել է ցեղային այդ կյանքի նկարագրեր: Ցեղերը իրենց բնակիչների սակավ թվով, մեկը մյուսից անջատ զբաղեցնում էին ընդարձակ տերիտորիաներ. «Նրանց փոքրաթիվ ցեղերը սակավաթիվ մարդկանցով հսկայական տարածություններ էին բռնում»:² յուրաքանչյուր ցեղ միասնական էր լեզվով: Ընկեր Ստալինը պատմական այս ժամանակաշրջանի մասին խոսելիս ասում է, «Էնգոն այնտեղ ընդհանուր, միասնական էր ամբողջ կոնկրետիվի համար»:³

Տոհմային հասարակության մեջ ցեղերի զարգացման պրոցեսը կատարվում է նրանց անընդհատ բաժանման, տրոհման միջոցով. միասնական ցեղը բնակչության աճի և տերիտորիալ բաժանման համապատասխան տարածվում է լայնածավալ երկրումասի վրա, տրոհվում մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրը դառնում է առանձին ցեղ: Այսպես կազմվում են ազգակից ցեղեր: Ցեղերի տրոհման հետևանքով տրոհվում է նաև նրանց լեզուն: Ֆ. Էնգելսը այս պրոցեսը բնութագրում է իբրև «նոր ցեղերի և բուրբառների առաջացում՝ միմյանցից բաժանվելու հետևանքով»:⁴ բաժանման ճանապարհով առաջացած ցեղերը անվանելով «արյունակից», իսկ նույն ճանապարհով ցեղային միասնական լիզվից առաջացած բարբառները՝ «ազգակից»: Պատմական այս ժամանակաշրջանի մասին ընկեր Ստալինը գրում է. «Պատմությունը ասում է, որ այդ ցեղերի և ժողովուրդների լեզուները եղել են ոչ թե դասակարգային, այլ համաժողովրդական»⁵ և նշում է, որ «իհարկե, դրա հետ միասին եղել են բարբառներ, տեղական խոսվածքներ»:⁶

¹ Ֆ. Էնգելս, «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը», Երևան, 1948 թ., էջ 121:

² Տես նույնի, էջ 123:

³ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 25:

⁴ Ֆ. Էնգելս, «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը», Երևան, 1948 թ., էջ 120:

⁵ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 27:

⁶ Տես նույնի, էջ 27:

Ֆ. Էնգելսը ընտրագրելով Ամերիկայի հնդկացիների ամեն մի առանձին ցեղ, ասում է. «Իրոք, ցեղն ու բարբառն ըստ էության համընկնում են: Մինչև վերջին ժամանակներս էլ Ամերիկայում դեռ տեղի էր ունենում նոր ցեղերի և բարբառների առաջացում՝ միմյանցից բաժանվելու հետևանքով, և այժմ էլ հազիվ թե այդ երևույթը բոլորովին անհետացած լինի»: Ցեղի և բարբառի անքակտելի կապի մասին Էնգելսը անդրադարձել է իր մյուս աշխատություններում ևս (հմտ. «К истории древних германцев», К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. I, стр. 388 և «Франкский диалект», նույն տեղ, էջ 418): Տոհմական կարգերի ծաղկման շրջանում, նշանակում է, բարբառների առաջացումը կատարվում է բաժանման, անջատման միջոցով:

Հասարակության զարգացման հաջորդ էտապում, տոհմական կազմակերպությունների քայքայման կապակցությամբ դաշնում են ազգակից ցեղերի միություններ. «Բնակչության աճող խտությունը հարկադրում է ավելի սերտ մերձեցման թե ներսում, թե դրսի աշխարհի վերաբերմամբ: Ազգակից ցեղերի միությունն ամենուրեք անհրաժեշտություն է դառնում»:¹ Այս շրջանում, ուրեմն, իրրև լեզվական հիմնական միավոր առկա է ցեղական միությունների ընդհանուր լեզուն և հասարակական կյանքը ինքնին նպաստում է ցեղերի համար ընդհանուր այդ լեզվի ավելի ու ավելի առաջ դնալուն: Ուշադրափն այն է, որ ցեղային միությունների մեջ սովորաբար մտնում էին ազգակից ցեղերը, հետևապես ցեղային ընդհանուր, միասնական լեզվի ընդհանրությունները ստեղծվում էին ոչ թե հետո՝ միության կազմավորման պրոցեսում միայն, այլ այդ ընդհանրությունները զալիս էին դեռ նախորդ շրջանից: Ցեղային միության կազմավորումից հետո տեղի էր ունենում նրա ընդհանուր լեզվի մշակում և տարածում՝ ի հաշիվ ազգակից ցեղերի բարբառների: Ահա այս պատճառով Էնգելսը տալով Իրոկեզների ցեղային միության նկարագիրը, գրում է. «Նրանց ընդհանուր ծագման արտահայտությունն ու ապացույցը նրանց ընդհանուր լեզուն էր, որ միայն բարբառներով էր տարբերվում»:²

¹ Ֆ. Էնգելս, «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը», Սբեան, 1948 թ., էջ 120:

² Տես նույնը, էջ 216:

³ Տես նույնը, էջ 124:

Աշխատանքի հասարակական առաջին խոշոր քաժանման հետեանքով սեփականատիրական անհավաստությունն երևան գալու դարաշրջանում, այսինքն՝ տոմսական կարգերից դասակարգային հասարակության անցման դարաշրջանում, ազգակից ցեղերի միությունները հաղթահարելով բաժան-բաժան եղած վիճակը միանում են, առական դաշինք կազմում և դրանով առաջին քայլն են անում դեպի էթնոսների կազմությունը։ Էնգելսը հիշատակելով նախորդ էտապում ազգակից ցեղային միությունների անհրաժեշտությունը՝ ավելացնում է. «Շուտով անհրաժեշտություն է դառնում արդեն նաև նույնիսկ նրանց (ազգակից ցեղերի միության) ձուլումը, իսկ դրա հետ մեկտեղ բաժան-բաժան ցեղային երկրամասերի միաձուլումը ամբողջ ժողովրդի ընդհանրական տերիտորիայի»։¹

Այսպես է տեղի ունենում էթնոգենեալոգիական, էթնոսների կազմավորման պրոցեսը։ Էթնոսի կազմավորման հետ կազմավորվում է էթնոսի ընդհանուր միասնական լեզուն։

Այսպիսով, հասարակության զարգացման նախորդ դարաշրջանը՝ ազգակից ցեղերի և բարբառների առաջացման դարաշրջանը, հանդիսացավ կարևոր նախադրյալ հասարակության զարգացման հետագա դարաշրջանում՝ տոմսական կարգերի քայքայման դարաշրջանում ազգակից ցեղային միությունների, նրանց ընդհանուր լեզվի և, ավելի ուշ՝ էթնոսների և էթնիկական լեզվի կազմավորման համար։

Էթնոսների ընդհանուր համաժողովրդական լեզվի ստեղծման համար նախադրյալներ կային դեռ նախորդ էտապից. էթնոսի կազմի մեջ մտնող ցեղային միությունների լեզուները, իրեն ազգակից ցեղերի լեզուներ, իրար նկատմամբ ունեին բազմական ընդհանրություններ, մի բան, որ ավելի է խտանում էթնոսի կազմավորման պրոցեսում։

Էթնոսի, ինչպես նաև էթնիկական լեզվի կազմավորման հարցը մի քիչ բարդանում է. էթնիկատի ենք ունենում, որ էթնոսի, ինչպես նաև ցեղային միությունների, կազմի մեջ կալող էին մտնել նաև ոչ ազգակից, այլալեզու ցեղեր, իսկ այդ շատ հնարավոր էր։ Այս բարդ հարցի լուծման միակ ճիշտ բանալին մեզ տալիս է ընկեր Ստալինը. Բնական է, որ ցեղերի և ժողովուրդների խառնվելու և խաչավորվելու այս պրոցեսում

¹ Ֆ. Էնգելս, «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը», Նրևն, 1948 թ., էջ 216։

տեղի կուենենար նաև լեզուների և բարբառների խառնում, խաշավորում, բայց լեզուների խաշավորումը, ինչպես սովորեցնում է ընկեր Ստալինը, չի ստեղծում նոր լեզու. «Քաշավորումը ոչ թե տալիս է ինչ-որ նոր, երբորդ լեզու, այլ պահպանում է լեզուներից մեկը, պահպանում է նրա քերականական կառուցվածքն ու բառային հիմնական ֆոնդը»¹։

Նշանակում է էթնոսի կազմավորման պրոցեսում նրա կազմի մեջ մտնող ոչ ազգակից ցեղերը աստիճանաբար մերվում, ձուլվում են հաղթող ցեղի մեջ, կորցնում իրենց լեզուն, առանձին դեպքերում պահպանելով այդ լեզվի հատկապես հրնչյունական որոշ առանձնահատկությունները, իրենց խոսվածքով կազմում էթնիկական լեզվի բարբառները, Պատմական այս պրոցեսում չի բացառվում այն հանգամանքը, որ պարսովող լեզուները կարող են առանձին բառեր տալ հաղթանակած լեզվին, բայց դա ոչ թե թուլացնում, այլ ընդհակառակը ավելի ուժեղացնում, հարստացնում է հաղթող լեզվին։

Այս երևույթը, ինարիկ, կարող է տեսել այնքան ժամանակ, քանի դեռ շարունակվում է էթնոսի կազմավորման պրոցեսը։

Էթնոսի լեզվի մեջ իրրև բարբառ իրենց գոյությունը կարող են շարունակել նաև ցեղային միավորումների ազգակից ցեղային բարբառները։

Էթնոսների և էթնիկական լեզուների կազմավորման դարաշրջանում, ուրեմն, բարբառների առաջացումը տեղի է ունենում ոչ թե բաժանման, անջատման ճանապարհով, այլ բնդհականակը՝ միացման ճանապարհով։

Լեզուների և բարբառների զարգացման հետագա էտապները բացատրվում են ընկեր Ստալինի հետևյալ դրույթներով. «Արտագրություն հետագա զարգացումը, դասակարգների երևան գալը, գրություն երևան գալը, պետություն ծագումը, որը կառավարման համար կարիք ունի քիչ թե շատ կանոնավորված գրագրություն, առևտրի զարգացումը, որն էլ ավելի կարիք ունի կանոնավորված գրագրության, տպագրական դազգահի երևան գալը, գրականության զարգացումը,—այս բոլորը մեծ փոփոխություններ մտցրին լեզվի զարգացման մեջ։ Այդ ժամանակամիջոցում ցեղերը և ժողովուրդները մասնատվում էին ու բաժանվում, խառնվում էին և խաշավորվում, իսկ հետագայում երևան

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 60։

եկան ազգային լեզուներ և պետութիւններ, տեղի ունեցան աւա-
լուցիոն հեղաշրջումներ, հին հասարակական կարգերը փոխա-
րինվեցին նորերով: Այս բոլորն էլ ավել մեծ փոփոխութիւններ
մտքին լեզվի և նրա զարգացման մեջ»¹:

Դասակարգային հասարակութեան պայմաններում պետու-
թեան կազմավորման հետ շարունակվում է էթնոսների կազմա-
փոխումն ու ամրապնդումը, քնակչութեան աճի հետ աճում է
նրա տերիտորիալ կայունութիւնը: Հասարակութեանը ցեղային
բաժանումից անցնում է տերիտորիալ բաժանման, որի հետեան-
քով ցեղային բարբառները դառնում են տերիտորիալ բարբառ-
ներ: Գրութեան երևան գալով էթնոսի ընդհանուր միասնական
լեզուն վերածվում է գրականութեան լեզվի և իբրև գրական լե-
զու ավելի է զարգանում ու կատարելագործվում: Այսպես է
ստեղծվում գրական լեզվի և բանավոր, խոսակցական լեզվի մի-
ջև եղած տարբերութիւնը: Պատմական այս էտապում ավելի
որոշակի է դառնում գրական լեզու դարձած ընդհանուր լեզվի
ազդեցութիւնը իր տեղական տարատեսակների՝ տերիտորիալ
բարբառների վրա, բայց տիրապետող ֆեոդալական մասնատ-
ւածութիւնը, կենտրոնաձիգ պետութեան բացակայութիւնը
ինքնին նպաստում են բարբառների գոյութիւնը, նրանց
ստանձնահատկութիւնների պահպանմանը:

Ֆեոդալիզմի դարաշրջանում լեզվի և բարբառների դարգա-
ցումը ընդունում է բոլորովին սարբեր ձևեր, և այդ բացատրվում
է ոչ միայն նրանով, որ ֆեոդալիզմի դարգացումը տարբեր եր-
կըրներում կատարվել է տարբեր կերպով, այլև նրանով, որ ֆեո-
դալիզմի դարգացման տարբեր շրջանները մեկը մյուսից բա-
վական տարբերվում են: Մեր նպատակից դուրս է մեկ առ մեկ
կանգ առնել ֆեոդալիզմի շրջանում լեզուների և բարբառների
դարգացման այդ բազմատեսակ ձևերի վրա,² այնուամենայնիվ
հիշատակենք, որ այդ դարաշրջանում շատ ավելի նպաստավոր
պայմաններ էին ստեղծվել հայ բարբառների, նրանց առանձ-
նահատկութիւնների պահպանման համար, եթե նկատի ենք
ունենում հայ պետականութեան վաղ տնկումը, Հայաստանի բա-
ժանումը բյուզանդական և պարսկական տիրապետութեան մի-

¹ Ի. Մաալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանութեան հարցերը», Երևան,
Հայպոհհրատ 1951, թ., էջ 59—60:

² Այդ մասին տես Բ. Ո. Аванесов, «И. В. Сталин о развитии язы-
ков и диалектов», Известия АН СССР, отд. лит. и языка, 1950 г., том:
IX, вып. 3.

ջև, պատմական Հայաստանի տերիտորիայում ֆեոդալական մանր թագավորութիւնների կազմավորումը, օտարերկրյա նվաճողների բազմաթիւ արշավանքներն ու ասպատակութիւնները և վերջապես օտարերկրյա այդ գաղթիչների կողմից կազմակերպւած հայ ժողովրդի զաղթերն ու տեղահանումները:

Հայ հասարակութեան պատմութեան այս առանձնահատկութիւններով, ինչպես նաև գրական մշակման ենթարկելու շնորհիւ ժողովրդի խոսակցական ընդհանուր լեզվից աստիճանաբար հեռանալով պետք է բացատրել հայ հին գրական լեզվի՝ գրաբարի կրախի մատնվելը, տեղական բարբառների աշխուժացումը և դրանց հիման վրա աշխարհագրի կազմավորումը:

Հասարակութեան զարգացման հաջորդ էտապի՝ ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցնելու էտապի մասին խոսելիս ընկեր Ստալինը ասում է. «Հետագայում, կապիտալիզմի երևան գալուն, ֆեոդալական մասնատվածութեան լիկվիդացմանը և ազգային շուկայի գոյացմանը զուգընթաց ժողովուրդները (народность) զարգացան ու դարձան ազգ, իսկ ժողովուրդների լեզուները՝ ազգային լեզուներ: Պատմութիւնն ասում է, որ ազգային լեզուները հանդիսանում են ոչ թե դասակարգային, այլ համաժողովրդական լեզուներ, ազգի անդամների համար ընդհանուր և ազգի համար միասնական»¹:

Ազգային լեզվի գոյութիւնը ինքնին նպաստում է բարբառների անհեռացման: Յուշյ աւելով, որ տերիտորիալ բարբառները կարող են հիմք դառնալ ազգային լեզվի համար ընկեր Ստալինը ավելացնում է. «Ինչ վերաբերում է այդպիսի լեզուների մնացած բարբառներին, ապա դրանք կորցնում են իրենց ինքնօրինակութիւնը, ձուլվում են այդ լեզուների հետ և անհետանում դրանց մեջ»²: Կապիտալիստական հասարակարգում բարբառների ձուլումը ազգային լեզվի մեջ կատարվում է անհամեմատ ավելի դանդաղ, քան սոցիալիստական հասարակարգում, ուր իսպառ վերացված է անկրազիտութիւնը, համաժողովրդական պայքար է ծավալվում բարբառախոտութեան դեմ, ուր ազգային լեզուն դառնում է ողջ ժողովրդի խոսակցական լեզուն, համազգային լեզուն:

Այսպիսով, ընկեր Ստալինի լեզվաբանական հանճարեղ աշխատութիւնների լույսի տակ մեզ պարզ դարձավ ոչ միայն

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանութեան հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ 1951, թ. էջ 27—28:

² Տես նույնը, էջ 102—103:

լեզուները և բարբառների զարգացումը պատմական տարրեր դարաշրջաններում կապված հասարակության զարգացման հետ, այլև բարբառների առաջացման և անհետացման ճանապարհներն ու պատճառները՝ կապված դարձյալ հասարակության պատմության հետ։ Ընդպես տեսանք, բարբառների առաջացման համար պայմաններն ունի երկու ճանապարհ՝ 1) անջատման, բաժանման միջոցով, որն ավելի բնորոշ է առժամատրական կարգերին, երբ ցեղերի լեզուն, ցեղի արհման հետևանքով, բաժանվում էր բարբառների և 2) միացման ճանապարհով, որն ավելի բնորոշ է էթնոսների կազմավորման դարաշրջանին, երբ էթնոսի կազմի մեջ մտնող ոչ ազգակից ցեղերը, միանալով, կլանվելով ձուլվում են հաղթող ցեղի մեջ կորցնում իրենց լեզուն և իրենց խոսվածքով կազմում են հաղթող լեզվի տեղական բարբառը։

Բարբառների առաջացման այս երկու ճանապարհով են առաջացել նաև հայոց լեզվի բարբառները, որոնք հայ հասարակության զարգացման պատմության համապատասխան ենթակվելով փոփոխությունների, հասել են մեզ՝ ժամանակակից բարբառների ձևերով։

Հայ էթնոսի կազմավորման պրոցեսում հայկական լեռնաշխարհում բնակվող ցեղերը, պարտվելով հայաոնների (հայերի) կողմից ու դառնալով հայախոս, կազմել են հայ էթնիկական լեզվի տեղական տարատեսակները, նրա տեղական (տեղիաբայ) բարբառները։ Այսպես խոսեց Գ. Ղափանցյանը իր վերջին աշխատություններից մեկում հիշատակելով, որ հայասցիների լեզուն իր մեջ ընդունել է զանազան պարաված լեզուներից առանձին լեզվատարրեր՝ ավելացնում է. «Երբ այդ լեզուն տարածվում է Ուրարտուի տերիտորիայի վրա, իր մեջ է ընդունում շատ լեզուներ և նրանց բարբառները, որի հետևանքով ստեղծվում են այդ հայաստական (հայկական) լեզվի շատ բարբառներ»¹։

«Լեզվի նոր ուսմունքի» տիրապետության շրջանում սխալ կարծիքներ են արտահայտվել նաև հայ բարբառների դասակարգման հարցի վերաբերյալ։

Հայտնի է, որ հին հայագիտությունը երկար ժամանակ լուելյան հայ բարբառները բաժանում էր արևելյան և արևմ-

¹ Գ. Ղափանցյան, «Ընկեր Ստալինի լեզվաբանական ուսմունքը և հայագիտության մեջ քանի խնդիրներ», «Սովետական Հայաստան», 1951 թ., (X 6)։

այսին կամ ուսումնայ և տաճկահայ տիպի: Այս դասակարգման հիմքը կազմում էր Հայաստանի այն ժամանակվա աշխարհագրական-քաղաքական բաժանումը: Հետագայում դասակարգման համար իբրև հիմք ճանաչվեց բարբառների ձևաբանական հատկանիշը՝ բայերի ներկա ժամանակի կազմությունը, եզանակը, Բարբառների ձևաբանական այս դասակարգումը, սնշուշու, մի քայլ էր դեպի սուաջ, քանի որ ելնում էր բարբառների լուսն լեզվական ստորնձնահատկություններից և հնարավորություն էր տալիս ճանաչել բարբառները, հեշտացնել նրանց ուսումնասիրման պարթը: Հայ բարբառագիտություն մեջ բարբառների ձևաբանական այս դասակարգման հեղինակ մինչև վերջերս էլ ճանաչվել է պրոֆ. Հ. Աճառյանը. «Այդ հատկանիշը գտնողը եղավ պրոֆ. Հ. Աճառյանը և կատարեց բարբառների սուաջին պիտական դասակարգումը»¹

Սակայն, պրոֆ. Հ. Աճառյանից շատ ավելի վաղ այդ հատկանիշը գտել էր Բ. Պատկանյանը: 1869 թ. հրատարակած իր «Исследование о диалектах армянского языка» գրքում Բ. Պատկանյանը հայ բարբառների համար իբրև տարբերակման հատկանիշ ընդունել է բայերի ներկա ժամանակի կազմությունը, ըստ այդմ բարբառները բաժանելով «Ում» և «Կը» ճյուղերի: Ավելին. այդ նույն աշխատություն մեջ նա նկատել է հայ բարբառներից մի քանիսի ներկա ժամանակի «Ս» վերջավորությունը) (բերես ըմ, փաս ըմ), որը, ինչպես հայտնի է, պրոֆ. Ա. Ղարիբյանի կողմից դիտվեց հայ բարբառների մի նոր՝ չորրորդ ճյուղի հատկանիշ: Բ. Պատկանյանի կողմից կատարված բարբառների ձևաբանական այս դասակարգումը իր ժամանակին ընդունվել և կիրառվել է հայագիտության մեջ: Այսպես, օրինակ՝ լեհահայոց բարբառը, Բ. Պատկանյանի օրինակով հայ բարբառների տարբերակման հատկանիշը ճանաչել է բայերի ներկա ժամանակի կազմությունը, իսկ Լևոն Մարյանցը բարբառագիտական իր աշխատություններից մեկում² Բ. Պատկանյանին է համարում հայ բարբառների պիտական ուսումնասիրության հիմնադիրը: Նշանակում է, հայ բարբառների ձևաբանական դասա-

¹ Պրոֆ. Ա. Ղարիբյան, «Համառոտություն հայ բարբառագիտության», Երևան, 1941 թ., էջ 46:

² Լևոն Մարյանց, «Հայերեն բարբառագիտություն», Վիեննա, 1897:

կարգման նախապատվութիւնը պատկանում է Ք. Պատկանյանին և այսուհետեւ նրան պետք է ճանաչել այդ գործի հեղինակը, եթե չենք կամենում մեղանշել փաստերի առաջ, Իսկապետ, մեծ է Ք. Պատկանյանի մատուցած ծառայութիւնը հայ բարբառագիտութեանը. բաժանիւն է հիշատակել, որ վերոհիշյալ աշխատութեան մեջ հայ բարբառագիտութեան տեսական հարցերի վերաբերյալ նա արտահայտել է այնպիսի կարծիքներ, որոնք մինչև օրս էլ պահպանել են իրենց գիտականութիւնը: Նույն այդ աշխատութեան մեջ նա տվել է 8 բարբառի համառոտ նկարագիրը, բաժանիւն ընդարձակ ուսումնասիրել է Ազուլիսի բարբառը (պերմանենն լեզվով), հրատարակել է Շնյութեր հայ բարբառների ուսումնասիրութեան համար՝ երկու սովոր ժողովածու և այլն:

Հայ բարբառների ձևաբանական դասակարգումը հետագայում ավելի լրացրեց պրոֆ. Հ. Աճառյանը, որն իր բարբառագիտական րեզիւմատը գործունեութիւնը սկսելով 1898 թ. շարունակում է մինչև այժմ: Պրոֆ. Հ. Աճառյանը 1911 թ. «Ուրվագիծ և դասավորութիւն հայ բարբառներին»¹ աշխատութեան մեջ, դարձյալ հիմք ընդունելով բայերի ներկա ժամանակի կազմութիւնը, հայ բարբառները բաժանեց երեք ճյուղի՝ բուն, ժողոված և շեղծ:

Բարբառների ձևաբանական դասակարգումը, սակայն, տակաւին հնարավորութիւն չի տալիս լրիվ ճանաչել բարբառները. շատ բարբառներ իրար նման լինելով ձևաբանական կառուցվածքով, տարբերվում են հնչյունական համակարգով (օր. կարնո և Բկնա) և ընդհակառակը՝ օրոշ բարբառներ, տարբերվելով ձևաբանական հատկանիշներով, նմանվում են հնչյունական կազմութեամբ (օր. Ղարաբաղի և Հազրութի): Անա այս պատճառով անհրաժեշտ եղավ դասակարգել բարբառները նաև ըստ նրանց հնչյունական, բաղադրական սիստեմի: Այդ բանը կատարեց պրոֆ. Լ. Ղարիբջանը, ավելի հեշտացնելով բարբառները բաղադրականի ճանաչելու, նրանց լեզվական բոլոր իրողութիւններն ի հայտ բերելու գործը:

«Լեզվի նոր ուսմունքին» տիրապետութեան շրջանում այդ բունմունքին՝ դիրքերից քննադատութեան ենթարկվեց հայ բարբառների ձևաբանական այս դասակարգումը, իրեն հնդկարդար-

¹ «Էմինյան ազգագրական ժողովածու», հատոր Ը, 1911 թ.:

կան հայագիտության ոչ ձիշտ դասակարգում:¹ Քննադատները պահանջում էին բարձրագույն գասակարգումը կատարել ըստ շարահյուսական կառուցվածքի: Այդ քննադատությունը եղում էր Մառի այն սխալ գրույթից, թե լեզվի մեջ կարևորը և հիմնականը շարահյուսությունն է, որովհետև ծագումնաբանական տեսակետից կազմավորվել է լեզվի նախ շարահյուսությունը և հետո միայն ձևաբանությունը:

Բարձրագույնի ձևաբանական գասակարգման դեմ ուղղված այդ քննադատությունը զուրկ է գիտական հիմքից և սխալ նախ այն պատճառով, որ լեզվի հիմքը, ինչպես սովորեցնում է ընկեր Ստալինը, կազմում են քերականական կառուցվածքը (ձևաբանությունը և շարահյուսությունը միասին) և հիմնական բառային ֆոնդը: Մառի սխալ գրույթներից մեկն էլ հենց այն էր, որ Մառը քերականությունը համարում էր դատարկ «ձևականություն», «իսկ այն մարդկանց, որոնք քերականական կառուցվածքը համարում էին լեզվի հիմքը՝ ֆորմալիստներ»:² Այդ քննադատությունը սխալ է նաև այն պատճառով, որ մեր բոլոր բարձրագույնը շարահյուսությունը իրար ավելի մոտ են, ուստի և հնարավոր չէ դասակարգել ըստ շարահյուսության, նրանց տարբերությունները գերազանցապես ձևաբանական են ու հնչյունաբանական:

Ընկեր Ստալինը սովետական լեզվաբանության լծացումը հազթահարելու և այդ գիտության առողջացման համար նշեց երեք կարևոր խնդիր. 1) լեկվիդացնել արակշիեյան ոեմիմը, 2) հրաժարվել Մառի սխալներից և 3) մարքսիզմը ներդրել լեզվաբանության մեջ:

Ստեղծելով մարքսիստական լեզվաբանության մի կուռ սխառնմ, ընկեր Ստալինը տվեց լեզվի՝ որպես հասարակական երևույթի ոչ միայն առանձնահատկությունները, լեզվի և բար-

¹ Մ. Ղազարյան, «Հանուն մարքս-լենինյան» լեզվաբանության, «Սովետական գրականություն և արվեստ», Երևան, 1949 թ., № 8:

² Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 90:

բառների զարգացման պատմությունը ոչ միայն առճամտիրական կարգերից մինչև կապիտալիզմի դարաշրջանն ընկած ժամանակաշրջանում, այլև ազգային լեզուների հետագա զարգացման տեսությունը սոցիալիստական հասարակարդում՝ կապված սոցիալիստական ազգերի կազմավորման հետ, ինչպես նաև ամբողջական տեսություն լեզուների զարգացման մասին՝ ամբողջ աշխարհի մասշտաբով սոցիալիզմի հաղթանակի պայմաններում,

Ստալինյան լեզվաբանական ուսմունքը սովետական լեզվաբանությունը հանեց լճացման վիճակից և դուրս բերեց լայն պոդսոու։ Սովետահայ լեզվաբանները գինված այդ հանճարեղ ուսմունքով պետք է վերակառուցեն իրենց աշխատանքները և հայադիտություն հորցերին, այդ թվում նաև հայ բարբառագիտություն հարցերին, սան ճիշտ, գիտական մարքսիստական բացատրություն։

Ն. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Ն. ՅԱ. ՄԱՌԻ ՈՐԱՐՏԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵ
ՔԱՆԻ ՍԽԱԼՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գիտություն մեծ կորիֆեյ Ի. Վ. Ստալինը «Մարքսիզմի վերաբերյալ լեզվաբանության մեջ» իր հոյակապ աշխատությունը միանգամայն նոր էրա բացեց լեզվի ուսումնասիրության պատմության մեջ: Տալով Ն. Յա. Մառի, այսպես կոչված, լեզվի «նոր ուսմունքի» հանճարեղ քննադատությունը և նշելով, որ «... մեր լեզվաբանությունը որքան ավելի շուտ ազատագրվի Ն. Յա. Մառի սխալներից, այնքան ավելի շուտ կարելի է նրան դուրս բերել այն ճշմարտամից, որն ապրում է նա այժմ»,¹ ընկեր Ստալինը լայն հեռանկարներ բացեց ու հնարավորություն ստեղծեց ընդհանրապես լեզվաբանության և մասնավորապես նրա անբաժանելի բաղկացուցիչ մասը կազմող ուրարտագիտության հետագա զարգացման համար:

Ն. Յա. Մառի ուրարտագիտական աշխատությունների ուսումնասիրությունը յուրաքանչյուր հետազոտողի կրքերի այն եզրակացության, որ նա չի կարողացել հասնել ուրարտերեն լեզվի ոչ բառային ֆոնդի և ոչ էլ, առավել ևս, քերականության օրինաչափ երևույթների պարզաբանմանը, երևույթներ, որոնք ընկեր Ստալինը համարում է լեզվի բնորոշ հատկանիշները:

Ն. Յա. Մառի ուրարտագիտությանը վերաբերող առաջին տպագիր աշխատությունը լույս է տեսել գեոևս նախառնույցիոն շրջանում, 1915 թվին «Халдская клинообразная надпись из села Ласка Ванского округа» վերնագրով:² Ժխտելով իրենից առաջ գոյություն ունեցող, փաստերով քափական հարստ և պատահ-

¹ Ի. Ստալին, «Մարքսիզմ և լեզվաբանության հարցեր», Երևան, Հայպետհրատ, 1951, էջ 76:

² Известия Императорской Академии Наук, 1915, стр. 1732—1738.

աւարանված ուրարտագիտական նյութը, Ն. Յա. Մառը այդ լեզվի ուսումնասիրությունը, կարծեք, հավանում է զննել «Նորագույն» հիմքերի վրա:

Իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ տալով ուրարտական թագաւոր Արգիշտիի՝ արձանագրության չորս տողից բաղկացած մի բեկորի ուսումնասիրությունը, Ն. Յա. Մառը, ի հակադրություն մյուս բոլոր ուրարտագետների կարծիքի, առաջ է քաշում այն տեսակետը, որ իբր ուրարտերեն սեպուպիր լեզուն անցում է ապրել վանկագրային վիճակից դեպի հնչյունայինը՝ Իր այդ տեսակետը ապացուցելու համար իբրև «փաստ» նա նշում է թագաւորանվան գրության ձևը, այսինքն՝ Ar-gis-ti-še-ի փոխարեն՝ Ar-gi-iš-ti-še: Ն. Յա. Մառը կարծել է, որ այդ անվան մեր կողմից մեջ բերված երկրորդ գրության gi-iš վանկագրերի խումբը արդյունք է առաջին գրության giš վանկագրի տրոհման, որը և ըստ նրա նշանակել է իբր g-i-š: Իր այդ համոզմունքը հաստատելու համար հետազայում նա կարծեք ավելի «հարուստ» փաստեր է բերում Սարգուր 2-ի տաքեդրությունների ուսումնասիրության մեջ:² Սակայն թե ուրարտերեն և թե մանագանդ ակկադերեն (որից ուրարտացիները վերցրել են իրենց գիրը) լեզուների գրության օրենքների ուսումնասիրությունը պարզ ու որոշակի կերպով ցույց է տալիս, որ հիշյալ և նման այլ բառերի գրության տարբերակները ունեն սոսկ գրաֆիկ նշանակություն և այս կամ այն չափով յուրահատուկ երեւոյթ են հանդիսանում ավյալ լեզուների գրության կանոնների համար:

Այդպիսի պատճառաբանության համար ուշագրավ փաստ է ակկադերենի այսպես կոչված սուֆֆիքսային դերանունների հոգնակի թվի 3-րդ դեմքի գրությունը, որի համար պարբերաբար գործածվում են šunu (գրաֆիկորեն šû-nu), šû-un և šun ձևերը: Այսպես, օրինակ՝

I. abêmeš-ja ma-am-man lâ išmu-ù zi kir mâtî-šû-un³

Հայրերից-իմ ոչ-ոք չէր լսել անունը երկրի-նրանց

¹ Հայտնի չէ, թե արձանագրությունը Արգիշտի 1-ին է պատկանում թե Արգիշտի 2-րդին, քանի որ տեքստում բացակայում է թագաւորի հայրանունը:

² Археологическая экспедиция 1916 г. в. Вав. Петербург, 1922 стр. 30.

³ Friedrich Delitzsch „Assyrische Lesestücke., Leipzig, 1912, ասորական Սենեքիբիմ թագաւորի տարեգրություն, II, 31:

2. sub-hur-ta-šū-nu	āš-kun ¹
Պարտության-նրանց	ևս-մատնեցի
āš-lu-la	šal-la-sun ²
Ես-կողոպտեցի	ավարը նրանց.

Մյուս կողմից էլ սեպագիր լեզուներում գիրն այնպես է հարմարեցված, որ կարող է արտահայտել միմիայն վանկազրային ձևով և նույնիսկ a,u,i,e ձայնավորները ոչ թե պարզ հնչյուններ են, այլ, ըստ էության, դարձյալ վանկազրեր (վանկակազմ): Ուստի Ն. Յա. Մառի այն կարծիքը, թե իբր ուրարտերեն լեզուն ապրել է անցման պրոցես վանկազրայինից դեպի հնչյունայինը՝ շատ հեռու է այդ գրի իրական պատկերն արտահայտելուց:

Ուրարտերեն լեզվի բառային ֆոնդին և քերականությանը վերաբերող խնդիրները քննության տուելիս Ն. Յա. Մառի մոտ բնավ գոյություն չունի կայուն սկզբունք: Նրա մոտ բացակայում է ձևի և բովանդակության միասնությունը: Յոսքի մասերից բայը նրա մոտ հաճախ ստուգաբանվում է որպես զոյական, ածական՝ որպես բայ, գերանունը՝ որպես մակերայ, նայած թե տվյալ բառը հնարավոր է արդյոք ստուգաբանել «հարեթական սխառմի» մեջ մտնող այս կամ այն լեզվի բառապաշարի տեսանկյունից. մինչևիսկ մեկ հնչյունի նմանության դեպքում նա հնարավոր էր համարում ընդհանրացումներ կատարել:

Մեր կողմից արդեն հիշված հոգվածում Ն. Յա. Մառը արձանագրության բեկորի վերջին տողի šū-a-i-e բառը ամենայն փստառությամբ ստուգաբանելով, տալիս է նրան լայական իմաստ, այն է՝ «կառուցել», որոշելով նաև նրա եղանակն ու ժամանակը և կասկածի առկա թողնելով գեմքը (1-ին կամ 2-րդ) Սակայն ուրարտական բայի կառուցվածքի լուրջ ու հագասար քննությանը ցույց է տվել, որ հիշյալ բառը ոչ մի ընդհանրություն չի կարող ունենալ բայի հետ թեկուզ հենց միայն իր ձևի տեսակետից.

Ն. Յա. Մառի ուրարտագիտական աշխատություններում բառերը հաճախ արհեստական բաժանման են ենթարկվում, որի հետևանքով էլ անհնարին է դառնում ընկալել տվյալ բառի ձևը և

¹ Friedrich Delitzsch „Assyrische Lesestücke“ Leipzig, 1912, աստուգական Սենեքերիմ թագավորի տարեգրություն, V 66—67.

² Տես նույնը, II 36,68. Ստացվել է šal-lat-šun ձևից, քանի որ սկզբագրերն աստուգական բարբառում, որպես սրինաչափ երեույթ, «š» կոմբինացիան միշտ տալիս է «ss» կամ «s»:

իմաստը: Այդպիսի արհեստական բաժանումներէց ստացված աւարբեր մասնիկները Ն. Յա. Մառի կողմից թարգմանվում են միեւնոյն իմաստով: Այդ տեսակետից ուշագրւով է 1917 թ. նրա հրատարակած «Բեւելրարիի յալդյան արձանագրութեան բեկորները»¹ վերնագրով հոգւածը, որի մեջ արձանագրութեան հենց առաջին տողում հիշատակվող uš-ma-ši-ni զոյականը, որ զըրված է գործիական հոլովածով և նշանակում է «հզորութեամբ», Ն. Յա. Մառի մոտ բաժանվում է երկու մասի uš ma šī-ni և թարգմանվում «այս հուշարձանը»² Նոյնպիսի բախտի է արժանանում նաև 5-րդ տողի դարձյալ գործիական հոլովածով հիշատակվող al-su-i-ši-ni զոյականը, որ նշանակում է «մեծութեամբ» և Ն. Յա. Մառի կողմից կարգացվում է al su-i-ši-ni «այս շինութեանը»: Առավել դարձանալին այն է, որ հիշյալ բառերից անջատած uš, al մասնիկները և 3-րդ տողի i-ni բառը թարգմանվում են միեւնոյն իմաստով, իսկ 7-րդ տողի al-su-i-ni-ն բառը, որ վերոհիշյալ alsuišini բառի հետ միասին ունի նույն արմատը, գործածված է անակաճ անվան տուումով, թարգմանվում է «вышненебесный»: Այս վերջին բառի ոչ թե մոտավոր, հաճախակի, այլ ուղղակի ճշգրիտ թարգմանութեան համար, հենց Ն. Յա. Մառի ուրարտագիտական ուսումնասիրութեանների շնորհիւ և նույնիսկ նրանից բաղկան վաղ, գոյութեւն ունեւին լուրջ և ծանրակշիռ փաստեր:

Alsuini բառի իմաստն ընկալման համար անհրաժեշտ էր կատարել սովորական համեմատութեաններ նախ՝ ուրարտական և ապա՝ ասսորա-բարեւական սեպագիր արձանագրութեանների այն տեքստերում, որոնց մեջ հանդիս էր գալիս թագավորական կամ արքայական, այսպես կոչված, տիտղոսաշարը: Կարեւորն այն է, որ Ն. Յա. Մառի այս ուսումնասիրութեան մեջ տեղ գտած արձանագրութեան 7-րդ տողում, Մենուայի, Իշպուինիի որդու տիտղոսաշարում ուրարտական միայն մեկ բառ է հիշատակվում՝ alsuini, իսկ մյուս երեք բառերը (ափելի ճիշտ գաղափարազերբը) ասսորա-բարեւական են և նույնութեամբ գործածված ուրարտերէնում: Եթե տվյալ տողը, այն է՝ LUCAL

¹ Н. Я. Марр, «Обломки Делибагинской халдской надписи», ЗВО XXIV, Петроград, 1917.

² Ušmaše բառը բառ Գ. Ղափանցյանի նշանակում է «փառք» և իր ušm-արմատով կապվում է վրաց sm-ena «լսել» և սեմական šm «անուն», լսել» արմատների հետ հմմտ, իմաստով սուտաց слыть և слава (ծանոթ, իմր.):

DAN-NU LUCAL al-su-i-ni հազատարությամբ համեմատվեր, ասենք, աստուրական թագավոր Սենեքերիմի տարեգրության¹ հենց առաջին իսկ տողի հետ, որի իմաստը ճշտված էր շատ ավելի վաղ, քան Ն. Յա. Մառի հիշյալ ուսումնասիրությունը, — ապա վերջինս, թեկուզ և իր համար, այն ժամանակ, դուցե միայն հավանականություն սահմաններում, այնուամենայնիվ ճիշտ արդյունքի կհանդեր, այսինքն՝ կտար al-su-i-ni աստուրական քառի (որի հոմանիշն է CAL, պաղափարագիրը) իրական թարգմանությունը, այսինքն՝ «մեծ»:

Դեռ ավելին. Ն. Յա. Մառի վերահիշյալ հոդվածի հրատարակությունից ավելի քան երկու տասնամյակ անց ուրարտական տեքստերի Մ. Վ. Նիկոլսկու 1896 թ. հրատարակության² մի արձանագրության մեջ հանդես է գալիս այդ նույն արտահայտությունը, որի մեջ բոլոր բառերը հիշատակված են աստուրաբաբելական պաղափարագրերով: Եվ ոչ միայն այդ, այլև այստեղ մեզ հետաքրքրող al-su-i-ni բառի փոխարեն պրծածված CAL պաղափարագիրը միաժամանակ ունի «ni» հնչյունական լրացումը, որը մի անգամ ևս հաստատում է, որ այդ բառն անպայման ունի նմանօրինակ վերջավորություն, եվ վերջապես, այս նույն արձանագրության 8-րդ տողում Մ. Վ. Նիկոլսկին al-su-ši-ni բառի իմաստը (չինք ասում նրա քերականական ձևի մասին) ճիշտ է որոշում:

Վերահիշյալ փաստերից երևում է, որ, ինչպես ընկեր Ստալինն է ասում, Ն. Յա. Մառը լեզվաբանություն մեջ մայրել է «...մարքսիզմին ոչ հատուկ անհամեմատ, պարծենկոտ, մեծամիտ տոն, որը տանում է դեպի անհիմն ու թեթևամիտ ժխտումն այն ամենի, ինչ որ լեզվաբանության մեջ եղել է Ն. Յա. Մառից անուշ»:

Ն. Յա. Մառը իր ուրարտագիտական ուսումնասիրությունների մեջ շատ ավելի զբաղվել է շինծու ստուգաբանություններով, քան այդ լեզվի գոյություն ունեցող բառազանձի և փաստական նյութի հետադոտությունը: Լեզվաբանական շատ իրողություններ և բառերի բացատրություններ, որոնք շատ հաճախ հնարավոր էր տալ առանց մեծ դժվարության, եթե հետա-

¹ Fr. Delitsch, „Assyrische Lesestücke“, Leipzig, 1912.

² М. В. Никольский, „Клинообразные надписи Закавказья“ МАК. V, 1896, XII 9—10.

³ Ի. Վ. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Երևան Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 74:

շատազը ծանոթ լինելը իր ժամանակ հայտնի ուրարտական արձանագրութիւնների մատուցած փաստական նյութին և գրառվելը տվյալ նյութի սիւտեմավորման, տարբեր արձանագրութիւնների միանման ֆրագմենտների համեմատութեան խնդիրներով, Ն. Յա. Մառի մասնաշաղկապներն դառնում են «ստուգադասութեան նյութ»: Նա հնարներ է որոնում և «պահում» դանդաղած բառի ստուգադասութեան համար:

Համարյա թե չենք հանգիպում ուրարտերեն որևէ բառի կամ արտահայտութեան, որ Ն. Յա. Մառն իր ուսումնասիրութիւնների մեջ թարգմանած չլինի: Այդ տեսակետից, որոշ իմաստով, նա կարծեք շարունակել է Հ. Սանդալջյանի ապաշնորհ դործը,¹ որի ուրարտական ստադիի (մինչև 1900 թ. հայտնի) տեքստերի ամբողջական հրատարակութեանը, զոնն մեր կարծիքով, մի քաջ ևս էր Սեյսյան հրատարակութիւնների համեմատութեամբ:²

Այդ տեսակետից չափազանց հետաքրքրական է այն փաստը, որ չնայած Արգիշտի 1-ի Ֆ. Ե. Շուլցի կողմից 1828 թ. Վանում հայտնաբերված Խորխուրյան տարեգրութիւնների տեքստը, իր հակադրական նյութերով հանդերձ, հրատարակվել էր դեռևս 1840 թ. Ֆրանսիական «Ասիական ընկերութեան» ամսագրում³ և այն տարեգրութեան 1-ին սյունակի 13—14 տողերը լիակատար լույս էին սփռում ուրարտերեն atibi բառի, ավելի ճշգրիտ՝ թվական անվան, իմաստի ընկալման համար, որպէս «10000», այնուամենայնիվ հիշյալ հրատարակութեանից 80 տարի հետո, 1922 թվին, Ն. Յա. Մառը Սուրգուրյան տարեգրութիւնների իր ուսումնասիրութեան մեջ, փոխանակ դիմելու դոյութեան ունեցող պարզորոշ փաստական նյութին, գարձյալ նպատակահարմար է գտնուէ՞ դիմելու իր համար սովորական ստուգադասութիւնների մեթոդին և կանգ է առնում այդ բառի «1000» նշանակող թարգմանութեան առջև, չնայած այն հանգամանքին, որ հարեանցիորեն, առանց որևէ փաստարկի, նշում է այդ բառի նաև գրաբարյան «բիւր» իմաստ ունենալու հնարավորութեանը:

Բավական բնորոշ են նաև ակկադերեն մի շարք գաղափարագրերի և նրանց լիովին համապատասխանող ու հոմանիշ ուրարտերեն բառերի՝ թարգմանութիւնները: Այսպէս, օրինակ՝

¹ J. S a n d a l g i n «Les inscriptions cunéiformes urartiques», Venise 1900.

² JRAS, 1882. vol. XIV, part. 3.

³ Journal Asiatique, Paris. 1840, vol. IX. p. 257.

Սարգսուրյան տարեգրությունների 3-րդ սյունակի 37-րդ տողում հիշատակվող ակկադերեն *Tiṣi* գաղափարագիրը, որի իմաստը ճշտված էր վաղուց ի վեր «կենդանի» (живой), Ն. Յա. Մառի կողմից ընթերցվում է նրա վանկագրային նշանակությամբ *tiṣi* և թարգմանվում «զենկավար», «պարագլուխ»։ Այդ նույն բանը անհրաժեշտ է տեսլ նաև ուրարտերեն *at-rawji* մասին, որ տարբեր ընտրվելու է նույնանման արտահայտություններում հանդես է գալիս նրա մերթ գաղափարագիր *AKA.LU-bi* և մերթ վանկագրային *a-tū-bi* ձևերով, նշանակելով երկու դեպքում էլ «լափեցի», «կերած»։ Սովորաբար այդ բայը հանդես է գալիս ուրարտերեն *KURE-ba-ni* բառի հետ, որ նշանակում է «երկիր»։ Ամբողջ իմաստը լինում է «երկիրը լափեցի», որը ռեալիստական նահանգնականության է և սրպես օրինաչափ երևույթ հանդես է գալիս նաև մասուր-բաբելական արձանագրություններում։ Հիշյալ բայի (ինչպես նաև դոյական անվան) նմանօրինակ մեկնաբանման համար մենք տենենք նաև Գ. Ա. Ղափանցյանի ուսուցարանությունը, այդ *at¹*-բայը համեմատվում է խեթերեն *at-* կամ *et-* «ուտել» և *ebani²* գոյականը՝ մեզր. *abani* «տեղ», վրաց *ubani* «ավան», թաղամաս» և հայերեն նույնանման և նույնիմաստ բառերի հետ։

Սակայն Ն. Յա. Մառին քիչ էր հետաքրքրում վերոհիշյալ *at*-բայը ուրարտերեն լեզվի սեփական փաստական նշանի և, առավել ևս, այդ լեզուն կրող ժողովրդի հետ պատմական առնչություն ունեցած ժողովուրդների (մասուր-բաբելացիների, խեթերի, խուրրիաների) սեպագիր լեզուների ընդհանրությունների միջոցով բացատրելու նարափությունը։ Նրան հետաքրքրում էին միայն հարեթական իր «թեորիայի» կամ, յայսպես կոչված, լեզվի «նոր սամուլքի» «սկզբունքները», որոնց տեսանկյունից էլ նա սովորաբար ապրիս էր ուրարտերեն բառերի բանագրոսիկ ստուգարանությունը։ Պատահական չէ, որ *at*-բայը, որի ճշգրիտ իմաստը ամենայն պարզությամբ հաստատվում է հարուստ փաստական նյութով, Ն. Յա. Մառի մոտ թարգմանվում է «զերել»։

Միանգամայն նմանօրինակ ճակատագրի է արժանանում Ն. Յա. Մառի կողմից նաև *šusini* բառի թարգմանությունը, որը

¹ Г. А. Кананцян. «Общие элементы между урартским и хеттским языками», Ереван, 1936, стр. 52.

² Գ. Ա. Ղափանցյան, «Ուրարտուի պատմություն», Երևան, 1940, էջ 38:

չափազանց կտրեւոր էր ոչ միայն տվյալ բառի բացատրութեան, այլև ուրարտական թագավորների արշավանքների պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

Šusini բառը ուրարտական սեպագիր տեքստերում և հատկապես տարեգրություններում հանդես է գալիս թագավորական արշավանքների նկարագրութեան եզրափակիչ տողերում: Այսպես, օրինակ՝ Սարգուրյան տարեգրութեան մեջ ուրարտական թագավորը իր 4-րդ արշավանքի նկարագրությունը եզրափակում է հետևյալ արտահայտութեամբ: ¹⁰ Sar-du-ri-še a-li-e ¹¹ Hal-di a' iš-ti-ui-e² i-na-ni-li ar-ni ù-ši-ni-li³ šù-si-ni MI za-du-ù-bi, որ նշանակում է. «Սարգուրն ասում է՝ Խալք ասածն շնորհիմ, այս ձեռնարկությունները մեկ տարում ես կատարեցի»:

Ուշագրավ է, որ հիշյալ և նման այլ բնագրերում MI «տարի» գաղափարագրի հետ միասին սովորաբար հանդես է գալիս մերթ ժամանակ թվականը և մերթ šusini բառը: Հինց այդ փաստը բազմաթիվ ուրարտագետների բերել է այն եզրակացութեան, որ այս վերջինը հանդիսանում է «1» թվական անվան հնչյունական (ափելի ճիշտը՝ վանկագրային) արտահայտությունը և այդպիսով հաստատվել է ուրարտերեն šusini բառի իմաստը: Դեռևս 1900 թ. գերմանացի գիտնական Լևման Հաուպտը,⁴ ինչպես ինքն է ասում՝ վրացագետ Ջանաշվիլու հաղորդագրությունների հիման վրա, ուրարտագետների ուշադրությունն է հրավիրել ուրարտերենի և կովկասյան լեզուների ազգակցութեան հարցի վրա, ուրարտերեն atibi ու վրացերեն at (1), մեղրեկական viti «10.000» ($10 \times 10 \times 100$) āti-at-asi, viti-auto-asi, այնուհետև ուրարտերեն šusini ու լեզգիական լեզուներից գիդոյական լեզվի sis, siz, բառերի բարենշնչութեան և համանման իմաստ ունենալու փաստերի վրա: Այդ մասին ակնարկել է նաև Վ. Բելկը:⁵

Սակայն այսպիսի ու նման այլ հավանական ենթադրություններ բնավ դուր չեն եկել Ն. Յա. Մատի ճաշակին և հա-

¹⁰ Ի. Ֆրիդրիխի թարգմանութեամբ. «Einführung ins aratäische» Leipzig, 1933, § 65.

¹¹ Գ. Ա. Հափանցյանի թարգմանութեամբ. «Ուրարտացի պատմություն», Երևան, 1940, էջ 38.

³ Գ. Ա. Կապանցյան, «Историко-лингвистическое значение топонимии древней Армении», Ереван, 1940 г., стр. 94—95.

⁴ Bericht über die Ergebnisse. Sitzung, Berlin, s. 633.

⁵ V. Belck, Verhandlungen der Berliner anthropologischen gesellschaft. 1895, էջ 615: Նույն տեղում տես նաև Լեմանի հոգվածը, 1899, էջ 399:

մողմունքին: Առանց որևէ հիմնավոր փաստի, նա հրաժարվում էր իրականությունը միանգամայն համապատասխանող կոռուպցիայի, որ ներկայումս ճշտված է:

Ինձ քաղական երկաշի կանգ առանք ուրաքանչեւ *Susini* բառի իմացտի ճիշտ ընկալման հարցի վրա, քանի որ այդ բառի իրական քաջատարությունը հանդիսանում է ուրաքանչեւ թյան խիստ կարևոր, սկզբունքային խնդիրներից մեկը հենց այն իմաստով, որ նրա միջոցով է լուծվում ուրաքանչեւ թյան վարչերի, առանձնապես տարեկրթյուններում հիշատակվող, յուրաքանչյուր տարվա արշավանքների պատմությունը: Եվ շատ հետաքրքիր է, թե Ն. Յա. Մառն ինչպես է սահմանադրուել Սարգսի 2-րդի յուրաքանչյուր տարվա արշավանքները, եթե նրա տարեկրթյունների իր ուսումնասիրություն մեջ վերահիշյալ *Susini* բառը թարգմանել է «երկու»¹ Ինչպես երևում է, Ն. Յա. Մառն համար առանձին զեմպրություն չի հանդիսացել մյուս խնդիրների թվում նաև այս խնդրի բնագրասիկ լուծումը: Եվ պատահական երևույթ չէ, որ, ըստ նրա, այդ տարեկրթյունները տեղեկություն են տալիս Սարգսի 2-րդի կառավարած 23 արշավանքների մասին, ըստ որում հեղինակը չհշտում է, որ ինքը նկատի չունի տվյալ թագավորի մյուս, փոքր արձանագրություններում նկարագրված արշավանքները, այլապես այդ թիվը քաղական կմեծանար:²

Դարձյալ զարմանալի իրողություն Ն. Յա. Մառն «հետևություններում»: Պարզվում է, որ նա այն կարծիքին է, թե իբրև ուրաքանչեւ թագավորը իր տարեկրթյուններում և արշավանքների ընթացքում զանազան պատմական վայրերում թողած արձանագրություններում ակնարկում է միանգամայն տարբեր արշավանքների մասին: Ն. Յա. Մառն այս հետևությունը նշանակում է որ Սարգսի 2-ի տարեկրթյունները հանդիսանում են ծավալի տեսակետից չափազանց մեծ մի արձանագրություն և հենց դրանով էլ միայն, այսինքն՝ ծավալով, տարբերվում են այդ թագավորի մյուս արձանագրություններից: Սակայն, ինչպես հայտնի է, ուրաքանչեւ թյանը, թագավորական տարեկրթյունները սովորաբար նկարագրում են ոչ թե նոր արշավանքներ, այլ հանդիսանում են նույն թագավորի արշա-

¹ Археологическая экспедиция 1916 г. в Ван, Петербург, 1922, Санд. летопись, III, 44, էջ 49.

² Տես նույնը, էջ 56.

վանքների ընթացքում պատմական վայրերում թողած փոքր արձանագրությունների ամփոփագիրը՝ Նվ այդ տեսակետից, տարեգրությունների փաստական նյութը կարող է լրացնել, և իսկապես լրացնում է, նույն տարեգրությունների ներկնակի մյուս, փոքր արձանագրություններում տեղ զտած փաստական նյութը և ընդհակառակը:

Հստ երևույթին, Ն. Յա. Մառի համար, Սարգսիյան տարեգրությունների ուսումնասիրության մեջ արշավանքները սահմանադատելու համար «հիմք» են ծառայել i-ku-ka-ni МИ¹ կամ i-ku-ka-ni [šā]-a-lj² արաահայտությունները, որոնցում երկրորդ բառը «տարի» նշանակությամբ հանդես է գալիս մի զեղքում՝ սկկադերեն զազափարազրի և մյուս զեղքում՝ նրան հոմանիշ ուրարտերեն բառի ձևով: Այդ նույն արաահայտության առաջին բառը, որ ուրարտագետների կողմից ճշտորեն թարգմանվում է «նույն», Ն. Յա. Մառը «ստուգաբանել» է «հաջորդ», հետևաբար, հնարավոր է, որ նա հենց այդ տեսանկյունից էլ մոտեցած լինի արձագանքների սահմանադատմանը տարեգրություններում:

Ն. Յա. Մառը ուրարտերեն լեզվի սկսնակ ուսումնասիրողներին կարող է թյուրիմացության մեջ դնել ոչ միայն իր «ստուգաբանական» որոնումներով, այլև սեղազիր տեքստերի վերծանման մեջ հանդես բերած բազմաթիվ տեխնիկական սխալներով, Ա. Սեյսի³ ուրարտերեն տեքստերի հրատարակությունից ընդամենը մեկ տարի հետո, 1883թ., Փրանսիացի հետազոտող Դյույարբու⁴ Փրանսիական «Ասիական ընկերության» ամսագրի էջերում հանդես եկավ մի հոդվածով, որի մեջ խիստ քննադատության էր ենթարկում Ա. Սեյսի սխալ կարդացված մի շարք վանկագիր նշանները, հետևաբար՝ նաև բառերը: Այդ սխալների թվում նա հիշատակում է նաև ուրարտերեն tek-«խոնարհեցնել» բայը, որը Ա. Սեյսի կողմից իր վերոհիշյալ հրատարակության մեջ ամենուրեք ընթերցվել է lak-: Ն. Յա. Մառին ըստ երևույթին հայտնի չի եղել Ս. Դյույարբի հիշյալ հոդվածը, որի հրատարակությունից շուրջ 4 տասնամյակ հետո,

¹ Археологическая экспедиция, 1916 г. в Ван, Петербург, 1922, А 13.

² Տե՛ս նաև՝ 125

³ JRAS, 1882, vol XIV, part. 3.

⁴ „Nete sur quelques particularités des inscriptions de Van“, Journal Asiatique, huitième série, tome I, Paris, 1883, p. 261.

Մարդուրյան տարեգրության իր ուսումնասիրության մեջ, այդ բայր ընթերցում է մերթ lak- և մերթ tek- ձևերով։¹

Այդ տեսակետից չափազանց բնորոշ է Ն. Յա. Մառի կողմից Մարդուրյան տարեգրությունների 6-րդ արձանագրության 10-րդ տողում հիշատակվող tērusi (չափի միավոր) բառի սխալ ընթերցումը, ընդ որում նաև նրա սխալ ստուգարանությունը։² Սա կարևոր է նաև այն տեսակետից, որ վերահիշյալ բառի մեջ վանկագիրն արտահայտող սեպագիր նշանը միայն Մարդուրյան տարեգրության հիշյալ տեղում է, ու առանց որևէ կասկածանքի կարելի է բնդուենել որպես այդպիսին, մինչդեռ մեզ հայտնի մյուս բոլոր արձանագրություններում հանդես է գալիս սեպագիր այլ նշան, որն ակադեքսնում ունի նախ իյ և ապա ի նշանակություն։ Ուստի մինչև վերջին ժամանակներս ուրարտագետները, հավանաբար, հավաստվով Ն. Յա. Մառի հեղինակությունը, այդ վանկագիրը կարգացել են իյ իսկ բառը hirusi: Հիշյալ վանկագրի, ինչպես նաև բառի ճշգրիտ ընթերցման պատիվը պատկանում է Ի. Մ. Դյակոնովին, որը վերջնականապես հաստատեց tērusi կամ tērusi գրության անկասկած ձևերի առկայությունը։

Ավելորդ չենք համարում նշել նաև, որ ուրարտերեն սեպագիր արձանագրություններում տեղ գտած աստուրա-բարեխական լեզվի մի շարք գաղափարագրեր, որոնց ճշգրիտ ընթերցումը և իմաստը հայտնի էին վաղուց ի վեր,³ Ն. Յա. Մառի կողմից դարձյալ աղճատման ու իմաստազրկման են ենթարկվում։ Սկսած, օրինակ՝ Մարդուրյան տարեգրությունների 3-րդ սյունակի 19-րդ տողում հիշատակվող LuEN. NAM գաղափարագիրը, որ նշանակում է «փոխանորդ» (наместник), Ն. Յա. Մառի մոտ ընթերցվում է LuEN-hu-i և թարգմանվում «ծողովրդի պետեր», և կամ 2-րդ սյունակի 15-րդ տողում հիշատակվող «ձի» գաղափարագիրը ընկալվում է AN.SUKUR. RA և արտահայտվում՝ «կենդանի երկրի մա (rah—raš-ի փոխարեն), ռաբենների տոհմի էտրոսկների կամ ուրարտացիների, որոնց մասիմը, ինչպես

¹ Археологическая экспедиция, 1916 г. в Ван, Петербург, 1922, стр. 42, А; стр. 17, Н.

² Н. Я. Марр. «Материалы по халдской эпиграфике из командировки Н. А. Орбеан в Турецкую Армению», 380, XXIV, Петроград, 1917, стр. 97—124.

³ Fr. Delitzsch, «Assurische Lesestücke», Leipzig, 1912.

հայտնի է, հանդիսացել է ձին»¹ Սակայն տեղագրերեն լեզվին փոքր ինչ ծանոթ յուրաքանչյուր հետազոտողի համար կասկածանքի բնավ ենթակա չէ, որ վերահիշյալ գաղափարագիրը ստուգարանվում է «լեռնային ավանակ»: Դժբախտաբար Ն. Յա. Մառին հայտնի չի եղել, որ «երկիր» KUR գոտափարազրի կամ որոշիչի համար գործածվող սեպագիր նշանը ակկադերենում, ինչպես այժմ հայտնի է նաև ուրարտերենում (անս ^{KUR}ba-ba-ni), միաժամանակ նշանակել է «լեռ», «սար»:

Ն. Յա. Մառի կողմից սխալ է ընթերցվում նաև նույն տարեգրությունների I սյունակի 8-րդ տողում հիշատակվող IUD.^{mi}-ni տեղագրերեն գաղափարագիրը, որ նշանակում է «մեկ օր»։ Ն. Յա. Մառն այն ընթերցում է վանկապրային նշանակությամբ, իսկ «մեկ» թվականի փոխարեն՝ «60»։ Սակայն բնագրից ոմենայն պարզությամբ երևում է, որ ուրարտական թագավոր Սարգուր 2-րդը իր առաջին արշավանքի ժամանակ 1 օրում հնազանդեցնում է 23 քաղաք:

Ընկեր Ստալինը ուսուցանում է, որ «...մեր լեզվաբանությունը որքան չուտ ազատագրվի Ն. Յա. Մառի սխալներից, այնքան ավելի շուտ նրան կտրելի է դուրս բերել այն ճշմարտից, որ ապրում է նա այժմ»² Ուրարտագիտությունը նույնպես պետք է ազատագրվի Ն. Յա. Մառի սխալներից:

¹ Археологическая экспедиция. 1916 г. в Вост. Петербург. 1922, стр. 42, А2; стр. 47, П20.

² Ի. Ստալին, «Մարքսիզմը և լեզվաբանության հարցերը», Սրբան, Հայպետհրատ, 1951 թ., էջ 78:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	52
Գր. Վափուկյան—Ստալինյան ուսմանը լեզվի մասին և հայա- դիտության մի քանի խնդիրներ	5
A. Мовсисян—Вопросы языка и мышления в свете трудов И. В. Сталина о языке	19
Ա. Մուրվախյան—Հայ-վրացական բանասիրության մի քանի հար- ցերի շուրջը	39
Վ. Աստրեյան—Աշխարհաբարի հնչյունափոխության օրինակա- փությունները	59
Հր. Ստեփանյան—Հայոց լեզվի ուսումնասիրության հնգերակական փուլի մի քանի հարցերի շուրջը	87
Հ. Մկրտչյան—Հայ բարբառագիտության մի քանի հարցեր Ի. Վ. Ստալինի լեզվաբանական ուսմանը լույսի տակ	121
Ն. Հարությունյան—Ն. Յո. Մառի ուրարտագիտական աշխա- տությունների մի քանի սխալների մասին	151

**Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:**

Հրատարակչության խմբագիր՝ Ա. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Գոնարույ սրբագրիչ՝ Կ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԽՀԽ 91

ՎՖ 03173

Հանձնված է արտադրության 12/VI 1951 թ., ստորագրված է տպագրության
20/VII 1951 թ., պատվ. 224, հրատ. 819, տիրած 1000, տպագր. 10 1/4 մամ.,
1 մամ. 38.000 տպանիշ

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի տպարան, Երևան, Արտվյան 124

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

Հրատարակչության խմբագիր՝ Ա. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. ԿԼՓԼԱՆՅԱՆ

Գոնարու սրբագրիչ՝ Կ. ԳԻՒԳՈՐՅԱՆ

ԽՀԽ 91

ՎՖ 03173

Հանձնված է արտադրության 12 V I 1951 թ., ստորագրված է տպագրության
20 V II 1951 թ., պատվ. 224, հրատ. 819, տիրած 1000, տպագր. 10¹ մամ.,
1 մամ. 38.000 տպանիշ

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի տպարան, Երևան, Լեռովյան 124

10000 3-0
10000 3-0

ЦЕНА

12600